

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2006: ΤΟΜΟΣ 81^{ΟΣ}

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2006

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΤΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ
ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΤΕΦΑΝΗ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2006: ΤΟΜΟΣ 81^{ΟΣ}

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ
ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
2006

ПРАКТИКА

1971

АКАДЕМИЯ НАУК СССР

СЕРИЯ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

МАТЕМАТИКА

УДК 517.51+517.52+517.53+517.54+517.55+517.56+517.57+517.58+517.59

МАТЕМАТИКА

УДК 517.51+517.52+517.53+517.54+517.55+517.56+517.57+517.58+517.59

ISSN 0369-8106

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

του ΠΑ΄ - 2006 τόμου των Πρακτικών

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30 ΜΑΡΤΙΟΥ	2006	.....	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11 ΑΠΡΙΛΙΟΥ	2006	.....	19
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13 ΑΠΡΙΛΙΟΥ	2006	.....	45
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 4 ΜΑΪΟΥ	2006	.....	57
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18 ΜΑΪΟΥ	2006	.....	63
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25 ΜΑΪΟΥ	2006	.....	73
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6 ΙΟΥΝΙΟΥ	2006	.....	85
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8 ΙΟΥΝΙΟΥ	2006	.....	127
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13 ΙΟΥΝΙΟΥ	2006	.....	153
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15 ΙΟΥΝΙΟΥ	2006	.....	177
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 31 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	2006	.....	189
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ	2006	.....	191
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ		.....	225

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2006

PIERRE AMANDRY
(31.12.1912 - 21.2.2006)

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Υπάρχουν απώλειες που τις θεωρούμε παράλογες, γιατί οι μορφές που φεύγουν αποτελούν ένα μέρος της ζωής μας. Τέτοια είναι η απώλεια του Pierre Amandry, άντεπιστέλλοντος μέλους της Ακαδημίας μας το 1983, ξένου εταίρου από το 1990, ο οποίος έφυγε από κοντά μας στις 21 Φεβρουαρίου. Στην προσωπικότητά του συνδυάζονταν η γαλλική παιδεία του άλλοτε και ο ιδεαλιστικός φιλελληνισμός, βασισμένος σε βαθειά κλασική μόρφωση που την απέκτησε σε φημισμένα γαλλικά σχολεία.

Γεννήθηκε στην Troyes (Aube) στις 31 Δεκεμβρίου 1912 και τις εγκύκλιες σπουδές του έκανε στη Vanves, στο εκεί Lycée Michelet. Τις σπουδές της μέσης παιδείας ολοκλήρωσε στο Παρίσι στο Lycée Louis-le-Grand. Το 1933, σε ηλικία 21 ετών, έγινε δεκτός στην École Normale Supérieure και το 1936 πέτυχε στην agrégation de lettres, δυσκολώτατη δοκιμασία, την οποία δεν είχαμε ποτέ στην Ελλάδα.

Στο Lycée Michelet, όπως λέει ο ίδιος, «μας έμαθαν να σκεπτόμαστε. Μας έμαθαν ότι έναν συλλογισμό, τον απαρτίζουν το προοίμιο, η ανάπτυξη του θέματος και το συμπέρασμα. Και ότι δεν έπρεπε να προηγείται το συμπέρασμα του προοιμίου όπου τίθενται οι όροι του συλλογισμού». Μνημονεύω αυτή τη φράση του για να δείξω ότι η σκέψη του ήταν καθαρά καρτεσιανή, κάτι που έγινε φανερό εξ αρχής. Στο Lycée Michelet είχε ως μικρότερο συμμαθητή τον Maurice Druon και ως καθηγητή τον Joseph Chamonard, ανασκαφέα της Δήλου, μαθητή της εδω Γαλλι-

κῆς Σχολῆς τὸ 1890 καὶ γραμματέα τῆς Σχολῆς ὅταν διευθυντὴς ἦταν ὁ Maurice Holleaux. Ὁ Joseph Chamonard ἔπεισε τὸν πατέρα Amandry ὅτι ὁ γιὸς του ἔπρεπε νὰ πάει στὴ Γαλλικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν. Τὴν ἱστορία τοῦ προσηλυτισμοῦ του διηγεῖται ὁ Pierre Amandry σὲ ὁμιλία του, ποὺ ἔκανε στὸν Σύλλογο τῶν ἀποφοίτων τοῦ Lycée Michelet τὸ 1972, ὅταν, μετὰ τὴν ἐκλογή του στὴν Académie des Inscriptions et Belles Lettres, προήδρευσε κατὰ τὸ ἔθιμο, σὲ δεῖπνο τῶν ἀποφοίτων τοῦ Lycée: «Μιὰ μέρα ὁ Chamonard εἶπε στὸν πατέρα μου: 'ὁ γιὸς σας εἶναι δυνατὸς στὰ ἑλληνικά· πρέπει νὰ πάει στὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν'». Ὁ πατέρας μου δὲν γνώριζε ἀκριβῶς τί ἦταν ἡ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν, κι ἐγὼ δὲν εἶχα ἰδέα. Ἀλλὰ ὁ σπόρος εἶχε πέσει, φύτρωνε. Γιὰ νὰ ἐπισπεύσει τὸ ὥριμασμα, ἐνῶ μόλις εἶχα πετύχει στὸν διαγωνισμό γιὰ τὴν École Normale Supérieure, τὸ 1933, ὁ Chamonard, τὴν τελευταία στιγμή, κατόρθωσε νὰ μοῦ βρεῖ μιὰ θέση στὸ Θεόφιλος Γκωτιέ, ποὺ ἔφερνε στὴν Ἑλλάδα τὰ μέλη μιᾶς κρουαζιέρας Guillaume Budé. Βρῆκα ἐκεῖ τὸν συμμαθητὴ μου στὸ λύκειο Michelet, Maurice Seillier, ποὺ βρίσκεται μαζί μας ἀπόψε.

Ἦμουν γοητευμένος προκαταβολικῶς. Ὁ Chamonard μὲ εἶχε προδιαθέσει (m' avait mis en condition), ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Τὸ ταξίδι ἦταν κάτι τὸ θαυμαστό, ποὺ ἐπαναλαμβάνόταν κάθε μέρα. Στὸ γυρισμὸ εἶχα ἀποφασίσει: θὰ γίνω ἀρχαιολόγος.

Στὸ Lycée Louis-le-Grand στὸ Παρίσι, ὅπου προετοιμάστηκε ἐπὶ δύο χρόνια γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ἀνώτερες σπουδές, εἶχε ὡς συμμαθητὴ, μεγαλύτερο κατὰ ἓνα χρόνο, τὸν Georges Pompidou.

Τὶς ἀνώτερες σπουδές του, ὁ Pierre Amandry ἔκανε στὴν École Normale Supérieure, ὅπου, μετὰξὺ ἄλλων, εἶχε ὡς ἑλληνιστὴ τὸν Paul Mazon, τὸν διάσημο ἐκδότῃ τῆς Ἰλιάδος. Ἀλλὰ οἱ σπουδές του ἐκεῖ, ἀπὸ τὴν πρώτη χρονιά, εἶχαν ὡς στόχο τὸν διαγωνισμό γιὰ τὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν: «Τὴν πρώτη χρονιά, ἔπρεπε, γιὰ νὰ συμπληρώσω τὴν πανοπλία τῶν ἐνδεικτικῶν τοῦ πτυχίου, νὰ πάρω τῆς grammaire (τὸ σύνολο τῶν κανόνων τῆς γλώσσας) καὶ τῆς φιλολογίας, πράγμα ποὺ δὲν μᾶς ἄφηνε παρὰ λίγο χρόνο γιὰ νὰ τὸν ἀφιερῶσουμε στὴν ἀρχαιολογία, δηλαδή, στὴν οὐσία, νὰ παρακολουθήσουμε τὰ μαθήματα τοῦ Charles Picard». Ταυτόχρονα, παρακολουθοῦσε τὰ μαθήματα ἀκόμη δύο νέων καθηγητῶν, τοῦ 40χρονου Pierre de la Coste Messelière καὶ τοῦ 30χρονου Louis Robert, ὅπως τοὺς χαρακτηρίζει, δύο κορυφῶν τῆς παγκόσμιας ἐπιστήμης.

Τὶς σπουδές του αὐτές, τὶς ἀκολούθησε ἡ στρατιωτικὴ θητεία, 1936-1937: «Γιὰ ἕξι μῆνες τοῦ φθινοπώρου καὶ τοῦ χειμῶνα, περπατούσαμε καὶ σκαρφαλώνουμε, μέρα καὶ νύχτα, μέσα στὴ λάσπη τοῦ πεδίου γυμνασίων τοῦ Saint Maixent,

κατόπιν μέσα στα τέλματα του Goetquidan, κάτω από την καθοδήγηση των εκπαιδευτών, που είχαν μείνει στο 1918, με κάποιους φευγαλέους υπαινιγμούς στο πυροβολικό και με πεισματική άγνοια των αρμάτων μάχης και των αεροπλάνων».

Το 1938, τον Οκτώβριο μήνα, έλαβε μέρος στον διαγωνισμό για τη Σχολή των Αθηνών: «Μισή ντουζίνα σοφοί καθηγητές και ακαδημαϊκοί, όλοι παλιά μέλη της Σχολής, μās έκαναν έρωτήσεις στην ιστορία, στους θεσμούς, στη γλώσσα, στην αρχιτεκτονική, στη γλυπτική, στην κεραμική κ.τ.λ. για να βεβαιωθούν ότι ήμασταν άξιοι να συμπεριληφθούμε στους διαδόχους τους. Τη στιγμή που αποσυρόμασταν για να αφήσουμε τους κυρίους αυτούς να συσχεφθούν, ο πρόεδρος, που είχε μείνει σιωπηλός έως εκείνη τη στιγμή, μās φώναξε, όχι για να μās ρωτήσει συμπληρωματικά, αλλά για να έπιστήθει την προσοχή μας στο ότι υπήρχαν στην Ελλάδα και βυζαντινά μνημεία: ήταν ο Charles Diehl». Έδώ, στην Αθήνα, αποκαλύφθηκε στον Pierre Amandry, ότι ούτε τα ελληνικά, ούτε ο ελληνικός πολιτισμός είχαν πεθάνει. Λέγει, ότι με έκπληξη είδε σ' ένα λεωφορείο της εποχής γραμμένο ως προσορισμό *Μαραθών*. Έως τότε είχε γνωρίσει την Ελλάδα κυρίως από τα βιβλία.

Την άνοιξη του 1939, στάλθηκε στους Δελφούς. Για τη μελέτη και την έρευνά τους είχε την αναγκαία προπαιδεία, γιατί είχε εκπονήσει διπλωματική εργασία σχετική με το μαντείο, θέμα στο οποίο θα ξαναγύριζε με τη διδακτορική του διατριβή. Τότε, το 1938-39, γινόταν στους Δελφούς η νέα έκδοση του μεγαλωμένου και τροποποιημένου μουσείου του Συγγρού. Την έκδοση αυτή, που δεν είδε κανείς από μās, εξ αίτίας της διάλυσης του μουσείου κατά την επόμενη χρονιά, 1940, με την έκρηξη του πολέμου, είχε αναλάβει ο κατ' έξοχήν Δελφός ανάμεσα στους Γάλλους, ο πριν από λίγα χρόνια 40χρονος καθηγητής του Pierre de la Coste Messelière. Εκείνη την άνοιξη του 1939, ο Pierre Amandry είχε την πρώτη του μεγάλη επιστημονική επιτυχία. Κάτω από τις πλάκες της λεγόμενης Ίερās Όδοϋ του ιερού του Απόλλωνος, εμπρός από τη στοά των Αθηναίων, από τις 2 έως τις 9 Μαΐου έρευνήσει έναν αποθέτη, όπου είχαν σωριαστεί από τους αρχαίους άχρηστευμένα πολύτιμα αφιερώματα από χρυσάφι, ασήμι και ελεφάντοδοντο. Έφερναν αυτόματα στη μνήμη τα αφιερώματα του Κροίσου στους Δελφούς, που περιγράφει ο Ηρόδοτος.

Στην όμιλία του στον Σύλλογο των αποφοίτων του Lycée Michelet διηγείται και τη στιγμή του μεγάλου εύρηματος: «Όσοι από σās έχετε επισκεφθί τους Δελφούς, έχετε βαδίσει στην Ίερὰ Όδό, στρωμένη με μεγάλες πλάκες. Αυτές οι πλάκες είχαν τοποθετηθεί στη θέση αυτή τον 4ο ή τον 5ο μ.Χ. αί. Είναι λίθοι που προέρχονται από μνημεία του ιερού που τότε ήσαν έρειπωμένα. Στην πραγματικότητα, η πλακόστρωση αυτή ανήκει στον δρόμο του χωριού που είχε χτι-

στεϊ ανάμεσα στους τοίχους τῶν ναῶν. Τὸ 1939 σηκώσαμε ὅλες τὶς πλάκες καὶ σκάψαμε ἀποκάτω. Ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ οἱ τουρίστες ἦσαν ἀκόμη λίγοι· σήμερα δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ αὐτὴ ἡ ἐργασία. Ξαφνικὰ ἓνας ἐργάτης φώναξε: «χρυσάφι»! Κάτι χρυσὸ φαίνόταν, λαμπερὸ ἀνάμεσα στὰ μαῦρα χρώματα, τὰ ἀνακατωμένα μὲ στάχτες καὶ κάρβουνα. Μέσα σὲ λίγες μέρες βγάλαμε ἀπὸ τὰ χρώματα αὐτά, δύο μεγάλες χρυσὲς πλάκες, στολισμένες μὲ ἀνάγλυφα ζῶα, μακροὺς χρυσοὺς πλοκάμους μαλλίων, βραχιόλια, κρεμαστὰ σκουλαρίκια, ρόδακες, κεφάλια λιονταριῶν, ὅλα χρυσά, καὶ τρία κεφάλια, σὲ φυσικὸ μέγεθος, ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, καὶ ἀκόμη, χέρια καὶ πόδια ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο. Ἦσαν τὰ λείψανα τριῶν χρυσελεφαντίνων ἀγαλμάτων, παλιότερων κατὰ ἓνα αἰῶνα ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Φειδία».

Ὅλα τὰ πολύτιμα αὐτὰ ἀρχαῖα μεταφέρθηκαν στὴν Ἀθήνα γιὰ συντήρηση καὶ ἀποκατάστασι. Πέρασαν οἱ δεκαετίες, τὰ περισσότερα, σχεδὸν ὅλα, δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν Pierre Amandry, μόνον ἓνας ἀσημένιος ταῦρος ἀπὸ λεπτὸ φύλλο ἀσημιοῦ, θρυμματισμένος σὲ χιλιάδες κομμάτια ἔμενε στὰ τελάρια, στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθῆνας. Ἴσως ἦταν τύχη ὅτι ἀνέλαβε ὡς Διευθυντῆς τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1969. Λίγους μῆνες πρὶν, εἶχα τοποθετηθεῖ ὡς Ἐφόρος Δελφῶν. Φρόντισα νὰ γυρίσουν πίσω στοὺς Δελφοὺς τὰ θραύσματα, ψίχουλα κυριολεκτικά, τοῦ ἀσημένιου ταύρου, κι ἐκεῖ, στὸ Μουσεῖο, ἀπλώθηκαν ὅλα σὲ μεγάλα τραπέζια. Ἕνας εἰδικὸς τεχνίτης, ὁ Ἀνδρέας Μαυραγάνης, ἄρχισε τὴ συναρμολόγησι. Χρειάστηκαν ἀτέλειωτες, χιλιάδες μέρες γιὰ νὰ γίνει. Καὶ χρειάστηκε ἡ ἐργασία, ἡ παρατηρητικότητα, ἡ ὑπομονὴ τοῦ Pierre Amandry καὶ τῆς γυναίκας του, τῆς φίλης Ἀγγελικῆς Amandry, ποὺ ὥρες κάθε μέρα, ὄρδιοι, ἔπαιρναν ἓνα- ἓνα θραῦσμα ἀπὸ τὶς χιλιάδες καὶ προσπαθοῦσαν νὰ βροῦν τὴ θέσι του. Καὶ τὴν ἔβρισκαν, καὶ ὁ τεχνίτης τὸ συνέδεε προσωρινά. Κι ὅταν ὅλα, ἢ σχεδὸν ὅλα, ἐνώθηκαν, φτιάχτηκε ὁ ἀσημένιος ταῦρος τῶν Δελφῶν, ποὺ ζωντανεῖται τώρα τὶς διηγήσεις τοῦ Ἡροδότου. Τὸ μοναδικὸ αὐτὸ καλλιτέχνημα δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Pierre Amandry τὸ 1977.

Τὸ καλοκαίρι ἐκεῖνο τοῦ 1939, μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ στοὺς Δελφοὺς, πῆγε στὴ Δῆλο γιὰ μελέτη τῶν μνημείων τῆς. Ὅπως λέγει σ' ἓνα κείμενό του γιὰ τὸν Ernest Will, «Στὴ Δῆλο δὲν εἶχε οὔτε ἡλεκτρικὸ οὔτε τηλέφωνο. Ἡ ἡχὼ τῶν γεγονότων ποὺ συνέβαιναν στὸν κόσμος, ἔφθανε σὲ μᾶς ἀπὸ τοὺς περαστικοὺς τουρίστες, ὅλο καὶ πιὸ λίγους. Γύρω στὶς 25 Αὐγούστου, θεωρήσαμε ὅτι ἔπρεπε, χωρὶς ἄλλη ἄργητα, νὰ γυρίσουμε στὴν Ἀθήνα. Ἐκείνες τὶς μέρες ἔφθασε στὴν Ἀθήνα ὁ Διευθυντής, ὁ Robert Demangel, μὲ ἄδεια στὴ Γαλλία ἕως τότε. Εἶχε λάβει ἐντολὴ νὰ γυρίσει στὴ θέσι του.

Τὴν ἡμέρα τῆς κήρυξης τοῦ πολέμου, 3 Σεπτεμβρίου, γνωστοποιήθηκαν

στον στρατιωτικό ακόλουθο όδηγίες, με τις όποιες του όριζαν νά στείλει στην Κωνσταντινούπολη τούς [Γάλλους] έφένδρους άξιωματικούς της περιοχής δικαιοδοσίας τους. Λίγες μέρες μετά, πήραμε τó τραίνο για την Κωνσταντινούπολη· ό Will, ό Martin, ό Metzger, έγώ, ένας μηχανικός τών μεταλλείων του Λαυρίου και ένας γραμματεός της πρεσβείας, ό Geoffroy de Courcel, ό όποιος στό Λονδίνο ήταν ύπασπιστής του στρατηγού de Gaule.

Περιμέναμε στην Κωνσταντινούπολη τόν έρχομό και άλλων έφένδρων άξιωματικών από χώρες της Βαλκανικής, και όλοι πήραμε τó τραίνο της Βαγδάτης (Bagdad-Bahn) με προορισμό τή Βηρυττό, όπου σχηματιζόταν, υπό την ήγεςία του στρατηγού Weygand, μία στρατιά, ή όποία, κατά την πορεία τών γεγονότων, έπρεπε νά έκστρατεύσει στά Βαλκάνια ή νά καταλάβει τις πετρελαιοπηγές του Μπακού!»

Ό Pierre Amandry έμεινε εκεί, στό Χαλέπι, δέκα μήνες. Μετά τή συνθηκολόγηση της Γαλλίας, ξαναγύρισε στην Ελλάδα, πριν κηρυχθεί ό δικός μας πόλεμος. Τό 1942, όνομάστηκε Γενικός Γραμματεός της Σχολής, διάδοχος του Paul Lemerle. Διηγείται πώς στό υπόγειο της Γραμματείας είχε τó απαγορευμένο ραδιόφωνο, άπ' όπου, ανάμεσα σέ παράσιτα, άκουγε μία φωνή με προφητικό τόνο νά λέει, σάν έπωδό, δύο λέξεις: «ή Γαλλία». Ήταν ή φωνή του Στρατηγού.

Κατά τά χρόνια της Κατοχής, δέν έμεινε άπρακτος στην Αθήνα. Συνέχισε τις μελέτες του στους Δελφούς όσο μπορούσε. Ό τόπος εκείνος ήταν στά χέρια τών άνταρτών, αλλά συχνά οί Γερμανοί περνούσαν σέ φάλαγγες. Μία πολύνεκρη σύγκρουση, κατά τó 1943, ανάμεσα σέ Γερμανούς, Ιταλούς και άντάρτες περιγράφει σ' ένα κείμενό του, πού δημοσιεύτηκε στη Νέα Έστία του 1945. Τή μετάφραση είχε κάνει ό Ήλιος Βενέζης. Ό τίτλος είναι, «Η μάχη της έλευθερίας στά έρείπια τών Δελφών».

Ό πόλεμος τελείωσε στην Ελλάδα τó φθινόπωρο του 1944· λίγους μήνες πριν, τή χρονιά εκείνη, στις 26 Φεβρουαρίου, ό Pierre Amandry πήρε γυναίκα του την Άγγελική Παυλίδη. Τήν ίδια χρονιά, τó 1944, χάρη στις φροντίδες του, διασώθηκε ή βιβλιοθήκη του Άγγελου Σικελιανού, πού βρισκόταν στους Δελφούς, στό γνωστό μοναχικό και ιδιότυπης άρχιτεκτονικής σπίτι του ποιητή. Είναι γεγονός άγνωστο, πού μάς τó θυμίζει ό ίδιος ό Σικελιανός, μ' ένα γράμμα του εύχαριστήριο πρός τόν Pierre Amandry, της 17ης Ιουνίου 1944, όπου καταλήγει: «Έλπίζω, πώς ή Μοίρα, πού με τή θέλησή μου με κρατεί ακόμη στερεό, θά μάς άνταμώνει πάλι στους Δελφούς, μ' εξαίρετους οίωνούς». Δύο χρόνια άργότερα, ό Σικελιανός πήρε τά βιβλία του από τó σπίτι της Σχολής, όπου φυλάγονταν. Έμεινε μόνο εκεί όλόκληρος ό Balzac, μία έντυπωσιακή σειρά τόμων,

εὐχαριστήριο τοῦ Σικελιανοῦ γιὰ τὴ φροντίδα καὶ τὴ φιλοξενία τῶν βιβλίων του. Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κειμήλια τοῦ σπιτιοῦ τῆς Σχολῆς στοὺς Δελφούς.

Σ' ἓνα ἀδημοσίευτο κείμενό του γιὰ τὸν Robert Demangel, Διευθυντὴ τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν κατὰ τὸ διάστημα 1936-1950, ὁ Pierre Amandry διηγεῖται σύντομα τὰ ὅσα συνέβησαν στὴ Σχολή καὶ στὴν Ἑλλάδα, κατὰ τὴν περίοδο τοῦ πολέμου, τῆς Κατοχῆς καὶ τοῦ ἐμφυλίου, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ Διευθυντὴς κατευδόσε τὰ μέλη πού ἔφευγαν μὲ τὸ τραῖνο γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη κι ἀπὸ κεῖ γιὰ τὴ Βηρυττό, τὴν ἐπιστροφή τους, καὶ τίς προσπάθειες ὅλων νὰ ἀποτρέψουν τὴν κατάληψη τῆς Σχολῆς ἀπὸ τίς Ὑπηρεσίες τοῦ στρατιωτικοῦ ἀκολούθου τῆς Γαλλικῆς Πρεσβείας. Αὐτὴ τὴν προσπάθεια, τὴ συνέχισαν καὶ μετὰ τὴν εἴσοδο τῶν Γερμανῶν στὴν Ἀθήνα, στίς 27 Ἀπριλίου 1941, μὲ ἄλλους ἀντιπάλους, τὸν στρατὸ κατοχῆς.

Ἡ πείνα τοῦ 1941-1942, οἱ θάνατοι στοὺς δρόμους, οἱ διανομὲς τροφίμων, ἡ μαύρη ἀγορά, ὁ ἰλιγγιώδης πληθωρισμός, ἡ πτώση τῶν Ἰταλῶν, ἡ ἀποχώρηση τῶν Γερμανῶν, οἱ διαδηλώσεις, ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς ζωῆς πού ἔζησε. Σ' ἓνα ἄλλο κείμενο “Voyage de Delphes à Eleusis et retour en Janvier 1945”, (Topoi 3, 1993, 7-22), ἀποκλεισμένος μὲ τὴ γυναίκα του στοὺς Δελφούς, διηγεῖται ἓνα ταξίδι του ὡς τὴν Ἑλευσίνα, μὲ σκοπὸ νὰ φθάσει στὴν Ἀθήνα, στὴ Σχολή. Οἱ ἡμέρες ἐκεῖνες ὅμως, 2 Ἰανουαρίου 1945, ἦταν ταραχμένες. Ξαναγύρισε στοὺς Δελφούς πεζοπορώντας, ἐκτὸς τοῦ δρόμου ἀνάμεσα Θήβα καὶ Λειβαδιά, κι ἔφθασε στοὺς Δελφούς τὰ ξημερώματα τῆς 7ης Ἰανουαρίου. Κοιμόταν γιὰ δυὸ ἡμέρες.

Μέσα στὰ σκοτεινὰ χρόνια τοῦ πολέμου καὶ τῆς κατοχῆς, μεταφράζει στὰ γαλλικά, μὲ τὴ συμβολή τῆς Ἀγγελικῆς, τὴν «Αἰολικὴ γῆ» τοῦ Ἡλία Βενέζη, πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν μεγάλο ἐκδοτικὸ οἶκο Gallimard τὸ 1946. Ἡ μετάφραση εἶναι ἀπόδειξη τῆς συνάφειάς του μὲ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὰ ἐλληνικὰ πράγματα, συνάφεια ἣ ὁποία ὀφείλεται, κατὰ μεγάλο μέρος, στὴν ἐλληνίδα γυναίκα του. Τέτοια γνώση ὅμως δὲν παραξενεύει, γιατί ἡ Σχολή εἶχε μακρότατη παράδοση σχέσεων μὲ τοὺς πνευματικούς ἀνθρώπους τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰ μέλη τῆς διδάσκαν στοὺς Ἑλλήνες μαθητὲς τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου. Σᾶς θυμίζω τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο, ὁ ὁποῖος ἦταν φίλος τῆς Σχολῆς, ὅπως καὶ ὁ Γεώργιος Μαριδάκης. Ἡ ἡρεμία κάποτε ξαναγύρισε. Τὸ 1947, ἐορτάστηκαν τὰ 100 χρόνια τῆς Σχολῆς. Στὸν ἐορτασμὸ μετείχε καὶ ἡ Ἀκαδημία μας, τῆς ὁποίας μέλη ἦσαν, ἢ εἶχαν διατελέσει, ἐξέχοντες Γάλλοι. Τὰ ὀνόματά τους κοσμοῦν τὴν Ἐπετηρίδα μας.

Ἡ πρώτη θητεία τοῦ Pierre Amandry στὴ Σχολή τελείωσε τὸ 1949. Γύρισε στὴ Γαλλία, καὶ γιὰ ἓνα χρόνο ὑπηρέτησε ὡς βοηθὸς στὸ Τμήμα τῆς Ἑλληνικῆς

Φιλολογίας της Σορβόννης. Κατά την περίοδο αυτή της υπηρεσίας του εκεί, το 1950, υποστήριξε τη φημισμένη και κλασική, ως επιστημονικό έργο, διατριβή του «La mantique Apollinienne à Delphes», έργο κεφαλαιώδες για τους Δελφούς, και άγέραστο. Με το θέμα είχε αρχίσει να ασχολείται από το 1935, ως φοιτητής, και ολοκληρώθηκε τότε, το 1950. Ακολούθησαν δυο χρόνια, 1950-1951, κατά τα οποία δίδαξε ως καθηγητής στο Λύκειο της Troyes. Από το 1951 έως το 1969, επί 18 χρόνια, θά διδάξει αρχαιολογία ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου, διάδοχος του Pierre Demargne, ξένου εταίρου της Ακαδημίας μας.

Η διδασκαλία του στο Στρασβούργο έχει αφήσει αναμνήσεις, και δημιούργησε παράδοση. Τα ταξίδια του όμως στην Ελλάδα δεν σταμάτησαν. Τα χρόνια εκείνα, της δεκαετίας του '50, δημοσιεύει δυο ακόμη βασικά αυτότελξη έργα του. Το 1953 τον τόμο *Ο Κίον της Σφίγγος των Ναξίων και η Στοά των Αθηναίων* (*La Colonne du Sphinx des Naxiens et le Portique des Atheniens*), και την ίδια χρονιά, δημοσιεύει τον πρώτο τόμο του καταλόγου της συλλογής Ελένης Σταθάτου, *Τα Αρχαία Κοσμήματα* (*Collection Hélène Stathatos. I. Les Bijoux Antiques*). Πρόκειται για τη φημισμένη συλλογή αρχαίων κοσμημάτων που κατέχει κύρια θέση στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Δυο χρόνια αργότερα, το 1955, δημοσιεύεται από τον εκδοτικό οίκο Plon η μετάφρασή του, του έργου του Νίκου Καζαντζάκη *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται*. Όσοι ασχολούνται με τη λογοτεχνία γνωρίζουν πόσο δύσκολο είναι να αποδοθεί ο Καζαντζάκης σε ξένη γλώσσα, εξ αίτιας του μεγάλου γλωσσικού πλούτου και των ιδιοτύπων, για να μην είπω ιδιωματικών, εκφράσεων που απαντούν στα έργα του. Ο Pierre Amandry μου είχε διηγηθεί με χιούμορ την κάπως δύσκολη επιστολική συνεργασία του με τον Νίκο Καζαντζάκη, έγκατεστημένο τότε στην Antibes της νότιας Γαλλίας. Και στη μετάφραση αυτή, παραστάτης υπήρξε και πάλι η γυναίκα του, η Αγγελική Amandry.

Το 1963 δημοσίευσε δεύτερο τόμο του καταλόγου της συλλογής Ελένης Σταθάτου, *Αντικείμενα Αρχαία και Βυζαντινά* (*Collection Hélène Stathatos, II. Objets Antiques et Byzantins*), που δείχνει ότι τα ενδιαφέροντά του και οι γνώσεις του δεν περιορίζονταν μόνο στην αρχαιότητα, αλλά εκτεινόταν και στη βυζαντινή περίοδο, που απαιτεί ξεχωριστή ειδίκευση από του κλασικού αρχαιολόγου. Κατά την περίοδο της διαμονής του στο Στρασβούργο, ταξίδεψε πολύ, για επιστημονικούς λόγους, στην Τουρκία, Ιράν, Σοβιετική Ένωση, Ηνωμένες Πολιτείες. Η γνώση των μουσείων των χωρών αυτών τον βοήθησε στις μελέτες του, κυρίως για τ' αρχαία του θησαυρού των Δελφών, αλλά και έστρεψε τα ενδιαφέροντά του προς την αρχαία τέχνη της Ασίας. Ανατολικά κοσμήματα, κοσμηματοποιία, τορευτική και τέχνη

τῶν Ἀχαιμενιδῶν, ἐλεφάντινα τῆς Nimrud, χρυσοχόοι Ἕλληνες στὴν Αὐλὴ τῶν Περσῶν βασιλέων, σκυδικὴ τέχνη, ἀρχαιολογία τοῦ Ἰράν, κυπριακὴ τέχνη, εἶναι οἱ τομεῖς τῆς ἀρχαιολογίας ποὺ τὸν ἀπασχολοῦν παράλληλα πρὸς τὴν ἐλληνικὴ καὶ τὴν κοσμηματοποιία. Ἡ ἀπασχόλησή του μὲ τὴ μελέτη τῆς συλλογῆς Σταθάτου τὸν ἔστρεψε πρὸς πεδία ἔρευνας ἀσυνήθιστα, ὅπου ἡ συγκριτικὴ μελέτη εἶναι ἡ βάση γιὰ τὴν ἀνίχνευση τῶν ἐπιδράσεων τῆς τέχνης μιᾶς περιοχῆς στὴν τέχνη μιᾶς ἄλλης.

Ἡ περίοδος τοῦ Στρασβούργου ἀποτελεῖ τὴν τέταρτη, ὅπως τὴ χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος, περίοδο τῆς πορείας του. Ἡ πρώτη ἦταν τῶν παιδικῶν χρόνων, ἡ δευτέρα τῶν σχολικῶν, ἡ τρίτη τῆς μαθητείας του στὴ Γαλλικὴ Σχολὴ στὴν Ἀθήνα, καὶ ἡ πέμπτη ἀρχίζει τὸ 1969, χρονιά ποὺ γίνεται Διευθυντὴς τῆς Σχολῆς. Ἡ περίοδος αὕτη τελειώνει τὸ 1981, μὲ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ Σχολὴ καὶ τὴν ὀριστικὴ ἐπιστροφὴ στὴν πατρίδα.

Τὸν γνῶρισα τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1969, ὅταν μοῦ ἔκανε τὴν ἐδιμοτυπικὴ ἐπίσκεψή στοὺς Δελφούς, ὅπου ἦμουν Ἐφορος. Πρὶν λίγες μέρες εἶχα ἀποχαιρετήσῃ τὸν προκατόχου του Διευθυντή, τὸν Georges Daux, ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας μας, ὁ ὁποῖος κατεῖχε τὴ θέση ἐπὶ 19 χρόνια, ἀπὸ τὸ 1950, καὶ εἶχε δημιουργήσει κλίμα ἀντιθέσεων. Μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Pierre Amandry στὴ Γαλλικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν, τὸ κλίμα αὐτὸ ἄλλαξε. Οἱ φίλοι τοῦ Pierre καὶ τῆς Ἀγγελικῆς Amandry ξαναβρῆκαν τὴ Σχολὴ τῶν παλιῶν χρόνων, φιλόξενη καὶ εὐγενική. Ὁ Ἡλίας Βενέζης ἦταν ἐκεῖνος ποὺ καλωσόρισε τὸν Pierre ἀπὸ τὴ στήλη του στὰ Νέα (2 Ἰουνίου 1970), ἐκφράζοντας τὴ βαθειὰ του ἐκτίμησή πρὸς ἐκεῖνον καὶ τὴ φιλία μὲ τὸν ἄνθρωπο ποὺ ζωντάνεψε στὰ γαλλικὰ τὴ νοσταλγία καὶ τὸν καημὸ του γιὰ τὴ γῆ τῆς Αἰολίδος.

Τὰ παλαιὰ μέλη τῆς Σχολῆς, μὲ τὸν νέο Διευθυντὴ ἐπανέλαβαν τίς μελέτες τοὺς νέες δημοσιεύσεις ἄρχισαν νὰ ἐτοιμάζονται, ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς Δελφούς. Μνημεῖα, ποὺ δὲν ἐλπίζαμε πλέον ὅτι θὰ τὰ γνωρίσουμε ἐπιστημονικά, ἔγιναν κτῆμα μας, μέσα στὴν περίοδο τῆς τελευταίας θητείας τοῦ Pierre Amandry στὴ Σχολή. Κατὰ τὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὸν διορισμὸ του στὴν Ἀθήνα, εἶχα μπορέσει νὰ ἐκτιμήσω τὸ ἐπιστημονικὸ του πνεῦμα καὶ τὸν σεβασμὸ του πρὸς τοὺς νόμους τῆς Ἑλλάδος. Ἴσως δὲν σὰς διαφεύγει, ὅτι οἱ Ξένες Ἀρχαιολογικὲς Σχολὲς στὴν Ἑλλάδα, ἀρκετὲς φορές, μὲ στήριγμα τὴν πολιτικὴ δύναμη τῆς χώρας τους, ξεπερνοῦν κάποια ὅρια στὴν ἐδῶ δράση τους, κάτι ποὺ δὲν ἀπέφυγε στὸ παρελθὸν καὶ ἡ Γαλλικὴ. Ὁ Pierre Amandry ὑπῆρξε τυπικὸς στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἐλληνικῶν νόμων. Στοὺς Δελφούς, τὴν πιὸ σπουδαία γαλλικὴ ἀνασκαφὴ στὴν Ἑλλάδα, καὶ μὲ τὰ περισσότερα προβλήματα κάθε εἶδους, καὶ κυρίως ἀν-

θρώπινα, συνεργαστήκαμε ἐπὶ χρόνια χωρίς σύννεφα, καὶ ἀπὸ τὴ συνεργασία αὐτὴ γεννήθηκε μία ἀμοιβαία φιλία.

Τὸ 1970 ὁ Pierre Amandry ὀνομάστηκε ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres, καὶ ἔπειτα ἀπὸ δύο χρόνια, τὸ 1972, ἐξελέγη membre libre, διότι δὲν εἶχε τότε μόνιμη διαμονὴ στὴ Γαλλία. Ἡ ἐπίδοση τοῦ ξίφους τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ, τοῦ ἔγινε δυὸ φορές. Μία ἐδῶ, στὴ Γαλλικὴ Σχολή, στὶς 7 Ἰουνίου τοῦ 1974 ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Ὀρλάνδο, καί, ἔπειτα ἀπὸ λίγες μέρες, στὶς 14 Ἰουνίου στὴ Σορβόννη ἀπὸ τὸν Secrétaire Perpétuel τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres, André Dupont-Sommer.

Τὸ συστηματικὸ πνεῦμα τοῦ Pierre Amandry φαίνεται στὶς δημοσιεύσεις του, ὅχι μόνο στὶς μεγάλες, ἔργα διαρκοῦς ἀξίας, ὅσο καὶ στὶς μικρότερες, ὅπως οἱ, μεταξὺ ἄλλων, ὁκτὼ μελέτες του, δημοσιευμένες ἀπὸ τὸ 1974 ἕως τὸ 1997, μὲ θέμα τοὺς ἀναθηματικούς τρίποδες καὶ τὶς βάσεις τους, μνημεῖα ποὺ μεμονωμένα δὲν προκαλοῦν τὸ ἐνδιαφέρον. Ξεκινώντας ὁ Pierre Amandry ἀπὸ τοὺς Δελφούς, τοὺς ὁποίους στὴν ἀρχαιότητα κοσμοῦσαν ἤδη, διάσημα στὴν ἀρχαιότητα, τέτοια ἔργα, ὅπως οἱ τρίποδες τῶν Πλαταιῶν καὶ τῶν Δεινομενιδῶν, προχώρησε στὴ συλλογὴ καὶ τὴ δημοσίευση βάσεων τριπόδων ἀπὸ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος. Οἱ ἀρχαῖοι τρίποδες, οἱ ἀναθηματικοί, ἦσαν χάλκινοι, καὶ γι' αὐτὸ δὲν μᾶς σώθηκαν στὴν πλειονότητά τους, γιατί χρησιμοποιήθηκαν ὡς μέταλλο κατὰ τὰ ἀρχαῖα χρόνια. Ἀπὸ τὸν πιὸ φημισμένο, τῶν Πλαταιῶν, σώζεται μόνο τὸ κεντρικὸ στήριγμα τοῦ λέβητα, ὁ χάλκινος κίων ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ συνεστραμμένα φῖδια, καὶ βρίσκεται στὴν πλατεία τοῦ Ἰπποδρόμου, στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Pierre Amandry, μελετώντας στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Ἀττικὴ, στὴ Βοιωτία, στοὺς Δελφούς, στὴν Πελοπόννησο, στὴ Δῆλο βάσεις τριπόδων, μᾶς χάρισε μία συστηματικὴ τυπολογία γιὰ τὸ θέμα αὐτό.

Διαβάζοντας κανεὶς τὶς μελέτες τοῦ Pierre Amandry, διερωτᾶται ἂν εἶναι ἀρχαιολόγος ἢ ἱστορικός. Εἶναι καὶ τὰ δυὸ βέβαια, καὶ αὐτὸ τὸ ὀφείλει στὶς σπουδές του. Ὅταν ἦλθε στὴν Ἑλλάδα δὲν ἦταν ἀρχαιολόγος, οὔτε ἱστορικός. Ἦταν ἐλληνιστής, δηλαδὴ γνώριζε τὴν ἀρχαία γραμματεία, εἶχε οἰκειότητα μὲ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ κατεῖχε πλήρως τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικά. Αὐτὴ ἡ γνώση τοῦ ἐπέτρεψε νὰ γίνεῖ γρήγορα καὶ διαπρεπὴς ἀρχαιολόγος, ἐξαιρετος ἱστορικός καὶ ἐπιγραφικός. Μιὰ μελέτη του, στὴν ὁποία συνδυάζονται οἱ ἐπιστημονικὲς ἀρετὲς ποὺ τὸν χαρακτηρίζαν, εἶναι ἐκείνη ποὺ δημοσίευσε τὸ 1961, «Θεμιστοκλῆς: ἓνα ψήφισμα καὶ ἓνα πορτραῖτο» (*Thémistocle: un décret et un portrait*), *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg* 1961, 413-435). Στὴ μελέτη αὐτή, μὲ ἀφορμὴ τὸ φημισμένο ψήφισμα τῆς Τροιζῆνος, λέγει ὅτι «ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ

ένα σύνολο. Τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, οἱ ἐπιγράφες καὶ τὰ ἔργα τῆς τέχνης ἐρμηνεύονται τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο».

Οἱ μελέτες του δὲν περιορίζονται σὲ ὅσα γενικῶς μνημόνευσα· εἶναι πολλές, καὶ τὰ θέματά τους εἶναι ποικίλα, ἀρχαιολογικά, τοπογραφικά, ἱστορία τέχνης, ἐπιγράφες, ἱστορία τῆς ἀρχαιολογίας, καὶ ἱστορικά, ὅπως οἱ δύο ὥραϊες μελέτες του, ἡ μία γιὰ τὸ ψήφισμα τῆς Τροϊζήνης καὶ ἡ δεύτερη γιὰ τὴν Ἀθήνα τὴν ἐπαύριο τῶν Μηδικῶν. Ἐκεῖνο τὸ θέμα ὁμῶς ποὺ κυριαρχεῖ στὰ γραπτὰ του, εἶναι οἱ Δελφοί: Ἡμαντική καὶ ὁ τρόπος τῆς χρησιμοδοσίας, ἡ τοπογραφία τοῦ ἱεροῦ, ἡ ἀρχιτεκτονική, ἡ τέχνη καὶ ἡ μικροτεχνία, ἡ ἐπιγραφική, τὸν ἀπασχολοῦν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μελέτες βαθυστόχαστες, λιτές, χωρὶς τὴ φλυαρία τοῦ περιττοῦ καὶ χωρὶς τὴν προβολὴ τοῦ ἄχρηστου. Στὴν ἀρχαιολογία ὑπάρχει, τὰ χρόνια τοῦτα, ἡ τάση, ἰδιαιτέρα στοὺς νεώτερους, νὰ παρουσιάζονται γνωστὰ πράγματα ὡς νὰ ἦσαν νέα καὶ ἄγνωστα. Ὁ Pierre Amandry σ' ὅλες τὶς μελέτες του λέγει πάντοτε νέα πράγματα.

Στὸ θέμα αὐτὸ τῆς μεθόδου, ὁ Pierre Amandry ξεχώριζε καὶ ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες συναδέλφους του. Ὅταν πῆρα γιὰ πρώτη φορὰ στὰ χέρια μου τὴ διατριβή του γιὰ τὴν ἀπολλώνια μαντική, μοῦ ἔκανε ἐντύπωση ὅτι ἦταν λιγότερο ἀπὸ 300 σελίδες, ἐνῶ ὁ κανόνας στὴ Γαλλία, τότε, ἦταν οἱ μεγάλες διατριβές, ποὺ μᾶς ἐντυπωσιάζαν. Ἡ αὐστηρὴ σύνθεση τοῦ Pierre Amandry ἀποδείχτηκε, κατὰ τὴ φράση συναδέλφου του, ὅτι «τράνταξε πολλὲς ἀντιλήψεις ποὺ θεωροῦνταν δεδομένες», καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ θάση κάθε νέας σχετικῆς μελέτης. Ἐξήντα σχεδὸν χρόνια μετὰ τὴν ἐκδόσή της δὲν ἔχει ξεπεραστεῖ.

Ὁ Pierre Amandry δὲν ἦταν μόνο ἀρχαιολόγος ἀλλὰ, κυρίως, ἄνθρωπος τῆς σκέψης μὲ εὐρύτατα ἐνδιαφέροντα. Ἐφυγε ἀπὸ κοντά μας καὶ τότε ἔμαθα ὅτι ἡ βιβλιοφιλία του, ποὺ τὴ διαπίστωνε κανεὶς βλέποντας τὴ μὴ ἀρχαιολογικὴ βιβλιοθήκη του, εἶχε ἐπιστημονικὸ ὑπόβαθρο. Τώρα μόλις διάβασα μία ὥραία ἐκτεταμένη μελέτη του γιὰ ἓναν ἐκδοτικὸ οἶκο τοῦ Παρισιῦ, «La librairie Lefèvre et Guérin, 1860-1920» (*Revue française d'histoire du livre*, 82-83, 1994, 213-240). Τὸ τελευταῖο του κείμενο, μὲ τίτλο “Un dicton champenois édité sur faïence à Monterreau”, δημοσιεύτηκε τὸν μῆνα ποὺ μᾶς πέρασε (*Passion Faïence* 29, Février 2006, 26-28).

Ἡ εἰκόνα τοῦ Pierre Amandry ποὺ σᾶς παρουσίασα εἶναι φευγαλέα. Ὅσο ζοῦσε κοντά μας, μᾶς ἀρκοῦσε νὰ μιλάμε μαζί του καὶ νὰ ἀπολαμβάνουμε τὴ σοφία του καὶ τὸ κριτικὸ του πνεῦμα. Τώρα πού, ἔστω καὶ σύντομα, θεωροῦμε τὴ ζωὴ του καὶ τὸ ἔργο του, ἀνακαλύπτουμε ὅτι ἦταν ἓνας Γάλλος δικός μας, γοητευμένος ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ποὺ ἀγαποῦσε τὴ σημερινή, ποὺ ἔζησε μαζί μας τὶς πιὸ βαριές στιγμὲς τοῦ τόπου καὶ συμμερίστηκε μὲ μᾶς τὶς πίκρες καὶ τὶς θλίψεις μας.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2006

ΥΠΟΔΟΧΗ

ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΣΠΥΡΟΥ Α. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Α. ΣΤΕΦΑΝΗ

Ἀρχίζει ἡ Δημόσια Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας μὲ ἀποκλειστικὸ θέμα τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ νέου μέλους τῆς Ἀκαδημίας, τοῦ Καθηγητῆ Σπύρου Εὐαγγελάτου.

Τὸ ὄνομα «Εὐαγγελᾶτος» καὶ σὲ πολλοὺς ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς παλαιότερους, ἀλλὰ καὶ στὴν κοινωνία γενικότερα, ἤχει ὡς οἰκεῖο ὄνομα, καὶ αὐτὸ εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένο. Δὲν θὰ ξεχάσουμε τίς ἐξαιρετες συναυλίες στὸ Ἡρώδειο τοῦ ἄλλου, τοῦ σπουδαίου μας Μουσουργοῦ καὶ Διευθυντῆ ὀρχήστρας Ἀντιόχου Εὐαγγελάτου, πατέρα τοῦ σημερινοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ μας. Καὶ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας Εὐαγγελάτου διακρίθηκαν στὴ μουσικὴ. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ περιβάλλον μὲ διάχυτη τὴν πνευματικότητα καλλιεργήθηκε ἡ καλλιτεχνικὴ του εὐαισθησία. Ὅμως, ὁ Σπύρος – Ἀντιόχου – Εὐαγγελᾶτος ποὺ τὸν ὑποδεχόμαστε σήμερα, δὲν συνέχισε, ἀλλὰ καὶ δὲν ξέφυγε τελείως ἀπὸ τὴ μουσικὴ παράδοση τῆς οἰκογένειάς του, ὅπως φάνηκε ἀργότερα καὶ ἀπὸ τὴ μελοδραματικὴ ἐπένδυση μερικῶν ἔργων του.

Ὁ κ. Σβολόπουλος, μέλος τῆς εἰσηγητικῆς ἐπιτροπῆς, θὰ ἐκθέσει ἐμπεριστατωμένα καὶ λεπτομερῶς τὰ βιογραφικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ συνηγόρησαν γιὰ τὴν ἐκλογή του ὡς Ἀκαδημαϊκοῦ. Ἐγὼ θὰ περιοριστῶ σὲ μία ἀδρὴ σκιαγράφηση ὅσων συνιστοῦν τὴν πολυσχιδῆ προσωπικότητα τοῦ κ. Εὐαγγελάτου.

Ὁ Σπύρος Εὐαγγελᾶτος γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1940, καὶ ἡ γέννησή του συμπίπτει συμβολικὰ μὲ τὸ σημαντικότερο γεγονός τῆς νεώτερης ἱστορί-

ας μας, τὸ ἔπος τοῦ 1940. Πῆρε τὸ πτυχίον τοῦ ἀπὸ τῆ Φιλοσοφικῆ Σχολῆ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας καὶ τῆ Δραματικῆ Σχολῆ τοῦ Ἑθνικοῦ Θεάτρου. Συνέχισε τὶς σπουδὲς του στὴ Φιλοσοφικῆ Σχολῆ τῆς Βιέννης καὶ θῆτευσε κατὰ διαστήματα, δίπλα στὸν ἀείμνηστο συνάδελφό μας Μανούσο Μανούσακα στὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Σπουδῶν στὴ Βενετία. Φιλολογία, Ἱστορία, Ὑποκριτική, Θεατρικὴ συγγραφικὴ δουλειά, Θεατρικὴ θεωρία καὶ Σκηνικὴ πράξις, ὅλα αὐτά, σὲ μία ὁλοκληρωμένη ἐνότητα, συμπυκνώνονται στὴν προσωπικότητα τοῦ Σπύρου Εὐαγγελάτου. Μαζί ὅμως μὲ τὰ προηγούμενα, καὶ αὐτὸ τοῦ δασκάλου στὸ Πανεπιστήμιο, ἀπὸ τὸ 1989 ὡς Ἀναπληρωτὴ Καθηγητῆ καὶ ἀπὸ τὸ 1991 ὡς Καθηγητῆ ὅπως καὶ Προέδρου δύο φορές στὸ Τμῆμα Θεατρικῶν Σπουδῶν, ὅπου καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ διδάσκει καὶ νὰ καθοδηγεῖ ἑκατοντάδες σπουδαστὲς μέχρι σήμερα.

Δεκάδες εἶναι τὰ θεατρικὰ ἔργα, ἑκατοντάδες ἐκεῖνα ποὺ σκηνοθέτησε ὁ ἴδιος σὲ διάφορες σκηνές καὶ μνημονεύω ἰδιαίτερα, τὰ τελευταῖα χρόνια στὸ Θέατρο «Ἀμφι-Θέατρο» ποὺ ἱδρύσε μὲ τὴν πρόσφατα ἐκλιπούσα σύντροφό του Λήδα Τασοπούλου. Τὸ ἔργο του στὴν Ἱστορία τοῦ Θεάτρου εἶναι ἐκτεταμένο καὶ θὰ τὸ ἐκδέσει ὁ κ. Σβολόπουλος, γιατί δὲν ἔχει χώρο στὴ γενικὴ αὐτὴ προομιαικὴ παρουσίαση.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τίμησε τὸ 2001 τὸν κ. Εὐαγγελάτο μὲ τὸ Ἀργυρὸ Μετάλλιο γιὰ τὴν προσφορά του στὸ Θέατρο. Γιὰ ὅλα ὅσα συνοπτικὰ ἀνέφερα, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐξέλεξε τὸν κ. Σπύρο – Ἀντιόχου – Εὐαγγελάτο τακτικὸ της μέλος τὴν 17ῃ Φεβρουαρίου 2005 στὴν ἐδρα τῆς «Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Θεάτρου».

Συγχαίρω θερμὰ τὸν κ. Σπύρο Εὐαγγελάτο καὶ τὸν καλῶ νὰ προσέλθει γιὰ νὰ τὸν περιβάλω μὲ τὸ ἐπίσημο διάσημο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ νὰ τοῦ ἐπιδώσω τὸ σχετικὸ ψήφισμα.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΓΠΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

1. Ο Σπύρος Εὐαγγελᾶτος, υἱὸς τοῦ μουσουργοῦ Ἀντίοχου Εὐαγγελάτου καὶ τῆς ἀρπίστριας Ξένης Εὐαγγελάτου-Μπουρεξάκη, ἀδερφὸς τῆς μεσοφώνου Δάφνης Εὐαγγελάτου – Γάζουλέα, καθηγήτριας στὴν Ἀνωτάτη Μουσικὴ Σχολὴ τοῦ Μονάχου, ἐνηλικιώθηκε σὲ καλλιτεχνικὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον καὶ οὐδέποτε, ἔκτοτε, ἀπέκλινε ἀπὸ αὐτὴ τὴν παράδοση: σύζυγός του ὑπῆρξε ἡ Λήδα Τασοπούλου καὶ τὰ παιδιά τους, Κατερίνα καὶ Ἀντίοχος, διακονοῦν καὶ αὐτὰ τὶς τέχνες τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς.

Ὁ Σπύρος Εὐαγγελᾶτος σπούδασε καὶ ἀποφοίτησε ἀπὸ τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τὴ Δραματικὴ Σχολὴ τοῦ Ἑθνικοῦ Θεάτρου. Ἡ διττὴ αὐτὴ διάσταση τῶν ἐνδιαφερόντων του ἐπιβεβαιώθηκε καὶ ὅταν συνέχισε τὶς σπουδὲς καὶ διεύρυνε τὶς ἐρευνές του γύρω ἀπὸ τὸ θέατρο στὴ Βιέννη καὶ τὴ Βενετία. Γόνιμο προῖον ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ του, πρώτη ἀμιγῶς θεατρολογικὴ στὴν Ἑλλάδα («Ἱστορία τοῦ Θεάτρου ἐν Κεφαλλήνιᾳ, 1600-1900»), καὶ ἡ ἐναργὴς ἔκτοτε συμμετοχὴ του στὸ θεατρικὸ γίγνεσθαι ὡς ἡθοιοῦ, θεατρικοῦ συγγραφέα, μεταφραστῆ καί, κυρίως, σκηνοθέτη.

2. Ὁ μελετητὴς Σπύρος Εὐαγγελᾶτος ἐξέτεινε τὸ συγγραφικὸ ἔργο του σὲ τρία μεῖζονα πεδία: Πρῶτο, τὸ Ἑπτανησιακὸ θέατρο ἀπὸ τὸν 17ο ἕως καὶ τὸν 19ο αἰῶνα. Ἡ Κεφαλλήνιᾳ διαχρονικὰ καί, εἰδικότερα, ὁ Πέτρος Κατσαίτης (τὸ ἔργο του «Ἰφιγένεια [ἐν Ληξουρίῳ]» ἐξέδωσε, διασκεύασε καὶ σκηνοθέτησε), ὁ ἄγνωστος ποιητὴς τοῦ «Ζήνωνος», ὁ ἐκ Κυθήρων Γεώργιος Μόρμορης καὶ ὁ Ζακυνθινὸς Θεόδωρος Μοντσελέζε, συγγραφεὴς τῆς «Εὐγένειας», ποὺ διασκεύασε, μάλιστα, καὶ παρέστησε, γιὰ πρώτη φορά, σκηνικὰ.

Δεύτερος ἄξονας ἐνασχόλησής του τὸ Κρητικὸ θέατρο: Ταύτιση τοῦ Γεωργίου Χορτάτση μὲ τὸν δημιουργὸ τῆς «Ἐρωφίλης», τῆς «Πανώριας», τοῦ «Κατζούρμπου» καί, πιθανότατα, τοῦ «Στάθης» ἐπαναθεώρηση τοῦ κειμένου καὶ χρονολόγηση τοῦ «Ἐρωτόκριτου» τοῦ Βιντσέντζου Κορνάρου· διερεύνηση τοῦ χαρακτήρα τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ», ὡς παραστάσιμου στὴν ἐποχὴ του, ἢ ὄχι, ποιητικοῦ κειμένου.

Τρίτη κατηγορία: μελετήματα – τομὲς πάνω σὲ ἐπιμέρους θέματα τῆς θεωρίας καὶ τῆς ἐξέλιξης τῆς θεατρικῆς πράξης ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἕως σήμερα:

Αρχαία τραγωδία, τὸ πρῶτο θεατρικὸ παραστάσιμο μεσαιωνικὸ κείμενο («Τὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ»), χλιαρὸ θέατρο κατὰ τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰῶνα, νεώτερο, σύγχρονο ἑλληνικὸ θέατρο κατὰ τὸν 19ο καὶ τὸν 20ὸ αἰῶνα. Ἡ διαπραγματεύση τῶν θεμάτων αὐτῶν ἀπαίτησε τὴν ἀναδίφηση ἀνέκδοτων – πρωτογενῶν πηγῶν – στὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας καὶ τῆς Πάδοβας, στὴ Βρετανικὴ βιβλιοθήκη, στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, σὲ ἰδιωτικὰ ἀρχεῖα. Ἐρευνες ποὺ ὁδήγησαν στὴ διατύπωση γόνιμων προτάσεων πάνω σὲ προβλήματα ποὺ παρέμεναν ἐπὶ μακρὸν ἀδιερεύνητα ἢ ἀναπάντητα. Παρατηρήσεις ποὺ μαρτυροῦν τὴν ἱκανότητα τῆς διάκρισης τοῦ οὐσιώδους ἀπὸ τὸ ἐπουσιῶδες, τοῦ μεῖζονος ἀπὸ τὸ ἔλασσον σὲ σημασία καὶ συνοδεύονται μὲ τὴ θέση ἐρωτημάτων καὶ τὴ χάραξη τομῶν στὴ γενικότερη διερεύνηση τοῦ δραματουργικοῦ φαινομένου. Φιλολογικὴ ἐπεξεργασία ποὺ συνδυάζεται μὲ τὴν αἵσθηση τῆς καλλιτεχνικῆς ὕψους τῶν κειμένων.

Παράλληλα πρὸς τὴν ἐρευνητικὴ, σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ συγγραφέα Σπύρου Εὐαγγελάτου στοὺς ἐπιμέρους τομεῖς τῆς σύνθεσης θεατρικῶν ἔργων, τῆς ἐκπόνησης μεταφράσεων ἢ τῆς διασκευῆς σημαντικῶν κειμένων τοῦ νεοελληνικοῦ, κυρίως, δραματολογίου. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐνασχόλησής του αὐτῆς εἶναι ἀξιόπρόσεκτα, στὴν πρώτη περίπτωσι, ἕως σημαντικά, στὸν τομέα τῆς μετάφρασης καί, κυρίως, τῆς θεατρικῆς διασκευῆς – ἐκφάνση ἐνδιάμεση τῆς λειτουργικῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ ἐρευνητικοῦ καὶ δημιουργικοῦ, στὸ πεδίο τῆς πράξης, ἔργου.

3. Ἡ ἐπίδοσις τοῦ Σπύρου Εὐαγγελάτου στὸ πεδίο τῆς σκηνικῆς πράξης ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ γόνιμη, ἡ ἐνασχόλησή του συνεχῆς καὶ ἀδιάπτωτα ἀποδοτικὴ, ἡ παραγωγή του πλούσια, ποσοτικά, καὶ ὑψηλῆς στάθμης, ποιοτικά. Διδάσκοντας καὶ σκηνοθετώντας περισσότερα ἀπὸ 150 θεατρικὰ ἔργα σὲ διάρκεια τεσσάρων δεκαετιῶν, κατέκτησε τὴν ἀναγνώριση στὸν χώρο τῶν ἐπαϊόντων, τοῦ θεατρόφιλου κοινοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Δηλωτικὴ τῆς ἐμβέλειας τῶν καλλιτεχνικῶν ἐπιλογῶν του εἶναι ἡ ἰσόρροπη κατανομὴ κατὰ περιόδους καὶ ἐκφράσεις θεατρικῆς. Ἀρχαῖο δράμα, 50 διδασκαλίαι· θεατρικὰ καὶ ἄλλα κείμενα τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας, 24· κλασικὴ καὶ νεοκλασικὴ δραματουργία, 32· θέατρο τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἑλληνικὸ καὶ διεθνές, 33· μελόδραμα, 53 διδασκαλίαι.

Αρχαία τραγωδία: ἔχοντας θητεύσει στὸ πλευρὸ μεγάλων διδασκάλων – ὅπως Τερζάκης, Χουρμούζιος, Κωτσόπουλος, Βόκοβιτς, Καραντινός, Μουζενίδης – προσάρμοσε τὶς σκηνοθετικὰς – ἐρμηνευτικὰς προτάσεις του στὶς ἀδιάκοπα ἀνανεούμενες ἀντιλήψεις χωρὶς νὰ παρεκκλίνει, χάριν στιγμιαίου ἐντυπωσιασμοῦ, ἀπὸ τὴ στέρεη παράδοσις ποὺ ἔχει, στὸ πεδίο αὐτό, δημιουργηθεῖ στὴ χώρα μας.

καί, παράλληλα, ανάδειξη και δημιουργική αναβίωση των νεοελληνικών θεατρικών κειμένων· προσέγγιση και έρμηνεία των μεγάλων έργων του νεώτερου και σύγχρονου διεθνούς δραματολογίου· γόνιμη, τέλος, επικοινωνία και σκηνοθεσία κορυφαίων έργων του μελοδράματος, δηλωτική της βαθύτερης, βιωματικής εξοικείωσής του με τη μουσική. Έθνικό Θέατρο, Έθνική Λυρική Σκηνή, Κ.Θ.Β.Ε., Άμφιδέατρο, Ήρώδειο, Έπίδauρος. Παρουσία έμφαντική και πέρα από την Έλλάδα, σε σημαντικές σκηνές του έξωτερικού και σε μεγάλα διεθνή φεστιβάλ. Γνώμονας σταθερός και κριτήριο απαράβατο στην επιλογή των έργων, ή ποιότητά, κυρίως, καί, ακόμη, ή ιστορικότητα και ή ανάγκη της ανάδειξης άγνωστων προϊόντων της ένδικής μας παρακαταθήκης.

Γνωστή είναι, πέρα από την άμιγώς καλλιτεχνική, ή προσφορά του Σπύρου Εύαγγελάτου ως Γενικού Διευθυντή του Κ.Θ.Β.Ε., ως Γενικού Διευθυντή και έως σήμερα Προέδρου της Ε.Λ.Σ., κυρίως, όμως, ως ιδρυτή και διευθυντή επί τρεις δεκαετίες του Άμφιδεάτρου, με πρωταγωνίστρια και παραστάτιδα τη Λήδα Τασπούλου.

4. Σύνθεση θεωρίας και πράξης, ή επίδοση στο διδακτικό έργο εκφράζει το μείζον αυτό ζητούμενο. Από το 1989, ό Σπύρος Εύαγγελάτος είσήγαγε το μάθημα της Θεατρολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ το 1991 εκλέχτηκε καθηγητής του νέου τμήματος Θεατρικών Σπουδών, αφού συνέβαλε καθοριστικά στην ίδρυσή του, από κοινού με τον Βάλτερ Ποϋχνερ. Ο τομέας, έκτοτε, της διδακτικής προσφοράς του έχει επικαλύψει εύρύτατο θεματικό κύκλο: Αρχαίο Δράμα, Ιστορία του Εύρωπαϊκού Θεάτρου, Δραματολογία, Ιστορία Νεοελληνικού Θεάτρου, Νεοελληνική Δραματολογία, Θέατρο του 20ού αιώνα, Είσαγωγή στη Θεατρική Πράξη, Ιστορία της Όπερας.

5. Γνωρίζω ότι ή αναφορά αυτή είναι δυσανάλογα συνοπτική σε σχέση με το πολύπλευρο και χυμώδες έργο του Σπύρου Εύαγγελάτου. Έχω όμως ακόμη επίγνωση του γεγονότος ότι ό χρόνος που καταναλίσκω αποβαίνει σε βάρος του τιμώμενου όμιλητή της σημερινής τελετής. Άς μου επιτραπεί, λοιπόν, να περατώσω την παρέμβασή μου αφού, καταληκτικά, επισημάνω ότι, επιλέγοντας τον Σπύρο Εύαγγελατο ως τακτικό μέλος της σε εποχή σύγχυσης και αποπροσανατολισμού στον χώρο της παιδείας και του πολιτισμού, ή Ακαδημία Αθηνών ενέμεινε στην πιστή τήρηση άρχων και άξιων έμβέλειας και ισχύος διαχρονικής.

Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΚΑΙ ΟΡΕΣΤΗ ΣΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΡΑΓΙΚΟΥΣ

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΣΠΥΡΟΥ Α. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ

Κύριε τέως Πρόεδρε τῆς Δημοκρατίας,

Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας κ. Κωνσταντῖνο Στεφανῆ γιὰ τὴν τόσο ἐγκάρδια προσφώνησή του καὶ τὸν ἀγαπημένο φίλο ἀκαδημαϊκὸ κ. Κωνσταντῖνο Σβολόπουλο, ποὺ με συγκίνησε βαθιά με τὴν ἐμπεριστατωμένη καὶ τόσο εὐγενικὴ παρουσίαση τῆς ἐργασίας μου.

Σὲ τέτοιες στιγμὲς τῆς ἐπιβράβευσης ἀπὸ τὸ Ἀνώτατο Πνευματικὸ Ἰδρυμα τῆς χώρας ἐνὸς πολύχρονου ἀγώνα φυσικὸ εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἀποδέχεται τὴν τιμὴ νὰ ἀναλογιστεῖ σὲ ποιοὺς ὀφείλει μεγάλο μέρος τῆς πορείας του.

Ἐνδεικτικὰ θὰ ἀναφερθῶ σ' ἓνα μικρὸ ἀριθμὸ ἀγαπημένων μου προσώπων, ποὺ χωρὶς τὴ συμβολή τους δὲ θὰ ἤμουν αὐτὸς ποὺ εἶμαι. Δὲ θὰ κάνω διαχωρισμὸ ζώντων καὶ ἀπόντων, ἀφοῦ καὶ οἱ ἀπόντες – λιγότερο ἢ περισσότερο – εἶναι ριζωμένοι μέσα μου καὶ με συνοδεύουν.

Μακρινοὶ ἀπόηχοι, ζωντανὲς μνῆμες, ἀπτὲς παρουσίες, νοσταλγία, στιγμὲς χαρᾶς καὶ ὀδύνης, ὅλ' αὐτὰ παρελαύνουν σὰ σκιὲς μπροστά μου.

Κι ἀρχίζω βέβαια ἀπ' τοὺς γονεῖς μου. Πατέρας μου ὑπῆρξε ὁ Κεφαλονίτης Ἀντίοχος Εὐαγγελᾶτος, ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐντελῶς κορυφαίους Ἑλληνας μουσουργοὺς καὶ ἀρχιμουσικοὺς τοῦ 20οῦ αἵωνα. Μητέρα μου ἡ μουσικός-ἀρπίστρια Ξένη Εὐαγγελᾶτου-Μπουρεζάκη ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Ἦταν δύο σπάνιοι ἄνθρωποι. Δίδαξαν – πάντοτε ἔμμεσα – στὴ μικρότερη ἀδελφή μου Δάφνη καὶ σὲ μένα τὴν αἴσθηση τοῦ δικαίου, τὴν καλοσύνη καὶ μᾶς μετέδωσαν ἓνα μέρος ἀπ' τὸν πλοῦτο τῆς ψυχῆς τους. Πέρασαν 25 χρόνια ἀπ' ὅταν ἔφυγαν (ὁ πατέρας ἔφυγε 7 μῆνες μετὰ τὴ μητέρα) καὶ δὲν ὑπάρχει μέρα ποὺ νὰ μὴν τοὺς μνημονεύουμε ἢ Δάφνη κι ἐγώ. Ἡ αἰώνια εὐγνωμοσύνη ποὺ τρέφουμε γιὰ ἐκείνους θὰ μᾶς συνοδεύει μέχρι πέρατος βίου.

Ἡ σκέψη μου, με ἄλλα, στρέφεται στὴ δύναμη τῆς ζωῆς μου, σὰ λατρεμένα μου παιδιὰ, τὴν Κατερίνα καὶ τὸν Ἀντίοχο. Εἶναι δυὸ σπάνια πολυτάλαντα

πλάσματα με εύαισθησία, φαντασία και αποφασιστικότητα. Τους όφειλω πολλά για τη στοργή και την τρυφερότητά τους, αλλά και για ό,τι διδάσκομαι απ' αυτά. Τώρα ξεκινούν τον αγώνα της ζωής. Η Κατερίνα με σπουδές στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, άριστούχος της Δραματικής Σχολής του Έθνικού Θεάτρου, πτυχιούχος μεταπτυχιακών σπουδών σκηνοθεσίας στο Middlesex University του Λονδίνου και επιπρόσθετες σπουδές στην περιφέρεια Κρατική Σχολή GITIS της Μόσχας, τώρα μπαίνει στο επάγγελμα. Ο 6 χρόνιος μικρότερος Αντίοχος, με ενδιαφέροντα για τη μουσική, την ποίηση (κυκλοφορούν ήδη δύο Cds σύγχρονης νεανικής μουσικής με στίχους του, όπου συμμετέχει και ο ίδιος) και με σπουδές κινηματογράφου, τώρα υπηρετεί τη στρατιωτική θητεία του στη Λέρο¹.

Αν η αδελφική αγάπη είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του ελληνικού λαού και συχνά υμνήθηκε στα δημοτικά μας τραγούδια, τότε η αδελφή μου Δάφνη, μεσόφωνος με διεθνή σταδιοδρομία, καθηγήτρια και Αντιπρύτανης της Ανωτάτης Μουσικής Ακαδημίας του Μονάχου, αποτελεί ένα άκραιο παράδειγμα. Στους γονείς μας όφειλουμε την αγάπη που μας ενέπνευσαν και την έγνοια να στηρίζουμε ό ένας τον άλλο. Χρωστάω πάμπολλα στη Δάφνη, που τη λατρεύω και τη θαυμάζω απερίοριστα ως καλλιτέχνίδα, αλλά και στο σύζυγό της, τον έμπνευσμένο μουσουργό, πιανίστα και παιδαγωγό Στέφανο Γαζουλέα από τη Μάνη, καθώς και στην αδελφή του Μαίρη, που μου συμπαραστέκεται συγκινητικά στο Άμφι-Θέατρο.

Από τους παλαιότερους ανιόντες συγγενείς μου αναπολώ απ' τη μεριά του πατέρα μου τα αδέλφια του, την Ιατρώ Ελπίδα Ευαγγελάτου, τη "Θεία Έλπούλα μας", και τον διαπρεπή ποινικολόγο Κίμωνα Ευαγγελάτο, που μαζί με τον πατέρα μου μ' έμαθαν ν' αγαπάω την Κεφαλονιά. Απ' τη μεριά της μάνας μου μνημονεύω ένδεικτικά τη γιαγιά μου Όλυμπία Μπουρεξάκη (το γένος Βιτσιλάκη) που της χρωστάω τις χρητικές μου ρίζες. Η γιαγιά μας συνέβαλε αποφασιστικά στην ανατροφή μας κι ήταν ένας σπάνιος, τρυφερός άνθρωπος.

---

1. Ευχαριστώ θερμά τον Διοικητή της μονάδας του Συνταγματάρχη κ. Δημήτριο Κουτσομπίνα και τον Υποδιοικητή Ταγματάρχη κ. Γεώργιο Καρανικόλα που είχαν την καλοσύνη να του δώσουν άδεια, ώστε να βρίσκεται σήμερα κοντά μας.

Από πλευρᾶς τῶν ἄλλων ἐξ ἀγχιστείας συγγενῶν ἡ εὐγνωμοσύνη μου στρέφεται στὴν Καίτη Τασοπούλου, τὴ μητέρα τῆς Λήδας, ποὺ τῆς χρωστάω πάρα πολλὰ γιὰ τὴ στοργικὴ ζεστασιὰ τῆς παρουσίας της καὶ βέβαια στὸν πατέρα τῆς Λήδας, ἀπόντα ἀπ' τὸν κόσμον αὐτό, τὸ Θάνο Τασόπουλο, ἕναν ἄντρα γοητευτικοῦ πάθους, ποὺ μαζί μὲ τὴν Καίτη μᾶς βοήθησαν στὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν μας καὶ σὲ κάθε ἀνάγκη μὲ τὴν ἀγάπη τους καὶ τὸ πάθος τους.

Καὶ περὶ τοὺς δασκάλους μου. Εὐτύχησα νὰ ἔχω πολλοὺς σπουδαίους: στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν μεταξύ ἄλλων: τὸν Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο, τὸν Σπυρίδωνα Μαρινᾶτο, τὸν Διονύσιο Ζακυνθινό, τὸν Νικόλαο Τωμαδάκη, τὸν Στυλιανὸ Κορρέ, ἀλλὰ καὶ τὸν Γεώργιο Ζώρα ποὺ ἦταν καθηγητὴς μου καὶ στὴ Δραματικὴ Σχολὴ τοῦ Ἑθνικοῦ Θεάτρου. Στὴν ἴδια Σχολὴ σπουδαῖοι δάσκαλοί μου, μεταξύ ἄλλων, ὑπῆρξαν οἱ σκηνοθέτες Σωκράτης Καραντινὸς καὶ Τάκης Μουξενίδης, ποὺ μὲ βοήθησε ἀποφασιστικὰ στὴν πορεία μου, καὶ οἱ ἡθοιοὶ Θάνος Κωτσόπουλος καὶ Στέλιος Βόκοβιτς. Εἰδικὰ στὸν ἀγαπημένο μου Στέλιο Βόκοβιτς χρωστάω τὸ ὅτι μοῦ δίδαξε τὰ “ἐργαλεῖα” τῆς ὑποκριτικῆς, ποὺ εἶναι ἐντελῶς ἀπαραίτητα γιὰ τὴ λειτουργία ἐνὸς σκηνοθέτη.

Απὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Θεατρικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης μὲ συγκίνηση θυμᾶμαι τὸ τί ὀφείλω στοὺς καθηγητὲς μου Heinz Kindermann καὶ Margret Dietrich.

Ξεχωριστὰ θὰ ἤθελα νὰ ἀναφέρω τὸν “ἄμεσο” δάσκαλό μου Μανούσο Μανούσκα, ποὺ κοντὰ του, στὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Βενετίας, μαθήτευσα κατὰ πολλὰ διαστήματα καὶ αὐτὸς μὲ βοήθησε στὸ νὰ γίνω ὄντως ἐπιστήμων. Τὸν ἀγάπησα βαθιά.

Ἄφησα γιὰ τελευταῖο ἀπ' τοὺς καθηγητὲς μου τὸν Ἀγγελὸ Τερζάκη (στὴ Δραματικὴ Σχολὴ τοῦ Ἑθνικοῦ Θεάτρου). Ὁ Τερζάκης ὑπῆρξε ἕνας συναρπαστικὸς δάσκαλος ἐπὶ τῆς οὐσίας. Μὲ “χάραξε” ὅσο κανένας ἄλλος καὶ νιώθω ὅτι “κουβαλάω” ὡς τώρα μέσα μου τὸ κυνήγι τοῦ ἀπόλυτου πού, πάντα ἔμμεσα, μᾶς ἐδίδαξε. Ὑπῆρξε ἕνας δάσκαλος “ποιητῆς”. Τὸν συλλογίζομαι πάντα μὲ εὐγνωμοσύνη, θαυμασμό καὶ ἀγάπη. Καὶ πολλὲς φορὲς δὲν ξέρω ἂν αὐτὰ ποὺ λέω ἀπηχοῦν δικὰ του λόγια ἢ εἶναι σκέψεις του ποὺ μετουσιώθηκαν σὲ δικές μου σκέψεις.

Καὶ τελειώνω τὸ προοίμιο αὐτό, ἀφιερώνοντας τὴν ἐκλογὴ μου στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ ὅσα πιὸ κάτω θὰ ἀναπτύξω, στὴ μνήμη τῆς λατρεμένης μου γυναίκας, τῆς πρωταγωνίστριας τῆς σκηνῆς καὶ τῆς ζωῆς μου, τῆς

Λήδας Τασοπούλου, πού “έφυγε” πρίν από 7 μῆνες άδικοα, πάνω στὴν άκμή της. Ἡ Λήδα ύπῆρξε μία έκπληκτική, πολύπλευρη ἡθοιοιός μ’ έντελώς δική της προσωπικότητα· αλλά ύπῆρξε καί μία συναρπαστική μάνα, σύζυγος καί συνάμα έρωμένη. Παρόλο πού ἦταν 13 χρόνια νεότερή μου καί τὴν γνώρισα στὰ 33 μου, διαμόρφωσε πολλά στοιχεῖα τοῦ χαρακτήρα μου καί με βοήθησε σέ κάθε άνάσα, σέ κάθε βῆμα, σέ κάθε εὐτυχισμένη ἢ καταραμένη στιγμή τῆς ζωῆς μας. Τώρα πληρώνω φόρο βαρύ γιὰ τὸν άπέραντο έρωτα πού ζήσαμε οἱ δύο μας γιὰ κάπου 30 χρόνια.

*
* *

Τὸ θέμα πού επέλεξα γιὰ τὴ σημερινή όμιλία εκφράζει τὴ διττή μου ιδιότητα: τοῦ θεωρητικοῦ μελετητῆ τοῦ θεάτρου καί τοῦ πρακτικοῦ τῆς θεατρικῆς τέχνης. Ἡ άναγνώριση Ἡλέκτρας καί Ὁρέστη εἶναι μόνο ένα παράδειγμα γιὰ τὴν ιδιαίτερη όπτική με τὴν όποία αντιμετωπίζουν τοὺς πανάρχαιους μύθους οἱ τρεῖς κορυφαῖοι τραγικοί, αλλά καί γιὰ τὴν “ιδεολογία” καί τὴν αἰσθητική τους. Πρίν περάσουμε, όμως, στὸ θέμα θὰ πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε όρισμένα έρωτηματικά, πού πλανώνται καί σχετίζονται με τὰ προβλήματα κατανόησης, έρμηνείας, αλλά καί σκηνικῆς ανάβίωσης τῶν αρχαίων θεατρικῶν κειμένων.

Καί, κατ’ αρχήν, ἡ λέξη “τραγωδία” στὴ σύγχρονη γλώσσα μας έχει χάσει ἐν πολλοῖς τὸ νόημά της. Γιὰ παράδειγμα διαβάζουμε στὸν τύπο: τραγωδία τὸ Σάββατοκύριακο στὴν Ἑθνική Ὀδό, τριάντα πέντε νεκροὶ καί εξήντα τραυματίες. Αὐτὸ εἶναι όντως ένα πολὺ θλιβερὸ συμβάν, αλλά όχι, βέβαια, τραγωδία. Δέν ύπάρχει ἐδῶ τραγικός ἥρωας πού άναμετρήθηκε με τὴ Μοῖρα. Ἐπειτα, σέ πολλά θεατρικά έργα, ξένα καί ελληνικά, διαβάζουμε τὸν ύπότιτλο “τραγωδία”, πού τὸν έχει θέσει ὁ συγγραφέας τοῦ έργου γιὰ νὰ προσδώσει κύρος στὸ κείμενό του ἢ γιὰ νὰ δηλώσει άπλὰ τίς προθέσεις του νὰ συγγράψει τραγωδία. Αὐτὸ συμβαίνει από αἰῶνες σ’ ὅλο τὸν κόσμο καί στὴν Ελλάδα. Αλλά όποιος βαπτίζει τὰ έργα του “τραγωδίες” δέν σημαίνει βέβαια ὅτι εἶναι όντως τραγικός ποιητής.

Πραγματικές τραγωδίες έχουν γράψει οἱ Ἕλληνες τραγικοὶ καί ὁ Σαίξπηρ. Αὐτὸ καί πέρα μπορούμε νὰ άναφερθοῦμε σέ όλιγόριθμα κείμενα, ὅπως ὁ Φάουστ τοῦ Γκαίτε. Αλλά τί σημαίνει, επιτέλους, τραγωδία καί ποιός εἶναι όντως ὁ τραγικός ἥρωας; Κατ’ ἐμὲ τραγωδία εἶναι ένα έργο, στὸ όποιο διακυβεύεται ἡ μοῖρα τοῦ ανθρώπινου γένους. Καί όχι με φιλοσοφικούς άφορισμούς, αλλά με τὸ ματωμένο πάθος εκείνων πού μάχονται γιὰ τὴν Ἀλήθεια, πού έρωτοῦν γιὰ τὸ

Άγνωστο, πού αντιπαλεύουν με τὸ Ἄρρητο. Στὰ κορυφαία ἔργα τῶν μεγάλων δημιουργῶν ποτὲ δὲν ὑπάρχει ἓνα “δίδαγμα”. Τὰ ἔργα τους τελειώνουν μ’ ἓνα ἐρωτηματικό. Τί μᾶς διδάσκει ἡ “*Νυχτερινὴ Περιπολία*” τοῦ Ρέμπραντ; Ποιὰ λογικὰ ἐπακόλουθα μᾶς χαρίζουν τὰ “*Κατὰ Ματθαῖον Πάθη*” τοῦ Μπάχ; Ποιὰ εἶναι ἡ “ἡθικὴ” λύτρωση στὴν *Ἡλέκτρα* τοῦ Σοφοκλῆ ἢ στὸν *Μάκβεθ* τοῦ Σαίξπηρ; Καμμία. Μονάχα ἐρωτηματικά. Τὸ θαυμαστικό εἶναι πλακάτ, τὸ ἐρωτηματικό εἶναι ἀγωνία. Στὰ μεγάλα ἔργα τέχνης ὑπάρχει ἓνας ὑποβρύχιος λόγος πού ἐλάχιστα σχετίζεται με τὴ λέξη τοῦ ποιητῆ, τὸ χρῶμα τοῦ ζωγράφου ἢ τὴ νότα τοῦ μουσουργοῦ. Αὐτὰ εἶναι μόνο “σημεῖα”. Ὁ ἔρωτας, ἡ ζωὴ, ὁ θάνατος, τὰ μετὰ θάνατον ἐρωτηματικά, ἡ ὑπαρξὴ ἢ ὄχι ἀνώτατης δυνάμεως πού διαδέτει ἡθικὰς ἀρχές, ἡ ὀργάνωση τοῦ κοινωνικοῦ βίου εἶναι κάποια ἀπὸ τὰ θέματα πού ἐπανέρχονται στὸν τραγικὸ λόγο. Θέματα πού ἐξετάζονται διαφορετικὰ, ἀνάλογα με τὴν κάθε περίπτωση. Καί σ’ αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ σταθῶ.

Μιλᾶμε συχνὰ γιὰ τὸ “πρόβλημα” τοῦ ἀρχαίου δράματος ὡς ἂν αὐτὸ νὰ ἦταν ἓνα. Ἀνάμεσα στοὺς τρεῖς τραγικοὺς ὑπάρχουν πολὺ σημαντικὲς διαφορές, ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα στὰ ἔργα καθενὸς τους διαπιστώνουμε διαφορὲς ἐντυπωσιακότητες. Γιὰ κάθε ἔργο λοιπὸν τοῦ κάθε συγγραφέα ἀπαιτεῖται εἰδικὴ προσέγγιση. Αὐτὸ εἶναι τὸ “πιστεύω” μου ἀπ’ τὰ νεανικά μου χρόνια, γι’ αὐτὸ δὲν ἀφοσιώθηκα ποτὲ στὴ δημιουργία μιᾶς Σχολῆς, πού ἐνέχει κινδύνους ἰσοπέδωσης. Ἡ ἂν θέλετε, Σχολὴ γιὰ μένα εἶναι ἡ προβολὴ κατὰ τὸ δυνατόν μεγαλύτερου ποσοστοῦ τοῦ λόγου καὶ τῶν νοημάτων τῶν ἔργων, με μίαν σύγχρονη ὅμως αἰσθητικὴ. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο εἶναι βέβαια ὑποκειμενικὸ καὶ ἡ εὐστοχία ἢ ὄχι τῆς σύνθεσης κρίνεται ἀπὸ τρίτους.

Ὅ,τι ἀνέφερα μέχρι τώρα ἂς θεωρηθεῖ ὡς μιὰ ἐνδεικτικὴ, ἀναγκαία εἰσαγωγὴ, ὅπου δειγματοληπτικὰ καὶ μόνο ἐδίγησαν κάποια θέματα. Καὶ τώρα εἰσέρχομαι στὴν ἀναγνώριση *Ἡλέκτρας*-*Ὀρέστη*.

Ὑπενδυμίζω ἐντελῶς συνοπτικὰ τὸ θέμα, πού οἱ ἀρχαῖοι τραγικοὶ γνώριζαν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ἢ –σὲ διάφορες παραλλαγές του– ἀπὸ προφορικὲς παραδόσεις. Ἀφοῦ ἡ Τροία καταστραφεῖ, οἱ Ἕλληνες ἀρχίζουν τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς. Ὁ ἀρχιστράτηγος τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων Ἀγαμέμνων φτάνει –μετὰ ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες– στὶς Μυκῆνες. Ἐκεῖ τὸν περιμένει ἡ γυναῖκα του Κλυταιμνήστρα (ἢ Κλυταιμήστρα), ἡ ὁποία ἔχει συνάψει ἐρωτικὸ δεσμὸ με τὸν Αἰγισθο. Δολοφονοῦν τὸν Ἀγαμέμνονα, καταλαμβάνουν τὴν ἐξουσία, ἐπιβάλλοντας τυραννικὸ καθεστῶς καὶ μέσα στὴ γενικὴ ἀναταραχὴ ἡ *Ἡλέκτρα*, κόρη τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τῆς Κλυταιμνήστρας, φυγαδεύει τὸν ἀδελφὸ τῆς *Ὀρέστη*, πού ἦταν τότε παι-

δί, σὲ φίλους τους στὴ Φωκίδα, ὥστε νὰ γλιτώσει ἀπὸ τὴ θανάτωση. Περνοῦν χρόνια. Ὁ Ὁρέστης εἶναι πιά ἓνας νέος ἄνδρας καὶ κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀπόλλωνος φτάνει, μὲ τὸ φίλο του Πυλάδῃ στὶς Μυκῆνες μὲ σκοπὸ νὰ ἐκτελέσει τὴ μάνα του καὶ τὸν ἐραστή της καὶ νὰ ἀναλάβει τὰ ἡνία τῆς χώρας.

Αὕτῃ εἶναι ἡ προϊστορία μέχρι τὸ σημεῖο ποὺ θὰ ἀναλύσουμε. Ὁ Ὁρέστης φτάνει στὶς Μυκῆνες καὶ συναντᾷ τὴν Ἥλέκτρα. Πῶς ἀναγνωρίζονται τὰ δυὸ ἀδελφία μετὰ ἀπὸ τόσον καιρὸ; Τότε ὁ Ὁρέστης ἦταν παιδί καὶ ἡ Ἥλέκτρα μιὰ νέα κοπέλα. Τώρα ἔχουν περάσει πάνω ἀπὸ 10 χρόνια.

Τρία ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἔργα ἔχουν τὸ ἴδιο βασικὸ θέμα: Οἱ *Χοηφόροι* τοῦ Αἰσχύλου (οἱ γυναῖκες ποὺ προσφέρουν χορὲς στὸν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνονος), ἡ *Ἥλέκτρα* τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Εὐριπίδη.

Οἱ *Χοηφόροι* – μεσαία τραγωδία ἀπὸ τὴν Ὁρέστεια, τὴ μόνη τριλογία τῆς ἀρχαιότητος ποὺ μᾶς σώζεται (458 π.Χ.) – ἀρχίζουν μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ Ὁρέστη καὶ τοῦ Πυλάδῃ στὸν τόπο – ἐκτὸς πόλεως – ὅπου βρίσκεται ὁ τάφος τοῦ Ἀγαμέμνονος. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ πρώτου μονολόγου του ὁ Ὁρέστης, βλέποντας τὸν Χορὸ νὰ πλησιάζει, μὴ ὁρατὸς ὁ ἴδιος ἀπ' τὶς γυναῖκες ποὺ τὸν ἀπαρτίζουν, ἀναφωνεῖ:

ΟΡΕΣΤΗΣ

Σὰν τί νὰ βλέπω; ποιά νὰ 'ναι τούτῃ ἡ πομπή
μὲ τίς μαυροντυμένες τίς γυναῖκες ποὺ ζυγώνεις;
ποιά συμφορὰ μοῦ προμηνάει;
Καινούρια πάθῃ χτύπησαν τὸ σπίτι μου
ἢ τάχα νὰ λογιᾶσω πῶς στὸν πατέρα μου
φέρνουν χορὲς ποὺ τοὺς νεκροὺς ἐξευμενίζουν;
Αὐτὸ συμβαίνει· γιατί τὴν ἀδελφή μου,
τὴν Ἥλέκτρα, θαρρῶ νὰ προβαίνει μὲ πένθος βαρὺ.
Ἄς σταθοῦμε παράμερα, Πυλάδῃ· γιὰ νὰ μάθω καλὰ,
τί τάχα ζῇ αὐτῶν τῶν γυναικῶν ἡ λιτανεία.

(Ἡ μετάφραση καὶ ἐδῶ καὶ σὲ ὅλα τὰ χωρία τοῦ ἔργου ποὺ ἀκολουθοῦν εἶναι τοῦ Κ.Χ. Μύρη, λογοτεχνικὸ ψευδώνυμο τοῦ φιλόλογου, θεατρικοῦ κριτικοῦ καὶ ποιητῆ Κώστα Γεωργουσόπουλου)²:

2. Τὰ κείμενα ποὺ θὰ παρατεθοῦν ἔχουν συντηρηθεῖ σὲ μερικά σημεῖα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὑπάρχουν κάποτε κάποιες λεκτικὲς παρεμβάσεις μου. Ἡ σημείωση αὐτὴ ἰσχύει γιὰ τὰ ἀποσπάσματα καὶ τῶν τριῶν τραγωδιῶν.

Δηλαδή ὁ Ὅρεστης, βλέποντας ἀνάμεσα στίς μαυροντυμένες γυναῖκες πού πλησιάζουν τὴν Ἠλέκτρα, τὴν ἀναγνωρίζει ἀμέσως, ἂν κι ἔχει ἀπὸ παιδὶ νὰ τὴ δεῖ. Ὡς ἐδῶ τὰ πράγματα ἀντέχουν σὲ λογικὴ ἀποδοχή: Παρ' ὅλο τὸ πένθος της, ἡ Ἠλέκτρα ἐνδυματολογικὰ κάπως θὰ διέφερε ἀπ' τὸν Χορὸ κι ἔπειτα ὁ Ὅρεστης θὰ μπορούσε ἴσως νὰ θυμᾶται τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου της. Αὐτὰ πού ἀκολουθοῦν, ὅμως, ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τῆς λογικῆς.

Ἔστερα ἀπὸ τὴν Πάροδο τοῦ Χοροῦ κ.λπ. ἔχουμε ἓνα σύντομο Χορικό, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου ἡ Ἠλέκτρα παρατηρεῖ τὸν τάφο.

Ἀμέσως μετὰ ἡ ἡρωίδα ἀνακοινώνει στὸν Χορὸ ὅτι βλέπει στὸν τάφο ἓναν κομμένο βόστρυχο πού τὸ χρῶμα του μοιάζει μὲ τὸ χρῶμα τῶν δικῶν της μαλλιών, ἀλλὰ καὶ τῶν μαλλιῶν τοῦ Ὅρεστη. Ἡ Ἠλέκτρα ἔχει πεισθεῖ πῶς ὁ ἀδελφός της ἔχει φτάσει καὶ ἡ παράλογη πεποίθησή της ἐνδυναμώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι βλέπει ἀνθρώπινες πατημασιὲς στὸ χῶμα. Τὰ χνάρια στὸ χῶμα μοιάζουν μὲ τίς δικές της πατημασιές. Ἄρα ἦρθε ὁ Ὅρεστης. Εἰς τοῦτο ἐμφανίζεται ὄντως ὁ ἀδελφός της πού κρυμμένος παρακολουθοῦσε τὰ συμβάντα. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει πάλι τίς πατημασιές καὶ τὸν κομμένο βόστρυχο καὶ προσθέτει ἄλλο ἓνα τεκμήριο: τὸ ρούχο πού φορᾷ τὸ εἶχε ὑφάνει ἡ ἴδια ἡ Ἠλέκτρα καὶ παριστάνει μιὰ εἰκόνα κυνηγιοῦ. Ὅπερ ἔδει δεῖξαι. Ἡ ἀναγνώριση ἔχει συντελεσθεῖ!

Τί συμβαίνει ἐδῶ; Σὲ μιὰ κατ' ἀρχὴν ἀντιμετώπιση, ἡ ἀναγνώριση αὐτὴ φαντάζει ὅχι μόνον ἀντίθετη μὲ κάθε ρεαλιστικὴ λογικὴ, ἀλλὰ καὶ ἀφελής. Ἐνας κομμένος βόστρυχος μὲ τὸ χρῶμα τῶν μαλλιών πού παιδάκι εἶχε ὁ Ὅρεστης, μιὰ πατημασιὰ ἐνὸς ἄντρα στὸ χῶμα πῶς θὰ ἴναι ἴδια μὲ μιᾶς κοπέλας κι ἓνα ρουχαλάκι πού ὕφανε γιὰ παιδί ἡ Ἠλέκτρα πρὸ ἐτῶν πῶς τὸ φοράει τώρα ἓνας ἄντρας; Ὅλ' αὐτὰ φαίνονται ἀκατανόητα, παράλογα καὶ δραματουργικῶς ἀδικαίωτα.

Ἦταν λοιπὸν ἀπλοϊκὸς κι ἀδέξιος δραματουργὸς ὁ Αἰσχύλος ἢ μήπως κρύβεται ἐδῶ κάτι ἄλλο πού δὲν σχετίζεται μὲ τὴν τρέχουσα κοινὴ λογικὴ;

Ἐγὼ πιστεύω πῶς δὲν εἶναι βέβαια ἀφελής ὁ Αἰσχύλος, ἀλλὰ ὅποιος δὲν ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μ' ἓνα μυστικὸ κώδικα ἐπικοινωνίας τῶν δύο ἀδελφῶν πού δὲν σχετίζεται μὲ τὸν ρεαλισμὸ.

Ἐὰν αὐτὴ ἡ σκηνὴ ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὸν σκηνοθέτη καὶ τοὺς ἡθοποιούς ρεαλιστικά (ὅπως, δυστυχῶς, κάποιες φορὲς ἔχει συμβεῖ), μπορεῖ νὰ ὁδηγηθεῖ στὰ ὅρια τῆς γελοιότητος. Σκεφθεῖτε τὴν Ἠλέκτρα νὰ ἀναμετρᾷ τὸ χνάρι τοῦ ποδιοῦ της μὲ ἐκεῖνο τοῦ Ὅρεστη (εἴτε τὸ χνάρι αὐτὸ εἶναι ὁρατὸ εἴτε ἀόρατο γιὰ τοὺς θεατές)!

Κατ' ἐμὲ ἡ σκηνὴ πρέπει νὰ παιχθεῖ ὑπερβατικά, οἱ δύο ἡθοιοποιοὶ νὰ μὴν κοιτάζονται, ἀλλὰ ἡ ἐπικοινωνία τους νὰ προσέρχεται ἀπὸ τὴν ἐνατένιση ἐνὸς ἀγνώστου κοινοῦ σημείου ποὺ τοὺς ἐνώνει, μέχρι τὴν ὕστατη στιγμή τῆς ὀριστικῆς ἀναγνώρισης. Ἐκεῖ θὰ γίνηι ἡ “ἐκρηξή”. Ὅλο τὸ προηγούμενο μυστηριακὸ ὑπόβαθρο ὁδηγεῖ σ' αὐτὴν τὴ στιγμή. Ἄς παρακολουθήσουμε τὸ κείμενο:

(Ἔχει προηγηθεῖ Χορικό, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου ἡ Ἡλέκτρα παρατηροῦσε τὸν τάφο).

ΗΛΕΚΤΡΑ	Ὁ πατέρας κι ἡ γῆ χορτάσαν χορές ἀκοῦστε τώρα παράξενα πράγματα.
ΧΟΡΟΣ	Μίλα· χορεύει ὁ φόβος στὴν καρδιά μου.
ΗΛΕΚΤΡΑ	Βλέπω στὸν τάφο ἓναν κομμένο θόστρυχο. Ἐξω ἀπὸ μένα ἄλλος κανεῖς δὲ θὰ ἴκοθε μαλλιά.
ΧΟΡΟΣ	Ὅσοι χρωστοῦσαν κουρά, γίναν ἐχθροὶ του.

Προσέξτε ἐδῶ, στὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ, πῶς οἱ στίχοι ἀποκτοῦν ἄλλο νόημα ἢ ἡ Ἡλέκτρα τοὺς ἐκφέρει περιεργαζόμενη τὸν θόστρυχο ρεαλιστικά καὶ πόσο διαφορετικὴ ἐντύπωση προκαλοῦν ἂν ἐρμηνευθοῦν σὰ μιὰ κατάσταση μεταξὺ ὀνείρου καὶ πραγματικότητας.

ΗΛΕΚΤΡΑ	Κι ὅμως ὁ θόστρυχος αὐτὸς κάπως ταιριάζει...
ΧΟΡΟΣ	Μὲ ποιά μαλλιά; Αὐτὸ θέλω νὰ μάθω.
ΗΛΕΚΤΡΑ	Φέρνουν σὰν τὰ δικὰ μου, ἂν προσέξεις.
ΧΟΡΟΣ	Μήπως εἶναι κρυφὸ τοῦ Ὁρέστη δῶρο;
ΗΛΕΚΤΡΑ	Μοιάζει μὲ τοὺς δικούς του θόστρυχους. Ἡ καρδιά μου ξεχείλισε χολή, σὰν νὰ μὲ τρύπησε βέλος πέρα γιὰ πέρα ἀπ' τὰ μάτια μου πέφτουν στάλες καυτὲς σὰν ἀσυγκράτητοι χεῖμαρροι τοῦ χειμῶνα, μόνο ποὺ εἶδα τὴν πλεξίδα αὐτὴ· πῶς νὰ εἰκάσω πῶς ἀνήκει σ' ἄλλον συμπολίτη τέτοια κόμη; Περίμενες νὰ κουρευτεῖ ἡ φόνισσα, ἡ μάνα μου; Πῶς πάλι νὰ τὸ βάλει ὁ νοῦς πῶς εἶναι τοῦτο τ' ὁμορφο τάμα ἀπ' τὸν Ὁρέστη τὸν ἀκριβό μου;

Κι ὅμως ἡ ἐλπίδα μου γελᾷ καὶ μὲ χαϊδεύει
 Μά, νά, πατημασιές, σημάδι δεύτερο·
 ὅμοιες μὲ τίς δικές μου κι ἀπαράλλαχτες.
 Εἶναι τὰ χνάρια δυὸ ποδιῶν στὸ χῶμα·
 τοῦ προηγούμενου κι ἐνὸς συνοδοιπόρου.
 Ἄν μετρηθοῦν πατούσα καὶ περίγραμμα,
 θὰ ταυτιστοῦν μὲ τὰ δικά μου χνάρια.
 Μὲ κατοικεῖ πόνος βαρὺς καὶ τὸ νοῦ μου δαμάζει.

Αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ ἐπικίνδυνη στιγμή, ὅπως προανέφερα. Ἡ αἰσθησις μαγείας
 πού, κατ' ἐμέ, πρέπει νὰ δεσπάζει, κυριαρχεῖ καὶ ἀμέσως μετὰ, κατὰ τὴν ἐμφάνι-
 ση τοῦ Ὁρέστη καὶ τῇ στιχομυθία πού ἀκολουθεῖ.

ΟΡΕΣΤΗΣ	Οἱ εὐχές στοὺς θεοὺς τελεσφόρησαν. εὐχῆσου νὰ ἔγουν σὲ καλὸ καὶ τ' ἄλλα.
ΗΛΕΚΤΡΑ	Καὶ ποιὸ καλὸ χρωστάω στοὺς θεοὺς;
ΟΡΕΣΤΗΣ	Βλέπεις μπροστά σου αὐτὸν πού εὐχόσουν χρόνια.
ΗΛΕΚΤΡΑ	Γνωρίζεις ποιὸν καλοῦσα στίς εὐχές μου;
ΟΡΕΣΤΗΣ	Ξέρω πῶς τὸν Ὁρέστη μόνο λαχταροῦσες.
ΗΛΕΚΤΡΑ	Εἰσακούστηκαν οἱ προσευχές μου τάχα;
ΟΡΕΣΤΗΣ	Ἐγὼ εἶμαι μὴ γυρεύεις ἄλλου ἀγαπημένους.
ΗΛΕΚΤΡΑ	Μήπως μοῦ πλέκεις δόλο, ξένε;
ΟΡΕΣΤΗΣ	Τότε θὰ μηχανεύομαι δόλο γιὰ μένα.
ΗΛΕΚΤΡΑ	Μήπως καὶ θέλεις νὰ γελᾷς μὲ τὰ δεινά μου;
ΟΡΕΣΤΗΣ	Ἄν γελῶ μαζί σου, μὲ μένα γελῶ.
ΗΛΕΚΤΡΑ	Τότε νὰ σοῦ μιλῶ σὰ νὰ 'σαι ὁ Ὁρέστης;
ΟΡΕΣΤΗΣ	Τὸν ἴδιο βλέπεις καὶ δὲ μὲ πιστεύεις, ἐνῶ τὴν πένθιμη ὅταν ἀντίκρισες κουρὰ κι ὅταν μετροῦσες τῆς πατούσας μου τὸ χνάρι φτερούγισες καὶ θάρρεψες πῶς μ' ἔβλεπες μπροστά σου. Βάλε τὸ βόστρυχο στὸ μέρος τῆς κοπῆς· κοίτα πῶς μοιάζουν σὰν ἀδελφία τὰ μαλλιά μας. Τὸ ροῦχο τοῦτο τὸ ὕφαναν τὰ χέρια σου, νά, τῆς σαίτας τὰ περάσματα· εἰκόνα κυνηγιοῦ. Κατάπιε τὴ χαρά σου γιὰ νὰ μὴ χάσεις τὸ μυαλό.

Ξέρω πώς μάς μισούν οί πιό δικοί μας ἄνθρωποι.
Κι ἐδῶ ἔφτασε πιὰ ἡ κορυφαία στιγμή. Ἡ Ἡλέκτρα ξεσπάει:

ΗΛΕΚΤΡΑ   Ὡ τοῦ σπιτιοῦ τοῦ πατρικοῦ γλυκιὰ λαχτάρω,
ἐλπίδα τῶν δακρύων μου, σωτήρα τῆς σποράς μας,
στή δύναμή σου πίστεψε· θὰ ξαναπάρεις τὸ πατρικὸ σου.
Ἡ Δίκη, ἡ Ἴσχυς κι ἀνάμεσά τους τρίτος
ὁ Ζεὺς ὁ μέγιστος μαζί μου νά ἔναι.

Αὐτὴ εἶναι ἡ πιό παράδοξη, ἡ πιό μαγικὴ καὶ ἡ πιό ἀντιρεαλιστικὴ ἀπὸ ὅλες
τις ἀναγνώσεις ἀρχαίου δράματος ποὺ γνωρίζουμε.

Ὁ ἀκροατὴς θὰ περίμενε ὅτι μετὰ τὴν αἰσχύλεια δημιουργία θὰ ἀσχολη-
θῶ μὲ τὴν Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ. Προτάσσω, ὅμως, τὴν εὐριπίδεια Ἡλέκτρα
γιὰ δύο λόγους: α') διότι ἀποτελεῖ ἓνα φιλολογικὸ σχόλιο καὶ ἄμεση κριτικὴ
στὴν ἀναγνώριση τῆς αἰσχύλειας ἐκδοχῆς, ἐνῶ φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ τὴν ἄποψη
τοῦ Σοφοκλῆ, καὶ β') διότι ἐνῶ ἡ Ἡλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη κατὰ κοινὴ σχεδὸν
ἀποδοχὴ διδάχτηκε τὸ 413 π.Χ., ἔτος τῆς ἐκστρατείας τῶν Ἀθηναίων στὴ
Σικελία, ποὺ ἔμμεσα φαίνεται ὅτι ἀναφέρεται στὸ ἔργο, γιὰ τὴ σοφόκλεια Ἡλέ-
κτρα δὲν διαθέτουμε κανένα τεκμήριο χρονολόγησής· δὲν γνωρίζουμε δηλαδὴ
ἂν εἶναι προγενέστερη ἢ μεταγενέστερη τῆς εὐριπίδειας. Κατ' ἐμὲ πιθανὸν νὰ
εἶναι μεταγενέστερη, γιὰτὶ ὁ Εὐριπίδης δὲν κάνει νύξη γι' αὐτὴν καὶ δύσκο-
λα θὰ τὴν ἄφηνε ἀσχολιάστη. (Βέβαια αὐτὸ ὡς *argumentum ex silentio* ἔχει
σχετικὴ καὶ μόνο ἀξία). Ἐχῶ ἐξαλλου τὴν αἰσθησι, ὅτι ἡ σοφόκλεια ἐκδοχὴ
ἀνατρέπει τὴ νατουραλιστικὴ λογικὴ καὶ αἰσθητικὴ τοῦ Εὐριπίδη. Ἴσως ὅχι
ἀπὸ συνειδητὴ πρόθεσι τοῦ Σοφοκλῆ, ἀλλὰ γιὰ ἐκείνον αὐτονόητα. Βέβαια
καὶ δὲν προτιθέμεθα νὰ εἰσηγηθῶμε ἐδῶ ἀπάντησι στὸ ἐρώτημα τῆς χρονο-
λόγησής.

Σὲ πλήρη ἀντίθεσι μὲ τὴν ἀφαιρετικὴ ἀναγνώριση τῶν δυὸ ἡρώων στὸν
Αἰσχύλο, στὸν Εὐριπίδη θὰ λέγαμε μεταφορικὰ ὅτι ἡ ἀναγνώριση γίνεται σχε-
δὸν “μέσω εἰδικοῦ ἀνακριτοῦ”. Κατὰ τὴν εὐριπίδεια σύλληψι ὁ Αἰγισθος ἔχει
παντρέψει τὴν Ἡλέκτρα μ' ἓνα ταπεινὸ Γεωργό, ἀποφεύγοντας τὸν γάμο τῆς
μὲ κάποιον ἰσχυρὸ ποὺ θὰ πρόβαλλε ἀπαιτήσεις στὸν θρόνο. Ὁ γάμος, ὅμως,
εἶναι “λευκός”, ὁ Γεωργὸς ἀπὸ σεβασμὸ δὲν ἔχει ἀγγίξει τὴν Ἡλέκτρα. Καὶ στὸ
ἔργο αὐτό, ἐπίσης, ὁ Ὀρέστης ἔχει φυγαδευτεῖ παιδί καὶ ἀναμένεται νὰ ἐπιστρέ-

ψει ἐκδικητής. Ἡ τραγωδία διαδραματίζεται κάπου στὰ περίχωρα τοῦ Ἄργους ἔξω ἀπὸ τὴν καλύβα τοῦ Γεωργοῦ. Εἰσέρχεται ἡ Ἥλέκτρα ρακένδυτη, μὲ κουρεμένα τὰ μαλλιά, κουβαλώντας μιὰ στάμνα γιὰ νὰ πάει νὰ φέρει νερό. Ὅποτε ἀπὸ σύντομο διάλογο μὲ τὸν Γεωργό, ἀποχωροῦν πρὸς διαφορετικὲς κατευθύνσεις. Ὁ ποιητής ἔχει ἤδη δώσει τὸ στίγμα του: σκηνικὸς χώρος, ἔξω ἀπὸ μιὰ καλύβα, Γεωργὸς ὁ σύζυγος τῆς Ἥλέκτρας, ἡ ἡρώϊδα ἔρχεται ρακένδυτη μὲ κουρεμένα μαλλιά κουβαλώντας μιὰ στάμνα γιὰ νὰ φέρει νερό. Ἐδῶ δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ ρεαλιστικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ γιὰ τόνους ποὺ ἀγγίζουν τὸ νατουραλισμὸ καὶ δηλώνουν τὸ ὅλο ὕφος τοῦ ἔργου. Ὡστόσο, γιὰ νὰ εἶμαι σωστότερος, θὰ ἔλεγα ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα “ποιητικὸ νατουραλισμό”. Ὁ ὅρος εἶναι ἀδόκιμος, ἀλλὰ νομίζω ὅτι κατοπτρίζει τὸ ὕφος τοῦ παράδοξου καὶ γοητευτικοῦ αὐτοῦ ἔργου.

Ἡ ὀρχήστρα ἔχει μείνει κενή. Ἔρχονται ὁ Ὀρέστης μὲ τὸν Πυλάδην. Τὴν προηγούμενη νύχτα εἶχαν ἐπισκεφθεῖ τὸν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνονος, ὅπου ὁ Ὀρέστης πρόσφερε ἓνα βόστρυχό του καὶ σφάζοντας ἓνα ἄρνι πότισε μὲ τὸ αἷμα του τὸν τύμβο. Πλησιάζει ἡ Ἥλέκτρα. Ὁ Ὀρέστης δὲν τὴν ἀναγνωρίζει· λέει στὸν Πυλάδην:

ΟΡΕΣΤΗΣ

*Νά, βλέπω ἐκεῖ μιὰ σκλάβα μὲ μιὰ στάμνα
πάνω στὸ κουρεμένο της κεφάλι
νερὸ νὰ κουβαλάει ἀπ' τὸ ποτάμι.*

(Καὶ ἐδῶ καὶ στὰ ἐπόμενα χωρία τοῦ ἔργου ἡ μετάφραση εἶναι τοῦ φιλόλογου, ποιητῆ καὶ πεζογράφου Τάσου Ρούσσου).

Οἱ δύο νέοι κρύβονται, μήπως ἀκούσουν κάτι ποὺ τοὺς ἐνδιαφέρει. Μπαίνει ἡ Ἥλέκτρα καὶ μὲ τοὺς θρήνους τῆς ἀποκαλύπτει ἐν ἀγνοίᾳ τῆς στὸν κρυμμένο, ἐκπληκτο Ὀρέστη ποιὰ εἶναι. Ἔτσι ὁ Ὀρέστης (καὶ πάλι πρῶτος, ὅπως καὶ στὴν αἰσχυρικὴ δημιουργία) ἀναγνωρίζει τὴν Ἥλέκτρα καὶ μάλιστα κρυμμένος, χωρὶς ὁ θεατὴς νὰ βλέπει τίς ἀντιδράσεις του. Ἐρχεται ὁ Χορὸς καὶ σὲ λίγο ἡ Ἥλέκτρα διακρίνει τοὺς δύο νέους καὶ ἀνησυχώντας θέλει νὰ φύγει. Ὁ ἀδελφός τῆς τὴν σταματᾷ καὶ παριστάνει ὅτι εἶναι ἓνας φίλος τοῦ Ὀρέστη ποὺ φέρνει νέα του. Ἀπὸ ἓνα σημεῖο τοῦ διαλόγου τοὺς καὶ πέρα ἀρχίζει νὰ προετοιμάζεται ἡ ἐκ μέρους τῆς Ἥλέκτρας ἀναγνώριση.

ΟΡΕΣΤΗΣ *Άχ! ἐδῶ νά 'ταν ὁ Ὁρέστης νά τ' ἀκούσει.*
 ΗΛΕΚΤΡΑ *Καί νά τὸν δῶ, δὲ θὰ τὸν γινώριζα ὅμως, ξένε.*
 ΟΡΕΣΤΗΣ *Διόλου παράξενο· μικροί 'χατε χωρίσει*
 ΗΛΕΚΤΡΑ *Μόνο ἓνας θὰ τὸν γινώριζε ἀπ' τοὺς φίλους μου.*
 ΟΡΕΣΤΗΣ *Αὐτός, πού ὡς λέν, τὸν ἔσωσα ἀπ' τὸ φόνο;*
 ΗΛΕΚΤΡΑ *Ναί, τοῦ γονιοῦ του ὁ γέροντας τροφός.*

Ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρεται τὸ μοτίβο τοῦ Γέροντα παιδαγωγοῦ τοῦ Ἀγαμέμνονος, πού φυγάδευσε τὸν Ὁρέστη, ἀλλὰ ὁ ἴδιος παρέμεινε στὸ Ἄργος. Μαθαίνουμε λοιπόν – δῆθεν παρεμπιπτόντως – ὅτι μονάχα ὁ Γέροντας αὐτὸς θὰ ἀναγνώριζε τὸν Ὁρέστη. Λίγο ἀργότερα ἔρχεται ὁ Γεωργός, ἡ Ἡλέκτρα τοῦ ἐξηγεῖ ποιοὶ εἶναι οἱ ξένοι καὶ ὁ ἄντρας τῆς τοὺς ὀδηγεῖ ὡς φιλοξενούμενούς του στὴν καλύβα. Μένουν στὴν ὀρχήστρα ἡ Ἡλέκτρα καὶ ὁ Γεωργός. Ἐδῶ εἰσβάλλει ἓνα νέο, ρεαλιστικὸ μοτίβο πού θὰ δώσει τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν τελικὴ ἀναγνώριση τῶν δύο ἀδελφῶν: Ἡ Ἡλέκτρα κακίζει τὸν Γεωργό, ἐπειδὴ ἐκεῖνος κάλεσε στὴ φτωχικὴ καλύβα τοὺς δύο ξένους, ἐνῶ δὲν ἔχουν τίποτα τὸ ἀξιόλογο νὰ τοὺς προσφέρουν. Ἡ Ἡλέκτρα πρὸς τὸν Γεωργό:

ΗΛΕΚΤΡΑ *Ἄφου ἔκαμες, παρ' ὅλη σου τὴ φτώχεια,
 τὸ σφάλμα, πήγαινε γοργὰ στὸ γέροντα
 τροφὸ τοῦ ἀγαπημένου μου πατέρα,
 πού μακριὰ διωγμένος ἀπ' τὴν πόλη μας
 κοπάδια θόσκει γύρω στὸ ποτάμι
 τοῦ Τάναου, καὶ πές του
 νά 'ρθεῖ καὶ νά φέρει,
 τρόφιμα νὰ τοὺς στρώσουμε τραπέζι.*

Ὁ Γεωργὸς ξεκινᾷ γιὰ νὰ φέρει τὸν Γέροντα. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ὁ δρόμος πρὸς τὴν εὐριπίδεια ἀναγνώριση ἔχει ἀνοίξει. Ἀκολουθεῖ τὸ Πρῶτο Στάσιμο (Ἄσμα τοῦ Χοροῦ) καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ Β' ἐπεισόδιο.

Ἡ ἀναγνώριση πού ἀναπτύσσεται στὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ διαθέτει ὅχι ἀπλῶς ρεαλιστικά, ἀλλὰ καὶ ἐντελῶς νατουραλιστικὰ μοτίβα. Ἡ Ἡλέκτρα ἀναγνώριζε τὸν ἀδελφὸ τῆς μέσω τοῦ Γέροντα καὶ ὅχι ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Ὁρέστη ἢ τὴν ἐπίδειξη κάποιων ἀποδεικτικῶν στοιχείων. Ὁ Γέροντας εἶναι ὁ “μοχλός” αὐτῆς τῆς ἀναγνώρισης.

Αὐτὸς ὁ Γέροντας φτάνει ἔξω ἀπ' τὴν καλύβα κουβαλώντας ἓνα ἄρνάκι, ἐκλεκτὸ τυρί, σπάνιο κρασί καὶ ἄνθη. Ἡ Ἥλέκτρα τὸν ὑποδέχεται. Τῆς διηγείται τὰ ἀκόλουθα:

ΓΕΡΟΝΤΑΣ

Πῆγα στὸν τάφο τοῦ πατέρα σου,
κι ἔρμο ὡς τὸν εἶδα καὶ χορταριασμένο,
πέφτοντας χάμω θρήνησα. Μὰ βλέπω
στὸν τύμβο του ἓνα μαῦρο ἄρνι, σφαγμένο,
καὶ πλάι του ξανθὰ μαλλιά κομμένα.
Ἀπόρησα, παιδί μου, τέτοιο θάρρος
ποιὸς θὰ 'χε γιὰ νὰ ζύγωνε στὸν τάφο·
βέβαια κανεὶς ἀπ' τοὺς Ἀργεῖους. Μὰ κρυφὰ κάπου
θὰ 'φτασε ὁ ἀδερφός σου καὶ τὸ μνημα
τὸ ἄθλιο τοῦ γονιοῦ σου ἔχει τιμήσει.
Βάζοντας τὰ κομμένα αὐτὰ βοστρύχια
πλάι στὰ μαλλιά σου, κοίτα μήπως εἶναι
μὲ τὰ δικά σου ὅμοια στὸ χρῶμα.

Ὁ ρεαλισμὸς ἔχει φτάσει στὰ ἔσχατα ὅρια: Ὁ Γέροντας ἔφερε μαζί του τὸν κομμένο βόστρυχο γιὰ νὰ δεῖ ἡ Ἥλέκτρα ὅτι μοιάζει μὲ τὰ μαλλιά της!

Καὶ ἀκολουθεῖ μία φιλολογικὴ κριτικὴ τῆς ἀναγνώρισης τῶν αἰσχυλικῶν *Χοηφόρων*, κριτικὴ ὅμως δεμένη μὲ τὴ δράση τοῦ ἔργου· παρόμοιά της μόνο στοὺς *Βατράχους* τοῦ Ἀριστοφάνη συναντοῦμε, ὅταν ζυγίζονται (στὴν κυριολεξία) στίχοι τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Εὐριπίδη. Τὸ μόνο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσει κανεὶς εἶναι τὸ ἐξῆς παράδοξο: Πῶς, δηλαδή, ἡ Ἥλέκτρα μὲ τὸ φόβερό, ζωῶδες ἐνστικτό της δὲν διαισθάνεται τὴν ἀλήθεια καὶ ἀπαντᾷ σύμφωνα μὲ τὴν κοινὴ λογικὴ; Μιλάει ἐδῶ ὁ Εὐριπίδης ποὺ κριτικάρει τὸν Αἰσχύλο κι ὄχι ἡ ἡρώιδα; Θὰ μπορούσε ὅμως νὰ δοθεῖ κι ἄλλη ἐρμηνεία: Ἡ Ἥλέκτρα ξέρει ἀπὸ τὸν ὑποτιθέμενο φίλο τοῦ Ὁρέστη, ὅτι ὁ ἀδελφός της ζεῖ μακριὰ καὶ προτίθεται νὰ ἔρθει, ἄρα δὲν εἶναι αὐτὸς ποὺ τέλεσε τὶς σπονδές. Βέβαια θὰ μπορούσαμε κι ἐδῶ νὰ ἀντιτάξουμε τὸ ἐρώτημα: Πῶς ἡ Ἥλέκτρα δὲν ψυχανεμίζεται ὅτι ὁ ξένος εἶναι ὁ ἀδελφός της; Ἔτσι, ὅμως, ἤθελε τὸν χαρακτήρα της ὁ Εὐριπίδης. Καὶ ἂς δοῦμε τώρα πῶς σχολιάζει ἡ ἡρώιδα τὰ λόγια τοῦ Γέροντα.

ΗΛΕΚΤΡΑ   Γέροντα, δὲ μιᾶς σωστά, ἂν νομίζεις
 πῶς ἀπ' τὸ φόβο τοῦ Αἰγισθοῦ θά ῥχόταν
 ὁ ἀντρειωμένος μου ἀδερφός κρυφὰ στὴ χώρα.
 Ἐπειτα πῶς νὰ μοιάζουν τὰ βοστρύχια
 παλικαριοῦ καλῆς γενιᾶς τὸ ἓνα
 ποὺ τό ὄρεψε ἡ παλαιίστρα, καὶ τὸ ἄλλο
 παρθένας ἀπ' τὸ χτένισμα ἀπαλό;
 Ἀδύνατο. Μαλλιά μὲ τὸ ἴδιο χρῶμα,
 γέροντα, θά ὄρεις σὲ πολλούς, μὰ δίχως
 νὰ ἔχουν τὸ ἴδιο αἷμα μὲς στὶς φλέβες.

Ἐδῶ ὅμως ὁ Γέροντας προβάλλει καὶ τὸ ἄλλο ἐπιχείρημα τῆς αἰσχυλικῆς δημιουργίας:

ΓΕΡΟΝΤΑΣ   Πήγαινε τότε, κόρη μου, καὶ κοίτα
 τὰ χνάρια τοῦ ἂν στὸ πόδι σου ταιριάζουν.
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Πῶς εἶναι δυνατό ν' ἀφήσουν χνάρια
 πατημασιῆς σὲ βραχοτόπι; Ὡστόσο
 κι ἂν γίνεῖ αὐτό, καὶ πάλι ἴσα δὲν εἶναι
 τὰ πόδια δυὸ ἀδερφῶν, γυναίκας κι ἄντρα
 τοῦ ἄντρα θά ἔναι πάντα πιὸ μεγάλη.

Καὶ ὁ Εὐριπίδης, γιὰ νὰ μὴν ἀφήσει κανένα περιθώριο στὴν αἰσχυλικὴ ἀναγνώριση, θέτει καὶ τὸ τελευταῖο ἐπιχείρημα τοῦ παλαιότερου ποιητῆ:

ΓΕΡΟΝΤΑΣ   Ἄν γύριζ' ὁ ἀδερφός σου, δὲν ὑπάρχει
 κάτι ἀπ' τὰ ροῦχα τοῦ ν' ἀναγνωρίσεις,
 ποὺ ἐσὺ τὰ ἔχες ὑφάνει, ὅταν τὸν πῆρα
 κρυφά, γιὰ νὰ γλιτώσει τὸ χαμό του;
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Δὲν ξέρεις πῶς σὰν ἔφυγεν ὁ Ὀρέστης
 ἀπὸ τὴ χώρα, ἤμουναι παιδοῦλα ἀκόμη;
 Μὰ κι ἂν ἐγὼ τὸ πέπλα τοῦ ἔχα φτιάξει,
 πῶς τώρα θά φοράει τὰ ἴδια ροῦχα
 μ' ἐκεῖνο τὸ παιδάκι; Ἐκτὸς ἂν ἔτσι
 κορμὶ καὶ ροῦχα ἀντάμα μεγαλώνουν.

Οἱ ὑποθέσεις τοῦ Γέροντα, πού ἀπλῶς μεταφέρουν τὰ “ἐπιχειρήματα” τῆς αἰσχυλικῆς ἀναγνώρισης, ἔχουν παραδοθεῖ ἑορὰ στὴν εἰρωνεῖα καὶ τὸ σαρκασμό. Καὶ πιστεύω ἀκράδαντα ὅτι ἀσφαλῶς ὁ Εὐριπίδης εἶχε κατανοήσει τὸ μεγαλεῖο τῆς αἰσχυλικῆς ἀναγνώρισης, ἀπλῶς τὸ θεωροῦσε “ξεπερασμένο” κι ἤθελε νὰ ὑπογραμμίσαι μὲ τὰ σχόλιά του τὴν πλήρη ἀντίθεση τῆς δικῆς του ἀποψῆς.

Ἔρχεται ὁ Ὅρεστης καὶ ἡ Ἡλέκτρα τοῦ γνωρίζει τὸν Γέροντα.

ΗΛΕΚΤΡΑ	Αὐτὸς ἔδρεψε, ὦ ξένε, τὸ γονιό μου.
ΟΡΕΣΤΗΣ	Τί λές; Αὐτὸς φυγάδεψε τὸν ἀδερφό σου;
ΗΛΕΚΤΡΑ	Αὐτὸς τὸν γλίτωσε, ἂν ἀκόμα ζεῖ.
ΟΡΕΣΤΗΣ	Καλά.

Κι ἐδῶ ἐνεδρεῖ κίνδυνος ἀνεπιθύμητης ἱλαρότητας, ἂν ἡ σκηνὴ ἐρμηνευθεῖ μὲ ὑπερβολὴ ρεαλισμοῦ. Ὁ Γέροντας ψάχνει μὲ τὰ μάτια τὸν “ξένο”.

ΟΡΕΣΤΗΣ	Γιατί μὲ τέτοιο βλέμμα μὲ κοιτάζει, λές καὶ λαμπρὸ σημάδι ξεχωρίζει σὲ νόμισμα ἀσημένιο; Ἦ μὲ παίρνει γὰ κάποιον ἄλλο πού τοῦ μοιάζω;
ΗΛΕΚΤΡΑ	Ἵσως νὰ χαίρεται πού τοῦ Ὅρεστη ἔχεις τὰ χρόνια.
ΟΡΕΣΤΗΣ	Μοιάζω μὲ κάποιον πού ἀγαπᾷ; γιατί μὲ τριγυρίζει;
ΗΛΕΚΤΡΑ	Ξένε, κι ἐγὼ ἀπορῶ, καθὼς τὸν βλέπω.
ΓΕΡΟΝΤΑΣ	Κυρά, κόρη μου Ἡλέκτρα, παρακάλα τοὺς θεούς.
ΗΛΕΚΤΡΑ	Γιὰ ποιούς; Γιὰ τοὺς ἐδῶ ἢ γι’ αὐτοὺς πού λείπουν;
ΓΕΡΟΝΤΑΣ	Θεόσταλτο νὰ λάβεις θησαυρό σου.
ΗΛΕΚΤΡΑ	Νά, τοὺς θεούς παρακαλῶ. Μὰ τί λές, γέρο;
ΓΕΡΟΝΤΑΣ	Κοίταξε τὸν ἀγαπημένο σου, παιδί μου.
ΗΛΕΚΤΡΑ	Ὡρα τὸν βλέπω μὴ δὲν ἔχεις πιά τὸ νοῦ σου;
ΓΕΡΟΝΤΑΣ	Δὲν ἔχω νοῦ, τ’ ἀδέρφι σου θωρώντας;
ΗΛΕΚΤΡΑ	Τί λόγο ἀνέλπιστο εἶπες, γέρο;
ΓΕΡΟΝΤΑΣ	Πὼς βλέπω τὸν Ὅρεστη, ἐτοῦτον.
ΗΛΕΚΤΡΑ	Καὶ τί σημάδι του εἶδες, νὰ πιστέψω;
ΓΕΡΟΝΤΑΣ	Στὸ φρύδι του ἓνα σκίσιμο πού ἐπῆρε σὰν ἔπεσε, μαζί σου κυνηγώντας ἓνα ἀλαφάκι.

ΗΛΕΚΤΡΑ *Τί λές; Ναί, βλέπω εκείνο τὸ σημάδι.*
 ΓΕΡΟΝΤΑΣ *Στὴν ἀγκαλιὰ τοῦ ἀγαπημένου ἀργεῖς νὰ πέσεις;*
 ΓΕΡΟΝΤΑΣ *Μὰ τώρα, γέρο, δὲν ἀργῶ· ἡ καρδιά μου*
γνώρισε τὰ σημάδια ποὺ τῆς δείχνεις.

Καὶ ἐπιτέλους ὁρμᾷ στὴν ἀγκαλιὰ τοῦ ἀδελφοῦ της:

ὦ! ἐσὺ ποὺ ἔκανες τόσα χρόνια νὰ ῥθεις,
σὲ σφίγγω ἀνέλπιστα στὴν ἀγκαλιὰ μου.
 ΟΡΕΣΤΗΣ *Κι ἐγὼ μετὰ ἀπὸ χρόνια σ' ἀγκαλιάζω.*
 ΗΛΕΚΤΡΑ *Ποτὲ δὲν τό ἔαλεν ὁ νοῦς μου.*
 ΟΡΕΣΤΗΣ *Οὔτε κι ἐγὼ ποτὲ μου τό ἔχα ἐλπίσει.*
 ΗΛΕΚΤΡΑ *Ἐσὺ ἔσαι ἐκεῖνος;*
 ΟΡΕΣΤΗΣ *Ὁ μόνος σου βοηθός.*

Ὁ Γέροντας ἀναγνώρισε τὸν Ὀρέστη ἀπὸ ἓνα “σκίσιμο στὸ φρύδι”, μιὰ οὐ-
 λή. Ὁ χεῖμαρρος τῆς ἀγάπης τῶν δύο ἀδελφῶν ἐκφράζεται μετὰ. Ἡ ἀναγνώριση
 αὐτὴ διαθέτει μιὰν ἄλλη γοητεία: τὴν παρέμβαση τῆς ἀτεγκτῆς λογικῆς στὸ
 συναίσθημα. Εἶναι ἡ σφραγίδα τοῦ Εὐριπίδη.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν “ὑπερβατικὴ” ἀναγνώριση τοῦ Αἰσχύλου καὶ τὴν “λο-
 γοκρατικὴ” τοῦ Εὐριπίδη, ἡ ἀναγνώριση στὴν Ἠλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ εἶναι
 ἓνα ξέσπασμα πάθους. Τὸ ἔργο ἀρχίζει μὲ τὴν ἔλευση στὰ πατρικὰ χῶματα τοῦ
 Ὀρέστη, ποὺ συνοδεύεται ὅχι μόνον ἀπὸ τὸν Πυλάδην, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Παιδαγω-
 γό, αὐτὸν ποὺ ἄλλοτε τὸν εἶχε σώσει, παίρνοντάς τον στὴ Φωκίδα. Ὁ Ὀρέστης
 ἐξηγεῖ τὸ σχέδιο: πρῶτα θὰ προσφέρει κομμένα μαλλιά καὶ χορὲς στὸν τάφο τοῦ
 Ἀγαμέμνονος, ἔπειτα ὁ Παιδαγωγὸς θὰ ἔρθει καὶ θὰ διηγηθεῖ ὅτι δῆθεν σκοτώ-
 θηκε ὁ Ὀρέστης σὲ ἄρματοδρομία καὶ ἀργότερα θὰ φθάσει, ὡς ἄγνωστος κι ὁ
 ἴδιος ὁ Ὀρέστης, κρατώντας τὸ λαγὴν ποὺ ὑποτίθεται ὅτι κρύβει τὴν τέφρα του.
 Μαζί μὲ τὸν Πυλάδην θὰ ἀναζητήσουν εὐκαιρία γιὰ τὴ θανάτωση τοῦ Αἰγίσθου
 καὶ τῆς Κλυταιμνήστρας. Τώρα πρὶν φύγουν, ἀκούγεται μιὰ γυναικεία κραυγὴ
 μέσα ἀπ' τὰ ἀνάκτορα. Εἶναι ἡ Ἠλέκτρα, ἀόρατη ἀκόμη γιὰ τὸν δεατὴ καὶ γιὰ
 τοὺς τρεῖς ἄντρες ποὺ βρίσκονται στὴν ὀρχήστρα.

(Ἡ μετάφραση καὶ ἐδῶ καὶ ἀργότερα εἶναι τοῦ Κ.Χ. Μύρη, δηλαδὴ τοῦ Κώ-
 στα Γεωργουσόπουλου).

ΗΛΕΚΤΡΑ   *Αλίμονό μου, ή μαύρη.*
 ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ   *Σάν κάποια ψυχοκόρη ν' άκουσα*
                           π' άναστενάζει, γιέ μου, στο κατώφλι.
 ΟΡΕΣΤΗΣ   *Λές νά 'ναι ή Ήλέκτρα ή άμοιρη;*
                           Νά στήσουμε τ' αύτι ν' άκούσουμε τους βόγκους;
 ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ   *Καθόλου...*

Ο Όρέστης, σάν από διαίσθηση, είπε ότι ή κραυγή είναι της Ήλέκτρας. Τίποτα περισσότερο. Οί τρεις άνδρες φεύγουν για τον τάφο του Άγαμέμνονος και εισέρχεται ή Ήλέκτρα μ' εκείνο τον εκπληκτικό πρώτο μονόλογό της.

Στή σοφόκλεια τραγωδία ή αναγνώριση άργεί νά συντελεσθεί. Πρίν ασχοληθούμε μ' αύτήν πρέπει ν' αναφερθούμε σύντομα στον χαρακτήρα αύτης της Ήλέκτρας.

Κατά τή γνώμη μου ή σοφόκλειος Ήλέκτρα είναι μία από τις έντελώς κορυφαίες συλλήψεις του παγκόσμιου δραματολογίου. Είναι μία σειρά συναισθηματικών εκρήξεων που ανακόπτονται από καταβυθίσεις στα σύνορα του χάους. Ή έρωτική σχεδόν λατρεία της για τον χαμένο πατέρα, τó άβυσσαλέο μίσος για τή μάνα-φόνισσα, ή λαχτάρα για τήν έλευση του άγαπημένου άδερφού-έκδικητή, ή απέχθεια για τή συμβιβασμένη άδελφή της Χρυσόδεμη συνδέουν μία σειρά σπαρακτικών εκρήξεων. Πολύ συχνά αύτή ή Ήλέκτρα φτάνει – και κάποτε ξεπερνά – τα όρια της ανθρωπίνης δύναμης. Και από κάτω παράλληλα, ύποφώσκει μία άτσάλινη λογική, μία επιχειρηματολογία που συντρίβει τους αντίπαλους της, ενώ κάποιες στιγμές ή ίδια οδηγείται στις άπαρχές της τρέλας.

Ανάμεσα στην πρώτη εμφάνιση του Όρέστη στον Πρόλογο, που ήδη άναφέραμε, και στη δεύτερή του, όπου θά γίνει και ή αναγνώριση, μεσολαβούν συνταρακτικές στιγμές: ή Ήλέκτρα προτρέπει τήν άδελφή της Χρυσόδεμη νά μήν τελέσει σπονδές στον τάφο του Άγαμέμνονος, όπως της είχε ζητήσει ή μάνα της, ύστερα από ένα έφιαλτικό όνειρο που είχε δει. Στο επόμενο έπεισόδιο: θυελλώδης σύγκρουση μάνας και κόρης, είσοδος του Παιδαγωγού και περιγραφή του πλάστου θανάτου του Όρέστη. Άκολουθεί ό συγκλονιστικός κομμός, ό θρήνος της Ήλέκτρας και του Χορού. Γυρίζει ή άδελφή της ή Χρυσόδεμη άπ' τον τάφο του πατέρα τους και συνταραγμένη λείει πώς είδε εκεί προσφορές που σίγουρα είναι του Όρέστη. Ή Ήλέκτρα της άποκαλύπτει πώς ό άδελφός τους είναι νεκρός και στη συνέχεια, σέ μία παραληρηματική, άπεγνωσμένη προσπάθεια επιδιώκει νά

τὴν πείσει νὰ τὴ βοηθήσει στὸ νέο σχέδιό της· νὰ σκοτώσει ἡ ἴδια τὸν Αἰγισθο. Ἐντρομη ἢ Χρυσόθεμη ἀποχωρεῖ. Ἀκολουθεῖ ἕνα ἐλεγειακὸ χορικὸ καὶ ἀμέσως μετὰ εἰσέρχεται ὁ Ὀρέστης μὲ τὸ λαγῆνι, ποὺ ὑποτίθεται ὅτι περιέχει τὴν τέφρα του, συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν Πυλάδην. Πλησιάζει ἡ κορυφαία στιγμή τῆς ἀναγνώρισης. Σὲ ἀντίθεση μὲ τις δυὸ προηγούμενες ἐκδοχὲς τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Εὐριπίδου, ἐδῶ ὄχι μόνο ἡ Ἥλέκτρα, ἀλλὰ οὔτε κι ὁ Ὀρέστης γνωρίζει πῶς μπροστά του βρίσκεται ἡ ἀδελφή του. Ρωτᾷ τὸ Χορὸ ποιά γυναίκα πρέπει νὰ πει στοὺς βασιλεῖς ὅτι ἔφτασαν μὲ καλὰ νέα. Ἡ Ἥλέκτρα βογκάει:

ΟΡΕΣΤΗΣ   Ἄν κλαῖς γιὰ τὰ δεινὰ τοῦ Ὀρέστη, μάθε:
Ἐτοῦτο τὸ λαγῆνι τὸ σῶμα του κρατεῖ.

ΗΛΕΚΤΡΑ   Ξένε δῶσ' το, γιὰ τὸ Θεὸ στὰ χέρια μου,
ἂν τοῦτο δῶ τὸ σάβανό του ἐγίνην.
δῶσ' το νὰ τ' ἀγκαλιάσω καὶ νὰ κλάψω, νὰ βογκήξω
γιὰ τὴ γενιά μου καὶ γιὰ μέ, πάνω σ' αὐτὴ τὴ στάχτη.

Καὶ ἀρχίζει ὁ θρῆνος τῆς Ἥλέκτρας ποὺ ἔχει ἀγκαλιάσει τὸ λαγῆνι. Γιὰ τὴν ἡρώδα καὶ τὸν Χορὸ ὁ θρῆνος ἔχει πραγματικὸ ἀντίκρισμα: τὸν θάνατο τοῦ Ὀρέστη. Γιὰ τοὺς θεατὲς τῆς παράστασης, ποὺ ξέρουν τὴν ἀλήθεια γιὰ τὸν πλαστὸ θάνατο, ὁ θρῆνος δρᾷ παράξενα. Παρασύρονται ἀπ' τὸ πάθος τῆς Ἥλέκτρας καὶ σὰ νὰ θέλουν νὰ παρέμβουν καὶ νὰ τῆς ποῦν τὴν ἀλήθεια.

Γιὰ τὸν Ὀρέστη ὁ θρῆνος αὐτὸς εἶναι ἀποκαλυπτικός. Κατὰ τὴ διάρκειά του ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ γυναίκα ποὺ σπαρταράει μπρὸς του εἶναι ἡ ἀδελφή του. Ὅταν ὁ ἐκπληκτικὸς αὐτὸς μονόλογος τελειώνει, ἡ Ἥλέκτρα εἶναι ψυχικὸ καὶ σωματικὸ ράκος κι ὁ Ὀρέστης συντριμμένος ἀπ' τὴ συγκίνηση. Γενικὰ στὴν ἀναγνώριση ποὺ ἀκολουθεῖ ἐπικρατεῖ παθιασμένη συγκινησιακὴ φόρτιση. Τὸ μόνο λογικὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ὀρέστη γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ταυτότητά του εἶναι οἱ στίχοι:

ΟΡΕΣΤΗΣ   Κοίτα τὸ δαχτυλίδι τοῦ πατέρα μου
καὶ πιστέψε πῶς καθαρά μιλάω.

Τίποτα ἄλλο. Ἀλλὰ κι αὐτὸ τὸ μοναδικὸ λογικὸ ἄγκιστρο μοιάζει περιττό. Ἄς παρακολουθήσουμε αὐτὴ τὴ μεγαλειώδη στιγμή τοῦ παγκόσμιου θεάτρου. Ἐχει τελειώσει ὁ θρῆνος τῆς Ἥλέκτρας, ὁ Χορὸς ἔχει ἐκφέρει τοὺς συμβατικούς

στίχους, πού λειτουργοῦν ὡς καταλάγιασμα τοῦ πάθους κι ἀρχίζει ὁ Ὁρέστης, δονούμενος:

ΟΡΕΣΤΗΣ   Ἀλιά μου, τί νά πῶ; Ἀμήχανα λόγια;
                          Δέν ἀντέχω νά κρατήσω τή γλώσσα μου πιά.
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Ποιός πόνος σέ κρατεῖ, τί σ' ἐμποδίζει νά μιλήσεις;
 ΟΡΕΣΤΗΣ   Ἐσὺ τὸ περιάλητο πρόσωπο τῆς Ἠλέκτρας;
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Ἐτοῦτο δῶ πού ἔτσι δά κατάντησε.
 ΟΡΕΣΤΗΣ   Ἀλιά σου, δύστυχη, τί μαύρη συφορά.
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Ἀδύνατο γιὰ μένα, ξένε, νά στενάξεις ἔτσι.
 ΟΡΕΣΤΗΣ   Ρήμαξες, σῶμα, μ' ἄτιμο κι ἄθεο τρόπο.
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Ἐμέ ξορκίζεις, ξένε, κι ὄχι ἄλλη;

Ἀρχίζει νά γεννιέται μέσα της κάποια ἀπορία, ἀνέλπιδη ἀκόμη. Ἄλλωστε δὲν ἔχει προλάβει νά συνέλθει ἀπ' τὸν γοερὸ θρήνο πού προηγήθηκε.

ΟΡΕΣΤΗΣ   Ὡχου, π' ἀνύπαντρη καὶ δύσμοιρη μεγάλωσες.
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Τί μέ ξετάξεις καὶ στενάξεις, ξένε;
 ΟΡΕΣΤΗΣ   Γιατὶ δὲν ἤξερα κανένα ἀπ' τὰ δεινά μου.
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Καὶ τί κατάλαβες ἀπ' ὅσα λέμε τώρα;
 ΟΡΕΣΤΗΣ   Μὲς στὰ πολλὰ φαρμάκια σου σ' ἀντίκρισα.
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Εἶδες τὰ λίγα ἀπ' τὰ πολλὰ τὰ πάθη μου.
 ΟΡΕΣΤΗΣ   Καὶ θὰ γινότανε νά δῶ κι ἄλλα χειρότερα;
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Ἀφοῦ συντροφεύω φονιάδες.
 ΟΡΕΣΤΗΣ   Ποιούς καὶ ποιανοῦ; Τί ξεστομίζεις;
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Τοῦ πατέρα, καὶ τοὺς δουλεύω μὲ τὴ βία.
 ΟΡΕΣΤΗΣ   Καὶ ποιός σέ βάζει στὴν ἀνάγκη;
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Μάνα τὴ λέν· μάνα δὲν εἶναι ὅμως.
 ΟΡΕΣΤΗΣ   Κανείς δὲν παραστέκεται νά μπεῖ στὴ μέση;
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Κανείς. Ἦταν αὐτὸς πού μοῦ ἔφερε τὴ στάχτη.
 ΟΡΕΣΤΗΣ   Μαύρη, σὲ βλέπω καὶ λυπᾶμαι τόσην ὥρα.
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Ὁ μόνος ἄνθρωπος πού μὲ λυπήθηκε ποτέ.
 ΟΡΕΣΤΗΣ   Γιατὶ εἶμαι ὁ μόνος πού ἤρθα νά πονέσω τὰ πάθη σου.
 ΗΛΕΚΤΡΑ   Δὲν ἤρδες βέβαια συγγενής μας ἀπὸ κάπου;

Μές στήν πλήρη ἀπελπισία σά νά ξεκρίνεται ἀμυδρή ἀκτίνα φωτός.

ΟΡΕΣΤΗΣ   Θά σ' τό 'λεγα, πιστές ἄν εἶναι τοῦτες δῶ.
ΗΛΕΚΤΡΑ   Εἶναι πιστές, καί μίλα μπιστεμένα.
ΟΡΕΣΤΗΣ   Παράτα τὸ λαγήνι, νά τὰ μάθεις ὅλα.

Δοκιμάζει νά τῆς πάρει τὸ λαγήνι. Ἐξοχη ἡ σύλληψη γιὰ μιὰ σωματικὴ ἀναμέτρηση, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη, καθὼς ἡ Ἡλέκτρα σφίγγει τὸ λαγήνι στήν ἀγκαλιά της.

ΗΛΕΚΤΡΑ   Ξένε, μή μοῦ τὸ κάνεις τοῦτο, στὸ Θεό σου.
ΟΡΕΣΤΗΣ   Ἄκου ποῦ σοῦ μιλῶ καί δὲ θά πέσεις ἔξω.
ΗΛΕΚΤΡΑ   Μή, σέ ξορκίζω, μή μοῦ στερήσεις τ' ἅγιο λείψανό μου.
ΟΡΕΣΤΗΣ   Δὲ σοῦ τ' ἀφήνω.
ΗΛΕΚΤΡΑ   Δύστυχη πάλι, Ὁρέστη μου, γιὰ σένα,
                          σά μοῦ στερήσουνε καί τὴν ταφή σου.
ΟΡΕΣΤΗΣ   Ἀλλάξε λόγο. Ἄδικα τὸν κλαῖς.
ΗΛΕΚΤΡΑ   Ἄδικα κλαίω τὸ νεκρὸ ἀδερφό μου;
ΟΡΕΣΤΗΣ   Ἄπρεπα λόγια λές γι' αὐτόν.
ΗΛΕΚΤΡΑ   Τόσο τοῦ πεθαμένου εἶμαι ἀνάξια;
ΟΡΕΣΤΗΣ   Ἀνάξια κανενὸς ἐσύ. Γιὰ τοῦτο δῶ ξενοιάσου.
ΗΛΕΚΤΡΑ   Ἀφοῦ βαστῶ τοῦ Ὁρέστη μου τὸ σῶμα.
ΟΡΕΣΤΗΣ   Δὲν εἶν' τοῦ Ὁρέστη. Εἶναι φκιαχτό, μὲ λόγια.
ΗΛΕΚΤΡΑ   Καὶ ποῦ ἔχει τάφο ἐκεῖνος ὁ ταλαίπωρος;
ΟΡΕΣΤΗΣ   Δὲν ἔχει. Οἱ ζωντανοὶ δὲν ἔχουν τάφο.
(Παύση)
ΗΛΕΚΤΡΑ   Τί θές νά πεῖς, παιδί μου;
ΟΡΕΣΤΗΣ   Ψέματα δὲ σοῦ λέω.
ΗΛΕΚΤΡΑ   Ζεῖ, ζεῖ ὁ ἄνθρωπός μου;
ΟΡΕΣΤΗΣ   Ἄν εἶμαι ζωντανὸς ἐγώ.
ΗΛΕΚΤΡΑ   Ἐσύ εἶσαι κεῖνος;
ΟΡΕΣΤΗΣ   Κοίτα τὸ δαχτυλίδι τοῦ πατέρα μου
                          καί πίστεψε πὼς καθαρά μιλάω.
ΗΛΕΚΤΡΑ   Εὐλογημένη μέρα.
ΟΡΕΣΤΗΣ   Εὐλογημένη, μάρτυρας κι ἐγώ.

ΗΛΕΚΤΡΑ	Φωνούλα μου, ἦρθες;
ΟΡΕΣΤΗΣ	Ἀπ' ἄλλον μὲν τὸ μάθεις.
ΗΛΕΚΤΡΑ	Καὶ σὲ κρατῶ στὴν ἀγκαλιά μου;
ΟΡΕΣΤΗΣ	Ἐτσι θὰ μ' ἔχεις πιά γιὰ πάντα.

Νομίζω ὅτι μετὰ ἀπὸ μιὰ τέτοια σκηνὴ τὰ σχόλια εἶναι περιττὰ καὶ ἀποδυναμώνουν τὴν ἐντύπωση. Ἐδῶ εἶναι αὐτονόητα “μεγάλου θεάτρο”. Κατὰ τὴ γνώμη μου αὐτὴ ἡ ἀναγνώριση ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ συγκλονιστικότερα ἐπιτεύγματα τοῦ παγκόσμιου θεάτρου.

Σὲ λίγο ἡ μητροκτονία συντελεῖται καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἐκτέλεση τοῦ Αἰγίσθου.

Καὶ τώρα, ποῖο τὸ μέλλον τῆς Ἠλέκτρας; Ὁ Ὀρέστης γύρισε καὶ πῆρε ἐκδίκηση. Ἡ Κλυταμνήστρα κι ὁ Αἰγίσθος εἶναι νεκροί. Ἡ τάξη πολιτειακὰ ἀποκαθίσταται. Τί σημαίνουν τώρα πιά ὅλ' αὐτὰ γιὰ τὴν Ἠλέκτρα; Ὅπως ἔχει ἐπιστημανθεῖ, ὅλες οἱ λαχτάρες τῆς ἐκπληρώθηκαν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραμένει στὴν ἴδια, ἴσως καὶ σὲ μεγαλύτερη ἀπόγνωση καὶ παράφορη ἀπελπισία. Αὐτὸ τὸ τραγικὸ πλάσμα ποὺ δημιούργησε ὁ Σοφοκλῆς δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει εὐτυχές μέλλον. Τὸ ἔργο τελειώνει μὲ ἐρωτηματικὸ.

Καί, ἂν μᾶς ρωτοῦσε κάποιος, ἐπιτέλους; τί σημαίνει τραγικὸς ἥρωας, ποιὸς εἶναι αὐτός; Θὰ ἀπαντούσαμε:

Αὐτὸς ποὺ θὰ τοῦ ἐναποθέταμε τὴν εὐθύνη νὰ μᾶς ἐκπροσωπήσει ὡς ἀνθρώπινο γένος.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2006

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

α΄

Λουίζας Λουκοπούλου, Αντιγόνης Ζουρνατζή, Μαρίας Γαβριέλλας Παρισάκη, Σελήνης Ψωμά, Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου, υπό των Ακαδημαϊκών κ.κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου και Βασιλείου Πετράκου.

Έχουμε την τιμή να παρουσιάσουμε το βιβλίο των κυριών Λουίζας Λουκοπούλου, Αντιγόνης Ζουρνατζή, Μαρίας Γαβριέλλας Παρισάκη, Σελήνης Ψωμά, που τιτλοφορείται *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου*. Είναι σχήματος 4ου, έχει σελίδες 687, πίνακες 100. Είναι κοινή έκδοση του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας (Εθνικόν Ίδρυμα Έρευνών) και της ΙΘ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και κυκλοφόρησε το 2005.

Για το έργο αυτό έγινε λόγος στην εισήγησή μας προς την Τάξη των Γραμμάτων και των Καλών Τεχνών και στην Όλομέλεια της Ακαδημίας Αθηνών για την απονομή χαλκού μεταλλίου στην κ. Λουίζα Λουκοπούλου για το σύνολο του έργου της. Αυτή όμως ή αναφορά ήταν συνοπτική και έγινε στα πλαίσια ιδιαιτέρων συνεδριών. Όθεν απέμεινε η ανάγκη της παρουσιάσεως αυτού του όλως σημαντικού έργου σε δημόσια συνεδρία και της δημοσιεύσεώς της στα *Πρακτικά της Ακαδημίας*.

Η έκδοση των αρχαίων επιγραφών της ελληνικής Θράκης, όπως και της ελληνικής Μακεδονίας, προγραμματίστηκε από τον πρώτον εξ ήμων ως διευθυντή του Κ.Ε.Ρ.Α., με τη συνεργασία του κ. Μ. Χατζόπουλου και της κ. Λ. Λουκοπούλου, εϋθύς μετά την ίδρυσή του, στο τέλος του 1979. Το σχεπτικό που όδήγησε

τότε στην επιλογή των προγραμμάτων μας ήταν τὸ ἐξῆς: Νὰ ἀφοροῦν σὲ περιοχές, ἐποχές, καὶ τομεῖς, τῶν ὁποίων ἡ ἔρευνα εἶχε καθυστερήσει.

Ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἔπειτα, οἱ δημοσιευόμενες ἐπιγραφές προσκομίζουν αὐξανόμενο ὄγκο νέων ἐγκυροτάτων πληροφοριῶν, οἱ ὁποῖες καὶ τὸ παλαιὸ θεματολόγιο πλουτίζουν καὶ ἀνοίγουν νέες κεντρικὲς καὶ περιφερειακὲς ἀρτηρίες τῆς ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιογνωσίας. Τὰ συντάγματα ἐπιγραφῶν συγκεντρώνουν ἐνότητές τους κατὰ περιοχές, ἢ κατὰ ἐποχές, ἢ κατὰ εἶδη, ἢ κατὰ θέματα. Σ' αὐτὲς τίς ἐνότητες συμπεριλαμβάνονται ἤδη ἐκδεδομένες καὶ ἀνέκδοτες ἐπιγραφές. Οἱ ἐκδεδομένες ὑφίστανται διορθώσεις καὶ σχολιάζονται πληρέστερα καὶ ἀκριβέστερα.

Ἡ ἀπουσία σώματος ἐπιγραφῶν τοῦ ἐλληνικοῦ τμήματος τῆς Θράκης πρόσβαλλε δυσμενῶς γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐπιστῆμη κατόπιν τῆς κατὰ πολὺ ἀρχαιότερης ἐκδόσεως ἀπὸ ἐξαίρετο Βούλγαρο εἰδικὸ πολυτόμου σώματος ἐλληνικῶν ἐπιγραφῶν τῆς χώρας του. Ἄλλωστε ἔλειπαν γενικῶς Ἕλληνες ἀσχολούμενοι μὲ τὴν ἀρχαία Θράκη, ἐνῷ ἡ γειτονικὴ Βουλγαρία καὶ πολλοὺς εἰδικοὺς διέθετε, μερικοὶ τῶν ὁποίων ἦσαν διεθνοὺς ἐμβελείας, καὶ πολλὰς ἐπιστημονικὰς ἐργασίες παρήγε, μερικὲς τῶν ὁποίων δημοσιεύονταν σὲ ἔγκριτα ξένα ἐπιστημονικὰ ὄργανα.

Οἱ οὐσιαστικὲς ἐργασίες γιὰ τὸ πρόγραμμα Θράκης, καθὼς καὶ γιὰ τὸ πρόγραμμα Μακεδονίας, ἄρχισαν μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση μακρῶν διαπραγματεύσεων μεταξὺ τοῦ πρώτου ἐξ ἡμῶν καὶ τῶν ἀρμοδίων δημοσίων ἀρχῶν. Ὅταν πείσθηκαν ὁ τότε Γενικὸς Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Γιαλούρης καὶ ὁ τότε Ὑπουργὸς κ. Ἀ. Ἀνδριανόπουλος, ἐπῆλθε κυβερνητικὴ ἀλλαγή. Ἐπειτα ἀπὸ νέες προσπάθειες ὑπογράφηκε ἐπὶ τέλους εἰδικὸ συμφωνητικὸ μὲ τὴν Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ, ἀείμνηστο Μελίνα Μερκούρη, καὶ τὸν Πρόεδρο καὶ Διευθύνοντα Σύμβουλο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν ἀείμνηστο Ν. Σβορώνο.

Στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ ἐγχειρήματος, φάση ὑποδομῆς, ἡ ἐρευνητικὴ ομάδα τοῦ προγράμματος Θράκης ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τίς κυρίες Βασιλεία Κοντορίνη καὶ Λουίζα Λουκοπούλου καὶ τοὺς κυρίους Γιάννη Μεϊμάρη καὶ Ἀθανάσιο Ριζάκη. Ἐξ αὐτῶν ὅμως ἡ μὲν κυρία Κοντορίνη ἐξελέγη καθηγήτρια στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, οἱ δὲ κύριοι Μεϊμάρης καὶ Ριζάκης ἀσχολοῦνταν κυρίως μὲ ἄλλα προγράμματα τοῦ Κ.Ε.Ρ.Α., τῶν ὁποίων ἦσαν προϊστάμενοι.

Τὸ πρόγραμμα σώματος τῶν ἐπιγραφῶν Θράκης ἔμεινε ἀνενεργὸ γιὰ εἴκοσι καὶ περισσότερα χρόνια, γιὰ λόγους ἀνεξάρτητους τοῦ Κ.Ε.Ρ.Α. Στὸ μεταξὺ εἶχαν εἰσελθεῖ στὸ Κ.Ε.Ρ.Α. νέες ἐπιστημονικὲς δυνάμεις ὑψηλῆς στάθμης, μερικὲς

τῶν ὁποίων διατέθηκαν καὶ στὸ πρόγραμμα ἐπιγραφῶν Θράκης ὑπὸ τῇ διεύθυν-
ση τῆς κ. Λουίζας Λουκοπούλου, ἡ ὁποία ἀφοσιώθηκε ἐξ ὀλοκλήρου στὰ συναφῆ
μὲ τὸν ρόλο τῆς καθήκοντα. Ἡ ἐρευνητικὴ ὁμάδα, χάρις καὶ στίς συνεργάτριες
Ἀντιγόνη Ζουρνατζῆ, Μαρία Γαβριέλλα Παρισάκη καὶ Σελήνη Ψωμᾶ, ἀπέδωσε
ταχύτατα ἄριστα ἀποτελέσματα. Καὶ ὅσα στελέχη τῆς ΙΘ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτή-
των εἶχαν θεμελιώσει πνευματικὰ δικαιώματα ἐπὶ ἐπιγραφῶν πείσθηκαν νὰ τὶς
δημοσιεύσουν στὸ σύνταγμα ὡς δική τους ἐπιστημονικὴ συμβολή.

Ἡ ἔκδοση τοῦ σώματος τῶν ἐπιγραφῶν τῆς αἰγαιᾶς Θράκης ἀπὸ τὸ Κ.Ε.Ρ.Α.
καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἔπεται τῶν ἐκδόσεων ἀπὸ τοὺς ἴδιους φορεῖς
δύο μεγάλων σωμάτων ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας¹, καὶ ἀπὸ μόνον τὸ Κ.Ε.Ρ.Α.,
ἐνὸς ἀκόμη μεγάλου σώματος ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ², καθὼς καὶ πολλῶν μι-
κρῶν, θεματικῶν, περιλαμβανομένων σὲ μονογραφίες³.

Τὸ σῶμα τῶν ἐπιγραφῶν τῆς αἰγαιᾶς Θράκης εἶναι μέρος ὁμάδας πολλῶν ση-
μαντικῶν ἔργων τοῦ Κ.Ε.Ρ.Α. ποὺ ὀλοκληρώθηκαν καὶ δημοσιεύθηκαν μεταξὺ
δύο ἀριστείων ποὺ αὐτὸ ἐπέσπασε τὸ 2000 καὶ τὸ 2005. Τὸ Ὑπουργεῖο Ἑρευνᾶς
καὶ Τεχνολογίας προβαίνει στὴν ἀξιολόγηση τῶν ἐρευνητικῶν μονάδων ποὺ ἐπο-
πτεύει διὰ κριτικῶν ἐπιτροπῶν ἀποτελουμένων ἀπὸ ξένους εἰδικούς καὶ ἐπιχορη-

1. Α. Ριζάκης, Ἱ. Τουράτσου, Ἐπιγραφές Ἄνω Μακεδονίας, τόμος Α', 1985 (παρου-
σιάσθηκε στὴν Ὀλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 24ης Ἀπριλίου 1986, ΠΑΑ 1986,
Τεύχος Β', 203-208), Α. Γουναροπούλου, Μ. Χατζόπουλος, Ἐπιγραφές Κάτω Μακεδονίας, Α',
1998.

2. Μ. Chatzopoulos, Ph. Petsas, P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone de Leucopetra* (Μελετήματα, ἀρ. 28, 2000).

3. L. Gounaropoulou, M. Hatzopoulos, *Les Miliaires de la Voie Egnatienne entre Hé-
raclée des Lyncestes et Thessalonique* (Μελετήματα, ἀρ. 1, 1985), M. Hatzopoulos, *Une do-
nation du roi Lysimaque* (Μελετήματα, ἀρ. 5, 1988), ἴδιος, *Actes de vente de la Chalcidique
centrale* (Μελετήματα, ἀρ. 8, 1988), ἴδιος, *Actes de vente d'Amphipolis* (Μελετήματα, ἀρ.
14, 1991), ἴδιος, *Cultes et rites de passage en Macédoine* (Μελετήματα, ἀρ. 19, 1994), ἴδιος,
Macedonian Institutions under the Kings, I-II (Μελετήματα, ἀρ. 22, 1996), ἴδιος, *L'orga-
nisation de l'armée macédonienne sous les Antigonides. Problèmes anciens et documents
nouveaux* (Μελετήματα, ἀρ. 30, 2001), M. Hatzopoulos, L. Loukopoulou, *Two Studies in
Ancient Macedonian Topography* (Μελετήματα, ἀρ. 3, 1987), ἴδιοι, *Morylos, Cité de la
Crestonie* (Μελετήματα, ἀρ. 7, 1989), ἴδιοι, *Recherches sur les marches orientales des Témé-
nides*, τόμοι I-II (Μελετήματα, ἀρ. 11, I, 1992, II, 1996), Ph. Gauthier, M. Chatzopoulos,
La loi gymnasiarchique de Beroia (Μελετήματα, ἀρ. 16, 1993).

γεί τις ἀριστεύουσες πέραν τοῦ τακτικοῦ ἐτήσιου προϋπολογισμοῦ. Τὸ Κ.Ε.Ρ.Α. διέθεσε τις 500.000 εὐρώ τῆς πρώτης ἀριστείας, γιὰ νὰ ὀλοκληρώσει ταχύτερα καὶ νὰ δημοσιεύσει 16 ἔργα, ἓνα τῶν ὁποίων τρίτομο⁴. Ἡ δὲ δημοσίευσή τους ἐπέσυρε τὴ δεύτερη ἀριστεία τοῦ Κ.Ε.Ρ.Α., συνοδευομένη ἀπὸ 890.000 εὐρώ ποῦ ἤδη κατανεμήθηκαν μεταξύ τῶν τμημάτων του πρὸς ὀλοκλήρωση καὶ δημοσίευση νέων ἐπιτευγμάτων.

Οἱ ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης δὲν εἶχαν τύχει ἔως τώρα τῆς προσοχῆς ποῦ τοὺς ἄρμοζε γιὰ διάφορους λόγους. Μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος (Κ.Ε.Ρ.Α.) ἡ μελέτη τῶν δύο αὐτῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος περιῆλθε ἀποκλειστικὰ στοὺς Ἕλληνες. Ἡ Μακεδονία ἔχει πρωτεύουσα θέση στὴν ἔρευνα καὶ μία εἰκοσάδα τόμων ποῦ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Κ.Ε.Ρ.Α. μετέματτα τὴν Ἱστορία, τοὺς θεσμούς καὶ τις ἐπιγραφές τῆς Μα-

---

4. Τὰ ὑπόλοιπα ἔργα εἶναι: Α. D. Rizakis, S. Zoumbaki (with the collaboration of M. Cantirea), *Roman Peloponnese, I. Roman Personal Names in their Social Context* (Μελετήματα, ἀρ. 31, 2001), S. B. Zoumbaki, *Elis und Olympia in der Kaiserzeit. Das Leben einer Gesellschaft zwischen Stadt und Heiligtum auf prosopographischer Grundlage* (Μελετήματα, ἀρ. 32, 2001), Α. Michailidou (ed.), *Manufacture and Measurement, Coining, Measuring, and Recording Craft Items in Early Aegean Societies* (Μελετήματα, ἀρ. 33, 2001), Μ. Mari, *Al di là dell' Olimpo. Macedoni e grandi Santuari della Grecia dall'età arcaica al primo ellenismo* (Μελετήματα, ἀρ. 34, 2002), S. Kremydi-Sicilianou, *Multiple Concealments from the Sanctuary of Zeus Olympios at Dion: Three Provincial Roman Numismatic Hoards* (Μελετήματα, ἀρ. 35, 2004), Α. D. Rizakis, S. Zoumbaki, Cl. Lepenioti, *Roman Peloponnese II, Roman Personal Names in Their Social Context (Laconia, Messenia)* (Μελετήματα, ἀρ. 36, 2004), G. Fowden, E. K. Fowden, *Studies on Hellenism, Christianity and the Ummayyads* (Μελετήματα, ἀρ. 37, 2004), P. Doukellis, L. Mendoni (eds.), *Perceptions and Evaluation of the Classical Landscapes* (Μελετήματα, ἀρ. 38, 2004), Η. Papa-georgiadou-Bani, *The Numismatic Iconography of the Roman Colonies in Greece: Local Spirit and the Expression of the Imperial Policy* (Μελετήματα, ἀρ. 39, 2004), S. Zoumbaki, *Prosopographie der Eleer bis zum 1. Jh. v. Chr.* (Μελετήματα, ἀρ. 40, 2005), Ἰάννης Μειμαρίης, Kalliopi Kritikakou-Nikolaropoulou, *Inscriptions from Palestina Tertia, vol. Ia: The Greek Inscriptions from Ghor es-Safi (Byzantine Zoora)* (Μελετήματα, ἀρ. 41, 2005), Α. Michailidou, *Weight and Value in Pre-Coinage Societies, An Introduction* (Μελετήματα, ἀρ. 42, 2005), S. Aneziri, N. Giannakopoulos, P. Paschidis, *Index du Bulletin Épigraphique, 1987-2001, τόμ. I-III* (Μελετήματα, ἀρ. 43, 2005), Α. Zournatzi, *Persian Rule in Cyprus, Sources, Problems, Perspectives* (Μελετήματα, 44, 2005).

κεδονίας έδωσαν στην έλληνική έπιστήμη την πρώτη θέση στην αρχαιολογία και την ιστορία της βόρειας Ελλάδος, όπως γίνεται φανερό από τις επαινετικές κριτικές των τόμων που έχουν δημοσιευθεί σε ξένα επιστημονικά περιοδικά, όπως *Gnomon*, *REA*, *RPh*. Για έσωτερικούς όμως λόγους ή έρευνα της Θράκης καθυστέρησε και μόλις το 2005 εκδόθηκε ο τόμος των επιγραφών που μνημο-νεύτηκε, ή πρώτη γενική θεώρηση της σήμερα ελληνικής Θράκης.

Η σημασία του έργου για τους αρχαιολόγους και τους ιστορικούς είναι καταφανής. Για πρώτη φορά οι επιγραφές της Θράκης γίνονται συνολικά γνωστές και προσιτές, σχολιάζονται και αποκαθίστανται. Μία ελληνική περιοχή, για την οποία διαρκώς υπάρχουν πολιτικές μέριμνες, απέκτησε την αρχαία της ελληνική φωνή, κείμενα αυθεντικά, με τα όποια μπορούμε να μελετήσουμε την ιστορία, τη γλώσσα, τους δεσμούς, τα όνόματα, τις λατρείες.

Η κατάταξη των επιγραφών είναι γεωγραφική-τοπογραφική. Πρώτος ο νομός Ξάνθης με τις επιγραφές των Αδδήρων και της Τοπείρου, ακολουθεί ο νομός Ροδόπης με τις επιγραφές της Μολυβωτής και της Μαρώνειας και τρίτος ο νομός Έβρου με τα κείμενα της Δρυός, της Ζώνης, της Τραϊανουπόλεως και της Πλωτινιούπολεως. Οι επιγραφές εκδίδονται με έκτεταμένα σχόλια και υπομνήματα και το όλο συμπληρώνεται με τις φιλολογικές μαρτυρίες, τα εύρημα, και, κυρίως, με έκτεταμένες εισαγωγές για κάθε περιοχή.

Μετά την προγραμματική εισαγωγή ακολουθεί ή περί Θράκης βιβλιογραφία που καταλαμβάνει 27 σελίδες. Περιέχονται σ' αυτήν όλα τα δημοσιεύματα που αφορούν στην περιοχή και οι δημοσιεύσεις των ανασκαφών, ιδιαίτερα πολυάριθμων για τα μετά τον πόλεμο χρόνια.

Ακολουθούν οι φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες για τη Θράκη, τις πόλεις της και τους κατοίκους της, που καλύπτουν ολόκληρη την αρχαιότητα έως τα μεταγενέστερα χρόνια. Οι επιγραφικές μαρτυρίες περιλαμβάνουν κάθε σωζόμενη μνεία σε επιγραφές ή κείμενα, ανθρώπων που κατάγονταν από τη Θράκη και βρίσκονταν στους καταλόγους των έλληνοταμιών, σε ψηφίσματα πόλεων, συλλόγων, έφηβικών αναγραφών και στις επιτύμβιες, σε επιγραφές που βρέθηκαν στην Αττική, την Πελοπόννησο, την Στερεά, την Ίστρία, την Όδησσό, την Πίστιρο, στα νησιά του Αιγαίου, στην Εύβοια, στη Μικρά Ασία.

Τις μαρτυρίες ακολουθεί εισαγωγή 30 σελίδων όπου εξετάζεται ή Θράκη από γεωγραφική, ιστορική και τοπογραφική άποψη. Ένώ ή γεωγραφία ενός τόπου συνήθως δέν αλλάζει ή αλλάζει λίγο με την πάροδο των χιλιετιών, ή γνώση της τοπογραφίας και της ιστορίας υφίσταται διαρκείς μεταβολές με την προσθή-

κη νέων στοιχείων που προσφέρουν οι επιγραφές και τα νομίσματα. Άρκει μία επιτύμβια επιγραφή με ένα άγνωστο έως τώρα εθνικό όνομα ή ένα νόμισμα, για να μας αποκαλυφθεί ή ύπαρξη μιας αρχαίας πόλης, της οποίας πρέπει να ορίσουμε τη θέση. Πολλές φορές όμως ή θέση της πόλης δεν βρίσκεται και την ιστορική της πορεία παρακολουθούμε από τις επιγραφές και τη νομισματοκοπία της.

Όσα είπα περιγράφουν το πρώτο μέρος του βιβλίου. Το δεύτερο περιλαμβάνει τις επιγραφές κατά νομούς και πόλεις, με πρώτο νομό της Ξάνθης και πρώτη πόλη τα Άδδηρα. Στην εισαγωγή του κεφαλαίου αυτού εξετάζεται ή ιστορία των Άδδερων, ό θρησκευτικός βίος, οι δεσμοί, ή οικονομία, ή νομισματική, ή πνευματική ζωή, ή ιστορία της έρευνας και ή τοπογραφία της πόλεως, όπως σχηματίζεται από τις ανασκαφές.

Οι επιγραφές κατατάσσονται κατά είδος. Πρώτες οι νόμοι, ακολουθούν οι αναθηματικές, οι τιμητικές, οι επιτύμβιες και μία λατινική. Ίδιαίτερο μέρος αποτελούν οι επιγραφές της χώρας των Άδδερων, από τους Τοξότες, τὸ Πόρτο Λάγος και τη Γενισέα.

Η επόμενη μεγάλη πόλη της Θράκης ήταν ή Τόπειρος, γνωστή από τὸν Στράβωνα, και ή οποία βρισκόταν στη διαδρομή της Έγνατίας οδού. Τά έρείπιά της έχουν επισημανθεί στην περιοχή του λόφου Πετρωτά που ανήκει στην κοινότητα Παραδείσου κοντά στον δρόμο Καβάλας-Ξάνθης. Και ή πόλη αυτή, γνωστή από φιλολογικές μνείες, αποκτά υπόσταση με τις επιγραφές.

Στὸν νομό Ροδόπης περιλαμβάνονται οι επιγραφές αρχαίας πόλης στη χερσόνησο της Μολυβωτής, την οποία ό Γεώργιος Μπακαλάκης, καθηγητής της αρχαιολογίας στη Θεσσαλονίκη και Άντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας μας, ταύτισε με την Στρώμη. Η Μαρώνεια είναι ή επόμενη πόλη, ή περισσότερο ερευνημένη με συστηματικές ανασκαφές.

Τή σπουδαιότητα μιας αρχαίας πόλης μπορούμε να την διαγνώσουμε και από τις επιγραφές της που έχουν διατηρηθεί. Της Μαρώνειας σώζονται πολλές και σημαντικές, ψηφίσματα που δείχνουν έντονη πολιτική ζωή, πολλές αναθηματικές που φανερώνουν κοινωνική ζωή, πράγμα που φαίνεται και από αρκετές έμμετρες επιτύμβιες επιγραφές και πολλές απλές με ονόματα μόνον, οι οποίες, χρονολογικώς, φθάνουν έως τὸν 6ο αἰ. μ.Χ., δείγμα κι αυτό της συνέχειας της ζωής.

Στὸν νομό Έβρου βρίσκονται οι αρχαίες πόλεις Δρύς, Ζώνη-Μεσημβρία, Τραϊανούπολις, Πλωτινόπολις, τὼν οποίων οι επιγραφές, από τις ίδιες τις πόλεις

και από τη χώρα τους, δηλαδή από το έσωτερικό τους, συγκεντρώνονται για πρώτη φορά σχολιασμένες.

Το κύριο χαρακτηριστικό του βιβλίου «Έπιγραφές της Θράκης του Αιγαίου» δεν είναι μόνον η συγκέντρωση τόσων πολλών επιγραφών τριών βορειο-τάτων νομών της Ελλάδος, αλλά η κριτική και ιστορική επεξεργασία με την οποία παρουσιάζονται. Η επιγραφική μέθοδος για τα συντάγματα, όπως έχει καθιερωθεί από πολλές δεκαετίες από την Ακαδημία του Βερολίνου, είναι η παράθεση ακριβούς κειμένου των επιγραφών χωρίς σχόλια ή με βραχύτατα σχόλια. Το παρουσιαζόμενο σύνταγμα εκπληρώνει τον κανόνα αυτόν προσφέροντας τα ακριβή κείμενα, προχωρεί όμως στην επεξεργασία των ιστορικών στοιχείων που παρέχουν οι επιγραφές σε συνδυασμό με τις φιλολογικές μαρτυρίες. Αποτέλεσμα είναι μία ιστορική έκθεση που περιέχει όλα τα υπάρχοντα στοιχεία, επιγραφικά, νομισματικά, ανασκαφικά, μαρτυρίες περιηγητών. Η σύνθεσή τους από τους συντάκτες του τόμου δημιουργήσε ένα έργο το οποίο για πολλές δεκαετίες θα αποτελεί τον οδηγό στη μελέτη της αρχαίας Θράκης. Μόνον νέες συστηματικές και έκτεταμένες στον χρόνο και στον χώρο ανασκαφές θα μπορούσαν να προσθέσουν νέα πράγματα, κάτι που αποτελεί εύχη όλων μας.

6'

Γιάννη Μειμάρη και Καλλιόπης Κρητικάκου-Νικολαροπούλου, *Inscriptions from Palaestina Tertia*, vol. Ia: *The Greek Inscriptions from Ghor es-Safi (Byzantine Zoora)*, υπό των Ακαδημαϊκών κ.κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου και Βασίλειου Πετράκου.

Έχουμε την τιμή να παρουσιάσουμε το βιβλίο των Γιάννη Μειμάρη και Καλλιόπης Κρητικάκου-Νικολαροπούλου, επιγραφόμενο *Inscriptions from Palaestina Tertia*, vol. Ia: *The Greek Inscriptions from Ghor es-Safi (Byzantine Zoora)*. Το παρουσιαζόμενο βιβλίο εκδόθηκε το 2005 στη σειρά ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ύπ' αρ. 41. Είναι σχήματος 4ου, εκτείνεται σε σελίδες XVII+442 και έχει 1 χάρτη, 18 εικόνες και 85 πίνακες εκτός κειμένου.

Η σειρά αυτότελων δημοσιευμάτων του Κ.Ε.Ρ.Α. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ιδρύθηκε από τον πρώτο εξ ημών το 1985. Μέχρι του παρόντος αριθμεί 44 τόμους. Τα έργα που εκδίδονται σ' αυτήν είναι των συνεργατών του Κ.Ε.Ρ.Α., φιλοξε-

νοῦνται ὅμως καὶ ἔργα ξένων ἐπιστημόνων. Χρησιμοποιοῦνται ξένες γλώσσες: κυρίως ἡ ἀγγλική καὶ ἡ γαλλική, σπανιότερα ἡ γερμανική καὶ ἡ ἰταλική. Τὰ ἔργα τῆς σειρᾶς διατίθενται διὰ τοῦ οἴκου De Boccard, Παρίσι, πού ἔχει ἓνα καλὸ δίκτυο διεθνoῦς διαδόσεως. Κρίνονται ἀπὸ εἰδικoὺς σὲ χωριστὲς γιὰ κάθε ἔργο βιβλιοκρισίεs, δημοσιευόμενες σὲ κορυφαῖα ξένα περιοδικά, καὶ πολὺ γρήγορα ἀρχίζουν νὰ μνημονεύονται ἀπὸ διακεκριμένους ξένους ἐρευνητές.

Σημειωτέον ὅτι τὸ παρουσιαζόμενο ἔργο ἀνήκει στὴν ὁμάδα ἐκείνων, πού ὀλοκληρώθηκαν καὶ ἐκδόθηκαν στὸ διάστημα μεταξύ τῶν δύο ἀριστειῶν τοῦ Κ.Ε.Ρ.Α.

Ὁ πρῶτος ἐκ τῶν συγγραφέων, Γιάννης Μεϊμάρης, προσελήφθη ὡς ἐρευνητῆς στὸ Κ.Ε.Ρ.Α. τίς πρῶτες ἐβδομάδες τῆς λειτουργίας του, ἐπειδὴ παρουσίασε μοναδικoὺς γιὰ τὴν Ἑλλάδα πανεπιστημιακοὺς τίτλους καὶ δήλωσε ὅτι γνωρίζει ἐβραϊκά καὶ ἀραβικά, ὅτι ἔχει πραγματοποιήσει ἀνασκαφὲς σὲ ἰσραηλινὰ καὶ ἀραβικὰ ἐδάφη καὶ ὅτι ἔχει πρόσβαση σὲ ἑλληνικὲς ἐπιγραφὰς τῆς περιοχῆς. Πράγματι ὁ κ. Μεϊμάρης εἶναι πτυχιούχος καὶ κάτοχος Master τοῦ Hebrew University τῆς Ἱερουσαλὴμ, Master τοῦ Brandeis University στὴ Μασσαχουσέτη καὶ διδάκτωρ τοῦ Hebrew University. Ἐχει διατελέσει συνεργάτης τοῦ τμήματος Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἰσραήλ. Ἐχει μετᾶσχει ἀνασκαφῶν σὲ περισσότερες ἀπὸ ἑξὶ τοποθεσίεs. Εἶναι ἰδρυτικὸ μέλος τοῦ Committee of a Corpus of Greek and Latin Inscriptions of Palestine. Παραλείποντας ἄλλες δραστηριότητες καὶ ἐπιδόσειs τοῦ κ. Μεϊμάρη, μολονότι μερικὲς εἶναι πολὺ σημαντικὲς, ἀναφέρουμε τὴν ἐργασία του στὸ Κ.Ε.Ρ.Α. Διετέλεσε προϊστάμενος τοῦ προγράμματος Παλαιστίνης ἀπὸ τὸ 1980 ἕως τὸ 2000 καὶ ἀπὸ τότε προΐσταται τοῦ διευρυμένου προγράμματος Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Πραγματοποίησε πολλὰς ἀποστολὰς στὸ Ἰσραήλ, στὴν Ἰορδανία καὶ στὴν Αἴγυπτο πρὸς συλλογὴ καὶ μελέτη ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ, ἀλλὰ καὶ ὡς σύμβουλος ἀνασκαφῶν. Παράλληλα συνεργάσθηκε μὲ τὸ πρόγραμμα Θράκης τοῦ Κ.Ε.Ρ.Α. μελετώντας καὶ ἐκδίδοντας τίς ἑλληνικὲς ἐπιγραφὰς ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων.

Ἡ δευτέρα συγγραφεύς, Καλλιόπη Κρητικᾶκου-Νικολαροπούλου, προσελήφθη στὸ Κ.Ε.Ρ.Α. ὡς βοηθὸς τοῦ κ. Μεϊμάρη, κατόπιν εἰσηγήσεως τοῦ ἴδιου, ὁ ὁποῖος καὶ τὴν ἐξεπαίδευσε. Ἦδη τὸ 1992 συνυπέγραψε μὲ τὸν κ. Μεϊμάρη μία μονογραφία πού δημοσιεύθηκε στὰ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ (βλ. ἀμέσως πῶς κάτω). Ὁ κ. Μεϊμάρης εὐχαριστεῖ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου τὴν κα Κρητικᾶκου-Νικολαροπούλου γιὰ τὴν ποιότητα τῆς συμβολῆς της.

Πρὶν ἀπὸ τὸ παρουσιαζόμενο ἔργο, ὁ κ. Μεϊμάρης ἔχει δημοσιεύσει, μόνος

του ή με συνεργάτες, αὐτοτελῆ ἔργα καὶ ἄρθρα. Ἀναφέρουμε ἐπιλεκτικὰ μόνον τὰ αὐτοτελῆ ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ἀντικείμενο τοῦ παρουσιαζομένου ἔργου: I. Meimaris, *Sacred Names, Saints, Martyrs and Church Officials in the Greek Inscriptions and Papyri Pertaining to the Christian Church of Palestine* (Μελετήματα, 2, 1986), I. Meimaris, K. Kritikakou, P. Bougia, *Chronological Systems in Roman-Byzantine Palestine and Arabia* (Μελετήματα, 17, 1992), I, Μεϊμάρης, Χ. Μπακιρτζής, *Ἑλληνικὲς ἐπιγραφές ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τῆ Δυτικῆς Θράκης*, (Παράρτημα Θρακικῆς Ἐπετηρίδας, 1, 1994).

Ἡ ἔρευνα τῶν ἐλληνικῶν ἐπιγραφῶν στὴ θέση Ghor es-Safi διήρκεσε δέκα χρόνια (1992-2002) καὶ χρειάστηκε νὰ γίνουν ἐκεῖ πολλὲς ἀποστολὲς τοῦ κ. Μεϊμάρη.

Οἱ δημοσιευόμενες ἐπιγραφές, 341 τὸν ἀριθμὸ, προέρχονται ἀπὸ παράνομες ἀνασκαφές στὸ παλαιοχριστιανικὸ νεκροταφεῖο. Εἶναι χαραγμένες σὲ ἐπιτύμβιες στήλες χρονολογούμενες ἀπὸ τὸν 4ο ὡς τὸν 6ο αἰῶνα μ.Χ. Ὅλες εἶχαν χρησιμοποιεῖθαι ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ μεταγενεστέρων τάφων καὶ ἀποτελοῦν τμῆμα τῶν καταγραφεισῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸν κ. Κωνσταντῖνο Δημητρίου Πολίτη, ὁ ὁποῖος συνέταξε τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ παρουσιαζομένου ἔργου.

Στὰ εἰσαγωγικὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου παρέχονται συστηματικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν διάκοσμο τῶν στηλῶν μὲ χριστιανικὰ σύμβολα, γιὰ τοὺς ταφικοὺς ὅρους ποὺ χρησιμοποιοῦνται, γιὰ τὰ αἶτια, τὶς χρονολογίες καὶ τὶς ἡμερομηνίες θανάτου, γιὰ τὶς ἡλικίες καὶ τὰ ἀξιώματα τῶν νεκρῶν, γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὰ γράμματα, τὰ ὁποῖα μεταβάλλονται. Δέκα πίνακες ἀπεικονίζουν τὴν ἐξέλιξη τῶν στοιχείων τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφάβητου καὶ τῶν συμβόλων ἀπὸ τὸν 4ον ὡς τὸν 6ον αἰῶνα μ.Χ.

Στὸ κύριο μέρος δημοσιεύονται οἱ ἐπιγραφές σὲ μικρογράμματα ἢ γραφὴ, συνοδευόμενες ἀπὸ περιγραφὴ τῶν ἐξωτερικῶν στοιχείων τους, κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ ἀγγλικὴ μετάφραση καὶ ἀκολουθεῖ πρόδρομὴ δημοσίευση 40 ἐπιγραφῶν ποὺ βρέθηκαν πρόσφατα. Στὸ τέλος παρατίθενται ἡ βιβλιογραφία, οἱ συντομογραφίες, ἓνας χάρτης, 85 πίνακες μὲ μαυρόασπρες καὶ ἐγχρωμες φωτογραφίες καὶ εὐρετήρια.

Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἀκόλουθες διαπιστώσεις, ποὺ λόγῳ τοῦ σχετικὰ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἐπιγραφῶν, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἰσχυρές.

Οἱ ἐπιγραφές ποὺ ἀνάγονται στὸν 4ον αἰῶνα εἶναι οἱ παλαιότερες χριστιανικὲς τῆς περιοχῆς. Ὁ ἀριθμὸς τους αὐξάνεται κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα καὶ λιγοστεύει τὸν 6ον.

Στο διάστημα και των τριών αιώνων χρησιμοποιείται το ίδιο σύστημα χρονολόγησης: το σύστημα της ρωμαϊκής επαρχίας της Αραβίας, με άφετηρία το έτος της ιδρύσεώς της, δηλ. το 106 μ.Χ. Ός ονόματα μηνών χρησιμοποιούνται τα μακεδονικά, πού εισήχθησαν στην Ανατολή από τα ελληνιστικά κράτη. Μάλιστα δε μαρτυρούνται και τα δώδεκα. Για τα ονόματα των ημερών της εβδομάδας χρησιμοποιούνται και το παλαιό σύστημα, το ρωμαϊκό, και το νέο, το χριστιανικό. Έτσι έχουμε, από μία μεριά, ημέρα Ήλιου, ημέρα Σελήνης, ημέρα Άρεως, ημέρα Έρμου, ημέρα Διός, ημέρα Αφροδίτης, ημέρα Κρόνου, από την άλλη, ημέρα Κυρίου πρώτη, ημέρα Κυρίου δευτέρα κλπ.

Η εξέλιξη της γραφής, των συντομογραφιών και των άλλων σημείων προκύπτει τώρα με μεγαλύτερη ακρίβεια παρά πριν, χάρη στον εξαιρετικά μεγάλο αριθμό των χρονολογημένων επιγραφών αυτού του συνόλου.

Γλώσσα των επιγραφών είναι η όμιλουμένη ελληνική της περιοχής κατά τους αιώνες 4ο, 5ο και 6ο μ.Χ. Παρουσιάζει πολλά στοιχεία της Κοινής, αλλά και επιδράσεις από επιχώρια ιδιώματα. Φωνητικά και συντακτικά λάθη προδίδουν έλλιπη γνώση της ελληνικής, φαινόμενο αναμενόμενο για μία επαρχιακή πόλη. Τα ως άνω γλωσσικά χαρακτηριστικά απαντούν και στις επιγραφές άλλων επαρχιακών πόλεων της περιοχής. Πέραν των ανωτέρω, ο κ. Μεϊμάρης προβαίνει σε γενικότερες διαπιστώσεις: η ελληνική συνυπάρχει με την αραμαϊκή και με τοπικές διαλέκτους, ωστόσο χρησιμοποιείται ακόμη και για την εκφραση συναισθημάτων λύπης ή χαράς, φαίνεται δε καθαρά ότι ήταν η γλώσσα της κοινής παιδείας.

Καθώς οι επιγραφές είναι αρκετά πολυάριθμες, έχουν ομοιογενές περιεχόμενο και προέρχονται από ένα μόνο τόπο, επέτρεψαν στον κ. Μεϊμάρη να προβεί επίσης σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, οι οποίες αφορούν στις τυπικές φράσεις δηλωτικές θανάτου Χριστιανών, σε λέξεις δηλωτικές αξιωμάτων εκκλησιαστικών, διοικητικών, στρατιωτικών και σε στατιστικά στοιχεία.

Διαπιστώνονται περί τα 270 διαφορετικά ανθρωπωνύμια, τα περισσότερα ελληνικά. Τα υπόλοιπα είναι εξελληνισμένα ναβαταϊκά, αραμαϊκά, αραβικά, λατινικά. Επίσης υπάρχουν λίγα έθνικά, δηλωτικά τόπου καταγωγής.

Τα στατιστικώς αξιοποιήσιμα δεδομένα αναφέρονται στην ηλικία του θανόντος, καθώς και στην αιτία, τη χρονολογία και την ημερομηνία θανάτου. Έτσι διαπιστώνεται, ότι οι θάνατοι ανδρών υπερβαίνουν τους θανάτους γυναικών ότι η βρεφική θνησιμότητα είναι της τάξεως του 15 %, ότι το υψηλότερο ποσοστό θανάτων ενήλικων είναι για τις γυναίκες μεταξύ 15 και 24 ετών, για

τους άνδρες μεταξύ 25 και 34 ετών ότι, παρά ταύτα, 35 άτομα έζησαν μέχρι των 80 ετών, 7 μέχρι των 90, και ένας μέχρι των 108 ότι οί θάνατοι είναι αύξημένοι κατά τους μήνες Ιανουάριο, Απρίλιο, Μάιο και Δεκέμβριο και είναι μειωμένοι κατά τον Οκτώβριο. Όπως διαβάζουμε στο έργο, ακριβείς ήμερομηνίες αναφέρονται σε 264 επιγραφές, ένα πολύ μεγάλο ποσοστό συγκριτικά με παρόμοιες επιγραφές από άλλους τόπους.

Ιδιαίτερα πρέπει να επισημανθεί τὸ γεγονός ότι 3 επιγραφές αναφέρουν ως αίτια θανάτου 4 ατόμων τὸν μεγάλο τοπικό σεισμό τοῦ έτους 363 μ.Χ.

Τὸ βιβλίό τοῦ κυρίου Μεϊμάρη και τῆς κυρίας Κρητικάκου παρουσιάζει για τὴν ελληνική ἐπιστήμη ὀρισμένα ξεχωριστά χαρακτηριστικά. Αποτελεῖ σύνταγμα μεταγενεστέρων επιγραφῶν πὸν ἔχουν βρεθεῖ ἐκτὸς Ἑλλάδος. Είναι σύνολο ὁμοειδῶν επιγραφῶν, ὅλων ἐπιτυμβίων, και προέρχονται ὅλες, ἀπὸ ἓνα νεκροταφεῖο, δηλαδή ἀνήκουν σε μία μικρή, κλειστή κοινωνία ἡ ὁποία εἶχε και διατηροῦσε, ἐπὶ αἰῶνες, τίς ἴδιες, ἀν ἐπιτρέπεται ἡ ἐκφραση, ἐπιγραφικὲς συνήθειες. Οἱ επιγραφές είναι τυπικὲς ἀλλὰ ἐκτενεῖς και περιέχουν στοιχεῖα πὸν σπανιότατα ἀπαντοῦν σε ἐπιτύμβιες επιγραφές τῆς Ἑλλάδος. Ἄν τίς συγκρίνουμε με ἀττικὲς ἐπιτύμβιες επιγραφές, λ.χ. ἐνὸς δήμου, βλέπουμε ὅτι οἱ παλαιστινιακὲς ὑπερέχουν ὡς πρὸς τὰ στοιχεῖα πὸν παρέχουν. Μπορεῖ κανεῖς νὰ εἰπεί ὅτι τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ghor es-Safi ἀποτελεῖ τὸ ληξιαρχεῖο μιᾶς κοινότητος, ἐκεῖ, στὸ νοτιότατο ἄκρο τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης, μέσα στὴ σημερινὴ Ἰορδανία.

Ἐνα ἀκόμη σπουδαῖο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἔργου πὸν παρουσιάζεται είναι ὅτι περιέχει μεταγενέστερες επιγραφές πὸν βρέθηκαν ἐκτὸς Ἑλλάδος, μάλιστα πολὺ μακριά. Ἐπιγραφές αὐτῶν τῶν χρόνων, τῆς Ἑλλάδος ὅμως, εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐκδίδει ὁ Νίκος Βέης, μέλος τῆς Ἀκαδημίας μας, χωρὶς νὰ προλάβει νὰ ολοκληρώσει τὸ ἔργο του. Τὸ ὅτι Ἑλληνες ἐπιγραφικοὶ δημοσιεύουν σήμερα μεγάλα ἔργα για μνημεῖα ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς χώρας μας δείχνει τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τῆς ελληνικῆς ἐπιστήμης.

Ἡ σημασία τοῦ ἔργου ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως είναι προφανής. Ἐγινε μέσα σ' ἓνα Ἰδρυμα, τὸ Κ.Ε.Ρ.Α., τὸ ὁποῖο ἔχει ὡς στόχο τὴ δημιουργία ὁμοειδῶν ἔργων, ἱστορικῶν, τοπογραφικῶν, ἐπιγραφικῶν. Ὅλα τὰ μέλη ἔχουν τὴν ἴδια ἐπιστημονικὴ κατάρτιση, ἀπὸ ἀποψη μεθόδου, και είναι σε θέση νὰ συμβάλουν σε ὅλα τὰ προγράμματα πὸν ἐκπονοῦνται: Μακεδονία, Θράκη, Ἀχαΐα, τώρα Παλαιστίνη. Αὐτὴ ἡ πολυμέρεια ὡς πρὸς τοὺς τόπους, ἐνισχύει τὴ συλλογικὴ προσπάθεια, ἡ ὁποία σήμερα είναι ἀναγκαῖα για τὴν ἐκπόνηση μεγάλων ἀρχαιο-

γνωστικῶν ἔργων, γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν ὁποίων ὁ ἕνας συντάκτης τοῦ παρελθόντος εἶναι ἀνεπαρκὴς καὶ ἀτελέσφορος.

Καὶ σὺν ταῦτα τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Θράκης τοῦ Αἰγαίου, ὅπως καὶ στὶς ἐπιγραφὰς τῆς Παλαιστίνης, εἶναι φανερὴ ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἔργου τοῦ Louis Robert, ξένου ἐταίρου μας, κατὰ τὴν παρασκευὴν καὶ τὸν σχηματισμὸν τοῦ ἔργου. Ὦντας ὁ Louis Robert φιλόλογος, ἐπιγραφικὸς, γλωσσολόγος, νομισματολόγος, γεωγράφος κατόρθωσε, μὲ τὴ βοήθειαν αὐτῶν τῶν ἐπιστημῶν, νὰ ἀντλήσῃ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ παλιότερα ἐλάνθαναν στὰ τυπικὰ συντάγματα ἐπιγραφῶν τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου.

Τὴ μέθοδον αὐτὴν ἀκολουθοῦν οἱ συνεργάται τοῦ Κ.Ε.Ρ.Α. καὶ τὰ ἐξαιρέτα ἀποτελέσματά της τὰ βλέπουμε στὶς δύο συλλογὰς ἐπιγραφῶν ποὺ σᾶς παρουσιάστηκαν, τῆς Θράκης τοῦ Αἰγαίου καὶ ἐκείνων ἀπὸ τὴν Palaestina Tertia.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 4^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2006

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

1. **Αθανασίου Ριζάκη, Σοφίας Ζουμπάκη**, με συνεργασία **Μαρίας Καντιρέα**, *Roman Peloponnese I, Roman Personal Names in their Social Context (Achaia, Arcadia, Argolis, Corinthia and Eleia)*,

2. **Αθανασίου Ριζάκη, Σοφίας Ζουμπάκη και Κλαούντιας Λεπενιώτη**, *Roman Peloponnese II, Roman Personal Names in their Social Context (Lakonia and Messenia)*,

3. **Σοφίας Ζουμπάκη**, *Elis und Olympia in der Kaiserzeit. Das Leben einer Gesellschaft, zwischen Stadt und Heiligtum auf prosopographischer Grundlage*,

4. **Σοφίας Ζουμπάκη**, *Prosopographie der Eleer, bis zum 1. Jh. v. Chr.*, υπό του **Ακαδημαϊκού κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου**.

Έχω την τιμή να παρουσιάσω στη σημερινή δημοσία συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών τέσσερα έργα με κοινά στοιχεία.

Ο κ. Ριζάκης σπούδασε στη Θεσσαλονίκη (πτυχίο) και στη Λυών (maîtrise και doctorat d'État). Τον προέτρεψα να άφοσιωθεί στην έρευνα του ελληνικού χώρου κατά τη ρωμαιοκρατία. Το έδωσα ως θέμα διδακτορικής διατριβής την Αχαΐα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους και του συνέστησα να σπουδάσει τους ρωμαϊκούς έπαρχιακούς θεσμούς στη Δυτ. Ευρώπη και στην Αφρική, για να κατανοεί τις σχετικές πληροφορίες από τον έλλαδικό χώρο. Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1975, άποπεράτωσε τη διδακτορική του διατριβή υπό τους J. Rougé (ρωμαϊκή ιστορία, θεσμοί), J. Poullioux (έλληνική έπιγραφική, θεσμοί), J. Marcillet (λατινική έπιγραφική, θεσμοί).

Τὸν προσέλαβα στὸ Κ.Ε.Ρ.Α. ἀμέσως μετὰ τὴν ἰδρυσὴ του καὶ τὸν ὅρισα προϊστάμενο τοῦ προγράμματος Νοτ. Ἑλλάδος. Ἐκτοτε ἔχει δημοσιεύσει 3 μεγάλα αὐτοτελῆ ἔργα καὶ 3 συλλογικὰ ὑπὸ τῇ διεύθυνσὴ του, καθὼς καὶ δεκάδες ἄρθρων σὲ ἔγκριτα ξένα περιοδικὰ καὶ ἀνακοινώσεις σὲ διεθνῇ συνέδρια.

Πρὸ τοῦ κ. Ριζάκη ἡ ρωμαϊκὴ Ἀχαΐα ἦταν παραμελημένη ἀπὸ τὴν ἔρευνα. Σήμερα ὁ κ. Ριζάκης εἶναι ὁ πιὸ σημαντικὸς μελετητὴς τῆς διεθνῶς. Πρὸ ἐτῶν τιμῆθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ χαλκὸ μετάλλιο γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἔως τότε ἔργου του. Εἶναι καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Nancy, χωρὶς νὰ πάψει νὰ διευθύνει τὸ πρόγραμμα Νοτίου Ἑλλάδος στὸ Κ.Ε.Ρ.Α.

Ἡ κυρία Ζουμπάκη προσελήφθη στὸ Κ.Ε.Ρ.Α. τὸ 1989 κατόπιν εἰσηγήσεως τοῦ κ. Ριζάκη. Μεταγενεστέρως ἔκαμε μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στὴ Βιέννη 1990-1995, εἰδικευομένη στὴν ἀρχαία ἱστορία καὶ τὴν ἐπιγραφικὴ ὑπὸ τὸν καθηγητὴ P. Siewert. Ἐπὶ πλέον τῶν δύο αὐτοτελῶν ἔργων τῆς ποὺ παρουσιάζω σήμερα, ἡ κυρία Ζουμπάκη ἔχει δημοσιεύσει πολλὰς δεκάδες ἄρθρων σὲ ἔγκυρα περιοδικὰ καὶ ἀνακοινώσεις σὲ πρακτικὰ διεθνῶν συνεδρίων.

Τὰ κοινὰ σημεῖα τῶν τεσσάρων ἔργων εἶναι ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικά.

Ἐξωτερικὰ κοινὰ σημεῖα:

– Ἐκδόσεις τοῦ Κ.Ε.Ρ.Α., στὴ σειρὰ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ.

– Ὅπως καὶ τὰ παρουσιασθέντα κατὰ τὴν προηγουμένη συνεδρία, ἀνήκουν στὴν ομάδα τῶν 16 ἔργων τοῦ Κ.Ε.Ρ.Α. ποὺ ἐνισχύθηκαν οἰκονομικὰ ἀπὸ τὸ ἔπαθλο τῆς ἀριστείας ποὺ ἐπέσπασε τὸ Κ.Ε.Ρ.Α. τὸ 2000 καὶ ποὺ μὲ τὴ σειρὰ τους ἀξίωσαν τὸ Κ.Ε.Ρ.Α. νὰ τιμηθεῖ μὲ νέο ἔπαθλο ἀριστείας τὸ 2005.

Ἐσωτερικὰ κοινὰ σημεῖα:

– Γεωγραφικὸς χώρος: Πελοπόννησος.

– Χρονικὴ περίοδος: Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ.

– Μελέτη ἀνθρωπωνυμίων καὶ προσωπογραφία, ποὺ εἶναι συναφῇ γνωστικὰ πεδία.

Ἡ μελέτη τῶν ἀνθρωπωνυμίων καὶ παντὸς ἄλλου εἶδους ὀνομάτων (θεωνυμίων, τοπωνυμίων) προσελκύει γλωσσολόγους καὶ ἱστορικοὺς γιὰ λόγους ποὺ ἀποκρίνονται στὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο τῶν μὲν ἢ τῶν δέ.

Τὰ πορίσματα ὀνοματολογικῶν μελετῶν γιὰ τὴν ἱστορία εἶναι ποικίλα. Θὰ περιορισθῶ στὸ πιὸ κτυπητὸ παράδειγμα. Τὸ μακεδονικὸ τμῆμα τοῦ *Lexicon of Greek Personal Names*, τμῆμα ποὺ συγκροτήθηκε μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ Κ.Ε.Ρ.Α. βάσει τοῦ ἀρχείου του, ἔχει 13.517 Μακεδόνες μὲ 3.876 διαφορετικὰ ὀνόματα. Κατὰ μέσον ὄρο, δηλαδή, ἔχουμε ἓνα ὄνομα ἀνὰ τέσσερα πρόσωπα. Μὲ ἐλάχιστες

ἐξαιρέσεις αὐτὰ τὰ ὀνόματα εἶναι ἐλληνικά, πολλὰ δὲ ἀπαντοῦν μόνο στὴ Μακεδονία. Ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ Μακεδόνες μποροῦσαν νὰ δημιουργοῦν τόσο μεγάλη ποικιλία ἐλληνικῶν ἀνθρωπωνυμίων ἀποτελεῖ μία νέα, ισχυρότατη δέ, ἀπόδειξη τῆς ἐλληνικότητάς τους.

Σὲ ὅλες τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικές (καθὼς καί, ἀργότερα, στὶς ἐλληνίζουσες) κοινωνίες παρατηροῦνται τὰ ἐξῆς φαινόμενα: 1) Ἡ ὀνοματοθεσία εἶναι ἰδιωτική υπόθεση. 2) Οἱ ὀνοματοθέτες εἶναι καὶ ἱκανοὶ καὶ ἐλεύθεροὶ νὰ δημιουργοῦν πρωτότυπα ὀνόματα, ἔτσι ὥστε νὰ ἔχουμε πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ ποικίλων ὀνομάτων. 3) Τὰ ἄτομα, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπικρατείας τους διακρίνονται μὲ δύο ὀνόματα: τὸ προσωπικὸ ὄνομά τους καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα τους. Στὴν Ἀθῆνα πρόσδεταν ἓνα τρίτο: τὸ ὄνομα τοῦ δήμου, ὅπου ἦσαν ἐγγεγραμμένοι (π.χ. Θουκυδίδης Ὀλόρου Ἀλιμοῦσιος). Ἐκτὸς τῆς ἐπικρατείας τους οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες γίνονταν γνωστοὶ μὲ τὸ προσωπικὸ ὄνομά τους καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κράτους τους ἢ τῆς χώρας τους (π.χ. Θουκυδίδης ὁ Ἀθηναῖος, Διόδωρος ὁ Σικελιώτης).

Τελείως διαφορετικὴ εἶναι ἡ ρωμαϊκὴ ὀνοματοθεσία. Σὲ τρία σημεῖα: 1) Κάθε ἄτομο διακρίνεται μὲ συνδυασμὸ τριῶν ὀνομάτων στὴν ἐξῆς σειρά: *praenomen* (κύριο ὄνομα), *nomen gentilicium* (ὄνομα τοῦ γένους) καὶ *cognomen* (ἐπωνύμιο, παρατσούκλι): Gaius Julius Caesar, Marcus Tullius Cicero. 2) Ἀντίθετα μὲ τοὺς Ἑλληνες, οἱ Ρωμαῖοι δημιούργησαν πολὺ λίγα κύρια ὀνόματα: Ἔτσι οἱ Γάιοι, οἱ Μάρκοι κ.λπ. ἦσαν ἀπειράριθμοι. Ἀλλὰ τὸ ἴδιο συνέβαινε μὲ τοὺς Ἰουλίους, τοὺς Τουλλίους κ.λπ. Ἔτσι τὰ δύο πρῶτα ὀνόματα δὲν φαίνονταν ἀρκετὰ γιὰ νὰ προσδιορίσουν ἓνα ἄτομο. Μόνο τὸ ἐπωνύμιο ἦταν ἀπόλυτα ἀτομικὸ, Caesar ἢ Cicero δὲν ὑπῆρξαν οὔτε πρὶν οὔτε συγχρόνως οὔτε μετὰ τὸν Καίσαρα ἢ τὸν Κικέρωνα. 3) Ἡ ἀπαραίτητη μνεῖα τοῦ ὀνόματος γένους διαφοροποιοῦσε ταξικὰ τοὺς Ρωμαῖους πολίτες, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν πολιτικὴ ἐξίσωση τῶν πληβείων μὲ τοὺς πατρικίους. Καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων δημιουργήθηκαν νέες κοινωνικὲς διακρίσεις μετὰ τῶν πληβείων γενῶν. 4) Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ Ρώμη ἄρχισε νὰ παρέχει πολιτικὰ δικαιώματα σὲ ξένους, ἦταν ἡ διοίκηση πού ἔδινε σὲ κάθε νέο πολίτη τὸ ὄνομά του, ἓνα ὄνομα πού φανέρωνε ἀμέσως τὴν κοινωνικὴ ἔνταξή του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς.

Ἔτσι ἡ μελέτη τῆς διαδόσεως ρωμαϊκῶν ὀνομάτων στὴν ἐλληνικὴ καὶ ἐλληνίζουσα Ἀνατολὴ ὀδηγεῖ σὲ ποικίλα πορίσματα, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν:

- στὶς σχέσεις μιᾶς περιοχῆς μὲ τὴ ρωμαϊκὴ κεντρικὴ ἐξουσία.
- στὴ διεξόδουση τῶν *peregrini* στὴ ρωμαϊκὴ κοινωνία.
- στὴν ἐπισήμανση οἰκογενειακῶν δεσμῶν, πελατειακῶν σχέσεων, κοινωνι-

κής κινητικότητας, ατομικής σταδιοδρομίας σημαντικών προσώπων στα πλαίσια της πόλεως τους ή και της αυτοκρατορίας.

Ο κ. Ριζάκης, που έμαθε αυτά τα πράγματα σπουδάζοντας τους ρωμαϊκούς δεσμούς των δυτικών επαρχιών, συγκρότησε, τέσσερα χρόνια μετά την είσοδό του στο Κ.Ε.Ρ.Α., μια διεθνή έρευνητική ομάδα με στόχο τη συγκέντρωση και μελέτη των ρωμαϊκών ανθρωπωνυμίων στις ελληνόφωνες ρωμαϊκές επαρχίες. Στην εν λόγω ομάδα μετέχουν καθηγητές και έρευνητές από την Ευρώπη, την Αμερική και την Αυστραλία. Ο ίδιος έκαμε σχετικές προγραμματικές ανακοινώσεις σε διεθνή συνέδρια ελληνικής και ρωμαϊκής επιγραφικής, διοργάνωσε ειδικές διεθνείς συναντήσεις, και ένα συνέδριο, το 1991, το οποίο δημοσίευσε τα πρακτικά το 1996 ως 21ο τόμο των ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΩΝ, που εκδίδει το Κ.Ε.Ρ.Α.

Η ελληνική έρευνητική ομάδα στο Κ.Ε.Ρ.Α., υπό τη διεύθυνση του κ. Ριζάκη, είναι ολιγάριθμη. Έχει μόνον μία μόνιμη συνεργάτρια, την κα Ζουμπάκη, και δύο έκτακτες, τις κ.κ. Καντιρέα και Λεπενιώτη. Ως πρώτο έργο της ανέλαβε και διεκπεραίωσε τα ρωμαϊκά ονόματα της Πελοποννήσου.

Το έργο υποστηρίχθηκε από διάφορα ευρωπαϊκά προγράμματα, από διακρατικές συνεργασίες με τα πανεπιστήμια Bordeaux και Elsinke και την Année Philologique, καθώς και από μέρος του επάθλου της άριστείας που επέσπασε το Κ.Ε.Ρ.Α. το 2000.

Οι συγγραφείς διαμόρφωσαν μία μέθοδο πρόσφορη για τις συνθήκες, τα προβλήματα και τις απαιτήσεις της έρευνάς τους. Αξιοποίησαν περισσότερες από 2000 επιγραφές. Συγκέντρωσαν και μελέτησαν ονόματα 2880 προσώπων. Διαπίστωσαν διάφορες κατηγορίες Πελοποννησίων: 1) Αυτών που έχουν την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη και ως εκ τούτου φέρουν νομίμως πλήρες ρωμαϊκό όνομα (κύριο, γένους, επωνύμιο). 2) Αυτών που, χωρίς να έχουν την ως άνω ιδιότητα, φέρουν αυθαίρετα ονόματα ρωμαϊκού τύπου. 3) Δούλων που και αυτοί έχουν ρωμαϊκά ονόματα. Επίσης διαπίστωσαν την παρουσία Ρωμαίων, αξιωματούχων ή επιχειρηματιών, καθώς και ξένων, και κατάρτισαν γενεαλογικά δένδρα των κυριοτέρων οικογενειών.

Εκτός των δύο τόμων που έχω την τιμή να παρουσιάζω, οι συγγραφείς κατάρτισαν ηλεκτρονική τράπεζα δεδομένων για περαιτέρω έπεξεργασία του υλικού και διοχέτευσή του στο Διαδίκτυο.

Εξ άλλου προετοιμάζουν την έκδοση και τρίτου τόμου, όπου θα καταχωρί-

σουν συνδυετικές μελέτες για την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ιστορία της Πελοποννήσου επί ρωμαιοκρατίας.

Περαιτέρω προεκτάσεις αυτής της βασικής έρευνας είναι ή σύνταξη ειδικών άρθρων από τους έρευνήτες, αλλά και ή διάθεση του υλικού για τη συγγραφή διδακτορικών διατριβών στα ελληνικά, καθώς και σε γαλλικά πανεπιστήμια.

Ήδη σχεδιάζεται από τον κ. Ριζάκη και τους συνεργάτες του ή μελέτη των ρωμαϊκών ονομάτων στις Κυκλάδες (πλήν Δήλου, για την όποία έχουν προηγηθεί γαλλικές έργασίες).

Τά δύο έργα της κυρίας Ζουμπάκη είναι προσωπογραφικά. Προσωπογραφία λέγεται ένα πεδίο της ιστορικής έρευνας που ασχολείται με σύνολα προσώπων μιās περιοχής. Προσέχει τις συγγένειες και τις άλλες σχέσεις μεταξύ τους, καθώς και τις άτομικές δραστηριότητές τους, επαγγελματικές, κοινωνικές και δημόσιες. Αυτές οι έρευνες, στηριγμένες σε έπιγραφικά κείμενα, ρίχνουν φώς σε επίπεδα και σε πτυχές της ιστορίας που άγνωούν οι κλασσικές ιστορικές πηγές. Όταν έχουμε μεγάλους άριθμούς προσωπικών δεδομένων από μία περιοχή ή χρονική περίοδο, μπορούμε να εξαγάγουμε γενικότερα συμπεράσματα.

Από τέτοια ακριβώς δεδομένα, ή κ. Σ. Ζουμπάκη εξαγει, στις δύο μονογραφίες της, σημαντικά συμπεράσματα για την κοινωνία, την οικονομία και άλλες πτυχές της ιστορίας της Ήλειας. Η πρώτη μάλιστα περιέχει χαρακτηριστικά στον τίτλο της τη διατύπωση “Η ζωή μιās κοινωνίας επί προσωπογραφικής βάσεως”, δηλώνοντας έτσι ότι στόχος είναι ή μελέτη της κοινωνίας και μέσον ή προσωπογραφία. Η κ. Ζουμπάκη επέτυχε τó σκοπό που επιδίωξε, επειδή τά προσωπογραφικά δεδομένα που συγκέντρωσε για την Ήλεια κατά την αυτοκρατορική έποχή ήσαν άφθονα και όμοιογενή. Έπειδή δέν συνέβαινε τó ίδιο με τά δεδομένα παλαιότερων έποχών, περιορίσθηκε στην κατάρτιση μιās άπλης προσωπογραφίας.

Τό πρώτο βιβλίο της κυρίας Σ. Ζουμπάκη έχει δύο μέρη, ένα συνδυετικό και ένα καθαρά προσωπογραφικό. Θα σταδούμε για λίγο στο πρώτο.

Αυτό φωτίζει πολλές πλευρές της ιστορίας της Ήλειας: 1) Πολιτικά και θρησκευτικά αξιώματα, όργάνωση του ιερού της Όλυμπίας, τέλεση Όλυμπιακών άγώνων. 2) Οικονομία, πληθυσμός, κοινωνική διαστρωμάτωση. 3) Πολιτική όργάνωση και θρησκευτική ζωή. 4) Σχέσεις της Ήλιδος με τη Ρώμη. Καθεστώς της Ήλιδος κατά τά ρωμαϊκά θέσμια. 5) Βαθμός έκρωμαΐσμου της περιοχής.

Ἡ συγγραφέας ἀποδεικνύεται δόκιμη ἐρευνήτρια κατὰ τὴ διατύπωση μεθοδολογικῶν κανόνων, τὴ θέση προβλημάτων καὶ τὴ συναγωγή συμπερασμάτων.

Τὸ δεύτερο βιβλίο της, μολονότι δὲν στοχεύει, λόγω τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ὕλικου, σὲ σύνδεση, ἔχει μίᾳ ἐκτενῇ εἰσαγωγῇ διαιρουμένη σὲ κεφάλαια, ποὺ ἀποτελοῦν συμβολές στὴν ἱστορία τῆς Ἡλείας ἀπὸ τὴν ἀρχαῖκὴ ἐποχὴ μέχρι τοῦ τελευταίου προ-χριστιανικοῦ αἰῶνα.

– Τὸ πρῶτο κεφάλαιο πραγματεύεται τὰ ὄρια τοῦ κράτους τῆς Ἡλίδος κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν συγκρούσεων τῆς πόλεως μετὰ τοὺς Ἀρκάδες.

– Τὸ δεύτερο ἀπαντᾷ σὲ προβλήματα ποὺ ἐγείρονται ἀπὸ τὴ ρευστότητα στὴ χρῆσιν τῶν ὀνομάτων Ἡλειο καὶ Ἡλιν.

– Τὸ τρίτο διακρίνει τίς πηγές σὲ εἶδη καὶ προβαίνει σὲ ἀξιολογικὴ διαβάθμισή τους.

Ἡ Ἡλεία δὲ διαδραμάτισε κεντρικὸ ρόλο στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱστορία. Γιὰ τοῦτο ἡ ἐρευνα ἐλκύσθηκε ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ὀλυμπίας, ἀφήνοντας τὴν ὑπόλοιπὴ περιοχὴ στὸ ἡμίφως. Ὡστόσο τὸ κράτος τῆς πόλεως Ἡλίδος ποὺ κυριαρχοῦσε στὴν Ἡλεία καὶ τὴν Τριφυλίαν ἦταν μίᾳ περιφερικὴ δύναμις. Οἱ δύο ἐργασίες τῆς κ. Ζουμπάκη συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ στὴν ἀνάδειξιν αὐτοῦ τοῦ γεγονότος.

Γενικότερα, τὰ τέσσερα ἔργα ποὺ ἔχω τὴν τιμὴ νὰ σᾶς παρουσιάσω καταλαμβάνουν προέχουσα θέση στὰ πλαίσια τῶν μελετῶν ἀπὸ Ἑλληνες γιὰ τὸν ἐλληνικὸν χῶρον κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, οἱ ὁποῖες σημειώνουν προόδους κατὰ τὴν τελευταία εἰκοσαετία.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2006

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Μία φάση τῆς ἱστορίας τοῦ ὀνόματος Ἑλλήνες (βάσει τῶν ἡσιοδείων γε-
νεαλογικῶν ἀποσπασμάτων 5, 7, 9, 10, 10(a), 162 καὶ 234 M-W), ὑπὸ τοῦ
Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου*.

Ἔχω τὴν τιμὴ νὰ σᾶς ἀνακοινώσω πόρισμα ἐρευνῶν μου ποὺ συμβάλλουν
στὴν ἱστορία τοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος Ἑλλήνες.

Αὐτὸ τὸ ἐθνικὸ ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἰλιάδα, δηλώνοντας ἓνα ἀπὸ
τὰ πολλὰ ἔθνη τῶν Ἀχαιῶν ἢ Δαναῶν ἢ Ἀργείων, ποὺ ἔλαβαν μέρος στὸν “τρω-
ικὸ πόλεμο”. Οἱ τότε λεγόμενοι Ἑλλήνες συναποτελοῦσαν μὲ τοὺς Μυρμιδόνες
καὶ ἓνα τμήμα Ἀχαιῶν, ὑπὸ τὴν στενὴ καὶ παλαιότερη σημασία τοῦ ὅρου, τὸ
ἐκστρατευτικὸ σῶμα ποὺ ὁδήγησε ὁ Ἀχιλλεὺς στὴν Τροία¹. Οἱ ὁμηρικοὶ Ἑλλη-
νες κατοικοῦσαν μίαν χώρα μὲ ὄνομα παραγόμενον ἀπὸ τὸ ὄνομά τους: Ἑλλάς². Ἡ
γεωγραφικὴ ταύτισή της συζητεῖται. Κατὰ τὴν πειστικότερη γνώμη, τὴν ὁποία
καὶ συμμερίζομαι, ἦταν ἡ κοιλάδα τοῦ Σπερχειοῦ³.

Μετὰ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη τὸ ἐθνικὸ ὄνομα Ἑλλήνες θὰ ἀντικαταστήσει τὰ τρία
ὁμηρικὰ ἐναλλακτικὰ ἐθνικὰ Ἀχαιοί, Δαναοί, Ἀργεῖοι. Προφανῶς αὐτὸ ἐγινε
σταδιακά, ὅπως λέει ἡδη ὁ Θουκυδίδης⁴. Κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα ἀποψη, τὸ ἡσιό-

* MICHEL SAKELLARIOU, *Une phase de l'histoire du nom Ἑλλήνες*.

1. Ἰλιάς, B 681 κ.εξ. - Γιὰ τὸ ὄνομα Ἑλλήνες, βλ. M. B. Sakellariou, *Ethnè grecs à l'âge du Bronze*, 471-475 (ὑπὸ ἐκδόση).

2. Ἰλιάς, B 683.

3. M. B. Sakellariou, *ἴδιο ἔργο*, 185.

4. Θουκυδίδης, 1.3.4.

δειο γενεαλογικό δένδρο, όπου ο Έλληνα φέρεται ως πατέρας των Δώρου, Αϊόλου και Ξούθου και ως πάππος των Ίωνος και Άχαιοῦ, προϋποθέτει τὴν ἐπέκταση τοῦ ἐθνικοῦ Ἑλλήνες μέχρι τοῦ νὰ δηλώσει ἓνα σύνολο μὲ τέσσερες κλάδους, διακρινόμενους μὲ τὰ ὀνόματα Αἰολεῖς, Δωριεῖς, Ἴωνες καὶ Ἀχαιοί. Ὁ ὁμιλῶν, διαφωνῶντας, ὑποστηρίζω ὅτι τὸ ἐν λόγω γενεαλογικὸ δένδρο ἀπηχεῖ μία ἐνδιάμεση φάση τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ ἐθνικοῦ Ἑλλήνες, κατὰ τὴν ὁποία τοῦτο εἶχε διαδοθεῖ μόνον μεταξὺ τῶν ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον Αἰολέων, Ἰώνων καὶ Δωριέων, ὅχι δὲ ἀκόμη μέχρι καὶ τῶν λοιπῶν μετεχόντων ἐλληνικῆς φωνῆς καὶ ἐλληνικῶν λατρεῖων, ἡθῶν καὶ ἐθίμων, παραδόσεων καὶ ἄλλων στοιχείων κοινου πολιτισμοῦ.

Τὸ σκεπτικὸ μου ἔχει τρία μέρη: 1) Ἐκκινῶ ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἄλλες ἡσιόδειες γενεαλογίαι παρουσιάζουν ἥρωες ἐπωνύμους ἐλληνικῶν ἐθνῶν ὡς υἱοὺς ὅχι τοῦ Ἑλλήνος, ἀλλὰ ἄλλων πατέρων. Κατόπιν συνεξετάζω, γιὰ πρώτη φορά, τὸ σύνολο τῶν ἡσιοδείων γενεαλογιῶν ποὺ ἀποτυπώνονται στὰ ἀποσπάσματα ὑπ' ἀρ. 5, 7, 9, 10, 10 (a), 162 καὶ 234 M-W. 2) Ἐπικαλοῦμαι πορίσματα μελέτης μου περὶ τῶν ἐλληνικῶν ἐθνῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ποὺ ἀποδεικνύουν ὅτι τὰ ὀνόματα Αἰολεῖς, Ἀχαιοί, Δωριεῖς καὶ Ἴωνες, δῆλωναν ἐλληνικὰ τμήματα τοποθετούμενα στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἔθνη καὶ ὅχι μεγάλους κλάδους ὑποδιαιρουμένους σὲ μικρότερες ὀντότητες, ὅπως νόμισαν οἱ ἀρχαῖοι καὶ δέχονται γενικῶς οἱ ἐρευνητὲς τῆς νεότερης ἐποχῆς. 3) Ἐρμηνεύω τὰ αἴτια τοῦ φαινομένου ποὺ διαπιστώνω.

Μεταξὺ τῶν ἡσιοδείων ἀποσπασμάτων ποὺ ἀφοροῦν στὸ θέμα μου τὰ μὲν ὑπ' ἀρ. 9, 10 καὶ 10 (a) ἀναφέρονται σὲ ἓνα γενεαλογικὸ δένδρο ποὺ παρουσιάζει τοὺς Αἴολο, Δῶρο, Ἴωνα καὶ Ἀχαιοῦ, φανταστικούς γενάρχες ἀντιστοιχῶς τῶν Αἰολέων, Δωριέων, Ἰώνων καὶ Ἀχαιῶν ὡς κατιόντες τοῦ Ἑλλήνος, φανταστικοῦ γενάρχου τῶν Ἑλλήνων, τὰ δὲ ὑπ' ἀρ. 5, 7, 162 καὶ 234 μνημονεύουν ὡς πατέρα ἐπίσης φανταστικῶν γεναρχῶν ὅχι τὸν Ἑλληνα, ἀλλὰ τὰ μὲν τρία πρῶτα τὸν Δία, τὸ δὲ τέταρτο τὸν Λελέγα, φανταστικὸ γενάρχη τῶν Λελέγων.

Διεξέρχομαι πρῶτα τὰ ἀποσπάσματα ὑπ' ἀρ. 9, 10 καὶ 10 (a) M-W. Μέχρι πρὸ ὀλίγων δεκαετιῶν γνωρίζαμε ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα ὑπ' ἀρ. 9 ὅτι ὁ Ἡσιόδος, ποιητῆς ποὺ ἄκμασε περὶ τὸ 700 π.Χ., παρουσιάζει τὸν Ἑλληνα ὡς πατέρα τοῦ Δώρου, τοῦ Αἰόλου καὶ τοῦ Ξούθου. Ἐξ ἄλλου ἔμμεση παράδοση συμπλήρωνε τὸ ἐν λόγω ἀπόσπασμα μὲ τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Ἡσιόδος ἀνέφερε τὸν Ξούθο ὡς πατέρα τοῦ Ἴωνος καὶ τοῦ Ἀχαιοῦ. Μερικοὶ στίχοι τοῦ ἀποσπάσματος 10 (a) ποὺ

ἀπαρτίσθηκε ἀπὸ τὴν ἔνωση πολλῶν σπαραγμάτων ἀπὸ παπύρους ἐπιβεβαίωσε καὶ συμπλήρωσε τὰ ὡς ἄνω δεδομένα.

Στὸ ἐπίπεδο τῶν Δῶρου, Αἰόλου καὶ Εὐρύτου ὡς υἱῶν τοῦ Ἑλλήνος καὶ σ' ἐκεῖνο τῶν Ἴωνος καὶ Ἀχαιοῦ ὡς υἱῶν τοῦ Εὐρύτου ἐπισημαίνω δύο σημεία γενεσιουργὰ προβληματισμοῦ. 1) Τόσο οἱ Δῶρος καὶ Αἴολος ὅσο καὶ οἱ Ἴων καὶ Ἀχαιοὶ ἐκπροσωποῦν ἰσάριθμα ἑλληνικὰ φύλα: ἀντιστοιχῶς τοὺς Δωριεῖς, τοὺς Αἰολεῖς, τοὺς Ἴωνες καὶ τοὺς Ἀχαιοὺς. Γιατί λοιπὸν ὁ ποιητὴς ἤ, ἐνδεχομένως, ἡ πηγὴ του, δὲν κατέστησε καὶ τὰ τέσσερα ὡς ἄνω μυθικὰ πρόσωπα υἱοὺς τοῦ Ἑλλήνος; 2) Σ' ἀντίθεση μὲ αὐτὰ τὰ πρόσωπα ὁ Εὐρύτος δὲν ἐκπροσωπεῖ κανένα ἑλληνικὸ φύλο. Γιατί λοιπὸν παρεισέφρησε μεταξὺ τοῦ Ἑλλήνος, ἐκπροσώπου τῶν Ἑλλήνων, καὶ τῶν Ἴωνος καὶ Ἀχαιοῦ, ἐκπροσώπων δύο ἑλληνικῶν ἐθνῶν; Νομίζω ὅτι καὶ οἱ δύο ἐρωτήσεις προκαλοῦν μίαν κοινὴ ἀπάντηση: πρὶν συνταχθεῖ τὸ γενεαλογικὸ δένδρο ποὺ μᾶς γνωρίζει ὁ Ἡσίοδος, ὑπῆρχε ἓνα παλαιότερο ποὺ παρουσιάζε τὸν Ἴωνα καὶ τὸν Ἀχαιὸ ὡς υἱοὺς τοῦ Εὐρύτου, βάσει ἐνὸς γνῶμονα διαφοροτικοῦ ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ ἐνέπνευσε τὸ ἡσιόδειο γενεαλογικὸ δένδρο. Τὸ εἰκαζόμενον γενεαλογικὸ δένδρο θὰ ἦταν ἀρκετὰ γνωστὸ, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ τὸ ἀγνοήσει ὁ Ἡσίοδος ἢ, ἐνδεχομένως, ἓνας παλαιότερος ποιητὴς ποὺ χρησίμευσε ὡς ὁδηγὸς στὸν Ἡσίοδο. Ἡ ὑπόθεσή μου αὕτη ἐνισχύεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι, ὅπως ὑποστηρίζω μὲ πολλὰ ἐπιχειρήματα στὸ ἔργο μου γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἔθνη κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, τόσο ὁ Ἴων ὅσο καὶ ὁ Ἀχαιὸς δὲν ἐφευρέθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων γιὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς γενάρχες καὶ ἐπώνυμοι ἥρωες τῶν Ἰωνῶν καὶ τῶν Ἀχαιῶν, ἀλλὰ εἶχαν προϋπάρξει ὡς θεότιτες λατρευόμενες ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα φύλα. Ἐπίσης ὁ Αἴολος εἶχε ἀνάλογη προῖστορία γιὰ τοὺς Αἰολεῖς⁵. Γεγονός, ποὺ δὲ φαίνεται νὰ συμβαίνει μὲ τὸν Δῶρο, ὅθεν αὐτὸς ἐνδέχεται πράγματι νὰ εἶναι ἓνα δευτερογενὲς μυθικὸ πρόσωπο.

Ἀπὸ τὸ ἡσιόδειο γενεαλογικὸ δένδρο τοῦ Ἑλλήνος ἐκπορεύεται μία ἰδέα ποὺ ἐπικράτησε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπικρατεῖ ἕως σήμερα: ἡ ἰδέα, κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες χωρίζονταν σὲ τέσσερες μεγάλους κλάδους, ποὺ ὀνομάζονταν Αἰολεῖς, Ἀχαιοί, Δωριεῖς καὶ Ἴωνες. Τὸ ἐὰν καὶ κατὰ πόσο αὕτη ἡ ἰδέα ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα, θὰ κριθεῖ ἀργότερα.

Προηγουμένως θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν ὁμάδα τῶν ἡσιοδείων γενεαλογικῶν στὰ ἀποσπάσματα 5, 7, 162 καὶ 234 M-W ποὺ ἀποδίδουν φανταστικούς

5. M. B. Sakellariou, *ἴδιο ἔργο*, 99-100 (Ἀχαιοί), 386-389 (Αἰολοί), 507-522 (Ἴων).

γενάρχες ελληνικῶν φύλων ὄχι στὸν Ἑλληνα, ἀλλὰ στὸν Δία ἢ ἄλλο μυθικὸ πρόσωπο. Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου καθίσταται προφανὴς ἡ ἀνάγκη ἀναθεωρήσεως τῆς ἐρμηνείας τοῦ Ἡσιόδειου γενεαλογικοῦ δένδρου ποὺ ἔγινε καὶ γίνεται ἐρήμην τους.

Τὸ ἀπόσπασμα ὑπ' ἀρ. 5 μνημονεύει τὸν Γραικὸ⁶ ὡς υἱὸ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Πανδώρας, κόρης τοῦ Δευκαλίωνος. Τὸ ὑπ' ἀρ. 7 ἀναφέρει τὸν Μακεδόνα⁷ καὶ τὸν Μάγνητα⁸ ὡς υἱοὺς τοῦ Διὸς καὶ τῆς Θυίας, ἐπίσης κόρης τοῦ Δευκαλίωνος. Τὸ ὑπ' ἀρ. 162 γενεαλογεῖ τὸν Ἀρκάδα⁹ ἀπὸ τὸν Δία καὶ τὴν Καλλιστώ. Τὸ ὑπ' ἀρ. 234 διαφέρει ἀπὸ τὰ προηγούμενα ἐμφανίζοντας τὸν Λοκρὸ¹⁰ ὡς υἱὸ τοῦ Λέλεγος, μυθικοῦ γενάρχη τῶν Λελέγων, ποὺ ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς προελληνικοὺς λαοὺς.

Ἀπὸ τὰ τέσσερα ὡς ἄνω ἡσιόδεια ἀποσπάσματα, τὰ ἀναφερόμενα στὸν Γραικὸ καὶ τὸν Λοκρὸ ἔχουν τύχει συζητήσεως περιορισμένης καὶ χωρὶς ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα μας. Ἀντίθετα, τὰ ἄλλα δύο ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἐπιχειρήματα πρὸς ὑποστήριξη θεωριῶν ἀρνητικῶν, τὸ μὲν ὑπ' ἀρ. 7 τῆς ἐλληνικότητος τῶν Μακεδόνων, τὸ δὲ ὑπ' ἀρ. 162 τῆς ἐλληνικότητος τῶν Ἀρκάδων. Μὲ μία διαφορά: ὅτι τὸ πρῶτο ἀναφέρεται σὲ κάθε συζήτηση τοῦ προβλήματος τῆς ἐθνικότητος τῶν Μακεδόνων, ἐνῶν τὸ δεύτερο ἔχει ἐμπλακεῖ στὴ μοναδικὴ μελέτη ποὺ προσέγγισε ἀρνητικὰ τὴν ἐλληνικότητα τῶν Ἀρκάδων.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ ἀπόσπασμα 7, οἱ ἐρευνητὲς τὸ ἐρμηνεύουν βάσει τριῶν διαφορετικῶν κριτηρίων. Οἱ τασσόμενοι κατὰ τῆς ἐλληνικότητος τῶν Μακεδόνων ἐπικαλοῦνται τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἡσιόδος δὲν ἀναφέρει τὸν Μακεδόνα μεταξὺ τῶν

6. Γραικός: ἥρωας τῶν Γραικῶν, ἐλληνικοῦ ἔθνους ἐντοπιζομένου ἰδίως στὴν Ἡπειρο, τὴ Φθιώτιδα καὶ τὴν ἀνατολικὴ Βοιωτία. Γραικικὰ στοιχεῖα ἔλαβαν μέρος μαζί μὲ Χαλκιδεῖς, Ἑρετριεῖς καὶ Κυμαῖους σὲ ἀποικία ποὺ ἱδρύσε τὴν ἰταλικὴ Κύμη: Μ. Β. Sakellariou, *ἴδιο* ἔργο, 451-468.

7. Μακεδών: πρόσωπο πλασμένο ἐκ τῶν ὑστέρων, γιὰ νὰ χρησιμεύσει ὡς γενάρχης τῶν Μακεδόνων.

8. Μάγνης: πρόσωπο πλασμένο ἐκ τῶν ὑστέρων, γιὰ νὰ χρησιμεύσει ὡς γενάρχης τῶν Μαγνήτων. Μάγνητες: Μ. Β. Sakellariou, *ἴδιο* ἔργο, 669-671.

9. Ἀρκάς: μυθικὸ πρόσωπο ἀναγόμενο μαζί μὲ τὴ μητέρα του σὲ τοτεμικὲς θεότητες, τὴν Ἄρκτο καὶ τὸ παιδί της: Μ. Β. Sakellariou, *ἴδιο* ἔργο, 229-230. Ἀρκάδες: *ἴδιο* ἔργο: 223-249.

10. Λοκρός: πρόσωπο πλασμένο ἐκ τῶν ὑστέρων, γιὰ νὰ χρησιμεύσει ὡς γενάρχης τῶν Λοκρῶν. Λοκροί: Μ. Β. Sakellariou, *ἴδιο* ἔργο, 651-667.

υίων και άλλων κατιόντων του Έλληνας, αλλά τον εμφανίζει ως υιό του Διός. Άλλοι προσέχουν το γεγονός ότι στο έν λόγω χωρίο ή μητέρα του Μακεδόνας Θυία λέγεται κόρη του Δευκαλίωνος, επειδή δε και ό Έλλην έχει τον ίδιο πατέρα, υποστηρίζουν ότι ό Ήσιόδος εκφράζει άποψη των συγχρόνων του, κατά την οποία οι Μακεδόνες ήσαν λαός συγγενής των Ελλήνων. Δεν διαφεύγει όμως την προσοχή μιας άλλης ομάδας έρευνητών το γεγονός ότι επί πλέον του Μακεδόνας και ό Μάγνης εμφανίζεται στο ίδιο χωρίο ως υιός του Διός και της ίδιας κόρης του Δευκαλίωνος και άπουσιάζει από το ήσιόδειο γενεαλογικό δένδρο του Έλληνας. Άλλά οι Μάγνητες, παρατηρούν οι ίδιοι, είναι αναμφισβήτητα Έλληνες. Όποτε οι δύο προηγούμενες έρμηνείες του νοήματος του άποσπάσματος ύπ' άρ. 7 M-W άποδεικνύονται τρωτές.

Η έλληνικότητα των Αρκάδων δεν είχε άμφισβητηθεί μέχρι προσφάτως, όταν έναντίον αυτής άντλήθηκαν έπιχειρήματα από ήσιόδειο άπόσπασμα, αλλά και από άλλα άρχαία χωρία. Πράγματι ό Ήσιόδος δεν δίνει στον Αρκάδα καμμία θέση στο γενεαλογικό δένδρο του Έλληνας¹¹, αλλά τον παρουσιάζει ως υιό του Διός και της νύμφης Καλλιστούς¹². Πολλοί δε άρχαίοι συγγραφείς αναφέρουν ότι οι Αρκάδες ήσαν αυτόχθονες¹³ ή ότι κατάγονταν από τους Πελασγούς, επίσης χαρακτηριζόμενους “αυτόχθονες”¹⁴ ή ακόμη ότι ύπηρχαν πριν από τη Σελήνη¹⁵.

11. Ήσιόδος, άπ. 9 και 10 (a) M-W.

12. Ήσιόδος, άπ. 162 M-W.

13. Πολλά άρχαία κείμενα χαρακτηρίζουν αυτόχθονες τους Αρκάδες: Ηρόδοτος, 7.72-73, Έλλάνικος, 4 FGrH, 161, Ξενοφών, Έλλην., 7.1.23, έπιγραφή του κοινού των Αρκάδων (P. A. Hansen, CEG, II, 1989, 824₂), Δημοσθένης, Παραπρ., 261, Έφορος, 70 FGrH, 18 c, Ψευδο-Σκύμνος, 526 (GGM, I, 317), Πλούταρχος, Ηθ., 286 a. Ό όρος αυτόχθων άντικαθίσταται με τον όρο γηγενής από τους Αγαθαρχίδα, 7 GGM, I, 115, Ώριγένη, Κατά Κέλσ., 3.36 και Φώτιο, Βιβλ., 443.

14. Ηρόδοτος, 1.146, Παυσανίας, 7.1.4-6. Ήδη ό Ήσιόδος, άπ. fr. 160 M-W χαρακτηρίζει τον Πελασγό ως αυτόχθονα και ό Άσιος, άπ. 8 EGF Davies, έλεγε γι' αυτόν ότι είχε γεννηθεί από τη Γη στην Αρκαδία. Για τον άρκαδικό μύθο περι Πελασγού, καθώς και για τον αντίστοιχο θεσσαλικό μύθο, από τους όποιους άποκαλύπτεται ή φύση του Πελασγού ως δαίμονος συνδεομένου με τη βλάστηση, βλ. M. B. Sakellariou, *Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne*, 1977, 105-111.

15. Η ιδέα για τους Αρκάδες ότι ήσαν ένα πολύ άρχαίο έθνος εκφράζεται επίσης από το έπίθετο προσέληνοι “άρχαιότεροι της Σελήνης”, που αναφέρουν πολλοί συγγραφείς: Ίππυς, 554 FGrH, 7, Εϋδοξος Κνίδιος, άπ. 315 Lasserre, Μναςέας, FHG, III. 150, άπ. 4, Απολλώ-

Βάσει αὐτῶν τῶν δεδομένων ὑποστηρίχθηκε ὅτι «in mythical terms, the Arkadians were a truly distinct people» καὶ ὅτι «the Arkadian charter myth» εἶναι ἐξ ἴσου παλαιὸς μὲ «the Panhellenic charter myth»¹⁶. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἀποψη δὲν εὐσταθεῖ γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

1) Ὁ εἰσηγητὴς τῆς, Heine Nielssen, ἀπέφυγε νὰ τοποθετηθεῖ ἀπέναντι σὲ ἄλλα δεδομένα ποὺ μὲ μεγαλύτερη ἐγκυρότητα ἀποδεικνύουν τὴν ἐλληνικότητα τῶν Ἀρκάδων, ὅπως εἶναι οἱ μαρτυρίες πλείστων γραμματειακῶν πηγῶν, μὲ πρώτη τὴν *Ἰλιάδα*, ἡ ἀρκαδικὴ διάλεκτος καὶ πλείστες ἀρκαδικὲς θεότητες. Αὐτὰ τὰ δεδομένα ἀποδεικνύουν περιλαμπρὰ τὴν ἐλληνικότητα τῶν Ἀρκάδων. Ὅθεν ἐπιβάλλουν τὴν ἀπόρριψη τῆς ἀντιθέτης ἀποψης ὡς ἐρμηνείας τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ἀρκάδος ὡς υἱοῦ ὅχι τοῦ Ἑλλήνος, ἀλλὰ τοῦ Διός.

2) Τὸ ἡσιόδειο γενεαλογικὸ δένδρον τοῦ Ἑλλήνος δὲν εἶναι ἐνδεικτικὸ ἐπὶ τοῦ προκειμένου, δοθέντος ὅτι τὸ ἴδιο συμβαίνει γιὰ πλείστους ἄλλους ἥρωες ἐπωνύμους ἐλληνικῶν ἐθνῶν. Ἀντίθετα, εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ παρουσίαση τοῦ Ἀρκάδος ὡς υἱοῦ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Καλλιστοῦς σὲ ἄλλο ἡσιόδειο χωρίο, τὸν τοποθετεῖ ἐκτὸς τῶν κατιόντων τοῦ Ἑλλήνος. Ἀλλὰ προφανῶς πρόκειται γιὰ γενεαλογία μὲ ἀφετηρία διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνῃ τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τοῦ Ἑλλήνος. Αὐτὴ ἡ ἀφετηρία εἶναι γνωστὴ. Ὁ μῦθος τῆς Καλλιστοῦς ἐνέχει στοιχεῖα ποὺ ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ ἐν λόγω νύμφη προέκυψε ἀπὸ θεοποίησης τῆς ἄρκτου, ζώου τοτέμ, προφανῶς, τῶν Ἀρκάδων. Ἐπειδὴ δὲ τὸ θέμα τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀρκάδος συγγενεῖ μὲ ἐκεῖνο τῆς λέξεως ἄρκτος φαίνεται ὅτι ὁ Ἀρκὰς δὲν ἦταν ἓνας πλασματικὸς γενάρχης τῶν Ἀρκάδων, ἀλλὰ ὁ «υἱὸς τῆς Ἀρκτου». Ἀργότερα, καὶ ἀφοῦ ἡ Ἀρκτος ἐγινε μίᾳ νύμφῃ Καλλιστῶ ποὺ ἐθελξε τὸν Δία, ὁ Ἀρκὰς ἐγινε ἀναπόφευκτα υἱὸς τοῦ Διός.

3) Οἱ Ἀρκάδες δὲν ἦσαν οἱ μόνοι Ἑλληνες ποὺ θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς

νιὸς Ρόδιος, 4.263-265, Λυκόφρων, *Ἀλεξ.*, 479-485 (πρὸς. σχόλιον τοῦ Τζέτζη στὸ χωρίο καὶ Εὐστάθιος, *Διον. Περ.*, GGH, II, σ. 298), Πλούταρχος, *Ἡθ.*, 282 a, Τζέτζης, *Σχόλ. Ἀριστοφ.*, Νεφ., 398 a, Positano-Holwerda-Koster, Ἀνώνυμος Bergk, 84, 8, σ. 1340, Ἀνώνυμοι, *στὰ Σχόλ. Ἀπολλ. Ροδ.* 4. 263-264 b. Πρὸς. Ἡσύχιος, λ. προσελήνιδες αἱ Ἀρκαδικαὶ νύμφαι, Καλλιμάχος, ἀπ. 191, 56 Pfeiffer. Πρὸς. L. Burelli Bergese, *Tra ethne e poleis, pagine di storia Arcade*, 1995, 78-84. Μόνος ὁ Ἀριστοτέλης, ἀπ. 549 Rose, δίνει στὸ προσέλγηνοι μίᾳ διαφορετικὴ ἐρμηνεία.

16. Th. Heine Nielssen, *Arkadia and the Poleis in the Archaic and Classical Period*, Göttingen 2002, 66 κ.εξ.

καὶ θεωροῦνταν ἀπὸ ἄλλους εἴτε ὡς αὐτόχθονες εἴτε ὡς Πελασγοὶ ποὺ ἔγιναν Ἕλληνες. Ἡ ἴδια ιδέα ἴσχυε γιὰ τοὺς Ἀθηναίους (αὐτόχθονες καὶ Πελασγούς)¹⁷, τοὺς Κυνουριεῖς (αὐτόχθονες)¹⁸, τοὺς Αἰγινῆτες (αὐτόχθονες)¹⁹, τοὺς Θηβαίους (αὐτόχθονες)²⁰, τοὺς Ἴωνες ἐν γένει (Πελασγούς)²¹, τοὺς Ἴωνες τῆς Αἰγιαλείας (Πελασγούς)²² καὶ τοὺς Αἰολεῖς (Πελασγούς)²³. Ὁ Heine Nielssen ἀγνόησε ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις. Ἄλλως, θὰ ἔπρεπε εἶτε νὰ ὑποστηρίξει ὅτι δὲν ἦσαν Ἕλληνες ὅλοι οἱ ἀνωτέρω εἴτε νὰ ἐγκαταλείψει τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀντλήσει ἀπὸ τὰ δεδομένα, γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ιδέα του περὶ τῆς μὴ ἐλληνικότητας τῶν Ἀρκάδων²⁴.

17. M. B. Sakellariou, *ἴδιο ἔργο*, 179, 570.

18. M. B. Sakellariou, *ἴδιο ἔργο*, 124.

19. M. B. Sakellariou, *αὐτ.*

20. M. B. Sakellariou, *αὐτ.*

21. Ἡρόδοτος, 1.56.

22. M. B. Sakellariou, *αὐτ.*

23. M. B. Sakellariou, *αὐτ.* - Ὁ Th. Heine Nielssen, *ἴδιο ἔργο*, 70 κ.εξ. ἐπικαλεῖται ἀποκλειστικὰ τὴν “αὐτοχθονία” τῶν Ἀρκάδων μετὰ τῶν ἐπιχειρημάτων μὲ τὰ ὁποῖα ὑποστηρίζει τὴν θέση του ὅτι οἱ Ἀρκάδες ἦσαν διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Εἶναι ἀπορίας ἄξιον ὅτι δὲν σκέφθηκε τουλάχιστον τὴν πασίγνωστη περίπτωση τῶν Ἀθηναίων ποὺ, ἀκριβῶς ὅπως οἱ Ἀρκάδες, ἰσχυρίζονταν ὅτι ἦσαν αὐτόχθονες ἢ πρῶην Πελασγοί, ἐνῶ συγχρόνως αὐτοπροσδιορίζονταν ὡς Ἕλληνες. Γεγονὸς ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ ιδέες περὶ “αὐτοχθονίας” ἢ “πελασγικῆς” καταγωγῆς δὲν ἦσαν ἀσυμβίβαστες μὲ ἐκείνη τῆς ἐλληνικότητας.

24. Ἐξ ἄλλου ὅλες αὐτὲς οἱ περιπτώσεις ἐξηγοῦνται: Ἡ δὴθεν “αὐτοχθονία” τῶν Αἰγινητῶν ἀναφέρεται προφανῶς στὸν μῦθο ποὺ τοὺς παρουσίαζε καταγόμενους ἀπὸ μυρμήγκια ποὺ μεταμορφώθηκαν σὲ ἀνθρώπους. Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς Θηβαίους, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὸν μῦθο τῶν Σπαρτῶν, ποὺ φύτρωσαν ἀπὸ τὰ δόντια τοῦ δράκοντος ποὺ ἔσπειρε ὁ Κάδμος. Ἡ “αὐτοχθονία” ἢ “πελασγική” καταγωγή τῶν Ἀρκάδων καὶ τῶν Ἀθηναίων ἐξηγοῦνται διαφορετικὰ: ὑποδεικνύουν ὅτι οἱ παραδόσεις τῶν μὲν καὶ τῶν δέ, δὲν διέσωζαν καμμία ἀνάμνηση τῆς ἀφίξεως τῶν προγόνων τους, εἶχαν ὅμως συγκατῆσει τὸ ὄνομα τῶν Πελασγῶν ποὺ ἐκεῖνοι εἶχαν συναντήσει. Ἐπὶ πλέον, οἱ Πρωτο-Ἀρκάδες ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἀρκαδία καὶ οἱ Πρωτο-Ἴωνες ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἀττικὴ τελικὰ ἀφομοίωσαν τοὺς Πελασγούς κληρονομώντας πολλὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τους. Ἔτσι φαίνεται ὅτι οἱ δύο ὡς ἄνω ιδέες, περὶ “αὐτοχθονίας” καὶ “πελασγικῆς” καταγωγῆς ἀποτελοῦν ἓνα ἐνιαῖο ὅλο ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὸν ἀκόλουθο συλλογισμό: τὰ ἐθνικὰ ὀνόματα Πελασγοὶ καὶ Ἀρκάδες δήλωσαν διαδοχικὰ τὸν ἴδιο λαόν· αὐτὸς καταγόταν ἀπὸ τὸν Πελασγόν· ὁ Πελασγὸς γεννήθηκε μέσα ἀπὸ τὴν ἀρκαδικὴ γῆ· κατὰ συνέπεια οἱ Ἀρκάδες εἶναι αὐτόχθονες.

Ἡ διεξοδική μελέτη μου γιὰ τὰ ἐλληνικὰ ἔθνη κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ δὲν ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀρχαία καὶ ἐπίσης νέα ἄποψη, κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες διαιροῦνταν σὲ κλάδους, μὲ τὰ ὀνόματα Αἰολεῖς, Ἀχαιοί, Δωριεῖς καὶ Ἴωνες, ἐπιπέδου ἀνωτέρου ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν ἐθνῶν, π.χ. τῶν Αἰτωλῶν, τῶν Βοιωτῶν, τῶν Θεσσαλῶν, τῶν Λοκρῶν, τῶν Μαγνήτων ἢ τῶν Φωκέων. Ἀντίθετα δείχνει ὅτι οἱ λεγόμενοι Αἰολεῖς, Ἀχαιοί, Δωριεῖς καὶ Ἴωνες ἦσαν ἀπλὰ ἔθνη²⁵. Ἡ ἐν λόγῳ ἰδέα ἀφορμήθηκε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀπὸ τὴν παρερμηνεία τοῦ ἡσιοδείου γενεαλογικοῦ δένδρου τοῦ Ἑλληνος καὶ ἐδραιώθηκε, προφανῶς, ἀπὸ τοὺς ἐξῆς λόγους: α) Ἦδη ἀπὸ τοὺς ἀρχαῖκούς χρόνους οἱ λεγόμενοι Αἰολεῖς, Δωριεῖς καὶ Ἴωνες εἶχαν ἐξαπλωθεῖ πολὺ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ἐλληνικὸ ἔθνος β) Ἐπίσης ἀπὸ τοὺς ἀρχαῖκούς χρόνους οἱ τρεῖς διάλεκτοι, ἰωνικὴ, δωρικὴ καὶ αἰολικὴ, χρησιμοποιοῦνταν στὴν ποίηση καὶ στὴν πεζογραφία, μάλιστα δὲ καὶ ἀπὸ λογίους, τῶν ὁποίων δὲν ἦταν τὸ μητρικὸ γλωσσικὸ ὄργανο. γ) Πάντα ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχὴ τὰ δωρικά, τὰ ἰωνικά καὶ τὰ αἰολικά κράτη πρωτοστατοῦσαν στὴν πολιτικὴ σκηνή, στὰ γράμματα καὶ στὶς τέχνες.

Ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς πεποιθήσεως ὅτι οἱ Αἰολεῖς ἦσαν ἓνας μεγάλος κλάδος τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῆς παρατηρήσεως ὅτι οἱ Βοιωτοὶ καὶ οἱ Θεσσαλοὶ μιλοῦσαν διαλέκτους μὲ πολλὰ αἰολικὰ στοιχεῖα, αὐτὲς οἱ διάλεκτοι θεωρήθηκαν ὡς ἐξ ἴσου αἰολικὲς μὲ τὴ λεσβιακὴ καὶ οἱ Βοιωτοὶ καὶ Θεσσαλοὶ ὡς συγγενεῖς τῶν Αἰολέων τοῦ βορειοανατολικοῦ Αἰγαίου καὶ συνανήκοντες στὸν κλάδο μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ἀργότερα ἐκφράσθηκε ἡ γνώμη ὅτι ὅλοι οἱ Ἑλληνες πλὴν τῶν Ἰώνων καὶ τῶν Δωριέων ἦσαν Αἰολεῖς²⁶.

Οἱ νεότεροι, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐξέλαβαν τὸ ἡσιοδεῖο γενεαλογικὸ δένδρον καὶ τὶς ἀπὸ αὐτὸ ἀπορρέουσες ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πεποιθήσεις ὡς ἱστορικὲς μαρτυρίες, νόμισαν ὅτι τὶς ἐπιβεβαιώνουν παρατηρώντας ὅτι ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα διαιρεῖται σὲ τέσσερες βασικὲς διαλέκτους, τὴν ἰωνικὴν, τὴν δωρικὴν, τὴν αἰολικὴν καὶ τὴν ἀρκαδικὴν, τὴν ὁποία καὶ ταύτισαν μὲ τὴν ἀρχαϊκὴν. Ἐτσι ἐπικράτησε ἐπὶ μακρόν ἡ θεωρία ὅτι οἱ Ἑλληνες χωρίσθηκαν ἀρχικῶς σὲ Αἰολεῖς, Ἀχαιοὺς, Δωριεῖς καὶ Ἴωνες καὶ στὴ συνέχεια σὲ ἔθνη-παρακλάδια τῶν προμνημονευθέντων, καὶ μάλιστα ὅτι οἱ Ἑλληνες ἐφθασαν στὴν Ἑλλάδα κατὰ κύματα, μὲ πρῶτους τοὺς

25. M. B. Sakellariou, *Les ethnè grecs à l'âge du Bronze*, 87-195, 223-229, 289-368, 369-434 401-593 (ὕπὸ ἔκδοσιν).

26. M. B. Sakellariou, *ἴδιο ἔργο*, 371-879.

Ίωνες, δευτέρους τούς “Κεντρικούς”, πού χωρίσθηκαν σέ Αιολεῖς καί Ἀχαιοὺς, καί τρίτους τούς Δωριεῖς μαζί με τούς συγγενεῖς τούς “Βορειοδυτικούς”. Ἀλλά αὐτὴ ἡ θεωρία ἔχει καταρρεύσει, οἱ δὲ δικές μου ἔρευνες δείχνουν ὅτι οἱ Αἰολεῖς καί οἱ Δωριεῖς σχηματίσθηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὰ ἄλλα γνωστὰ ἔθνη τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ²⁷.

Παρατηρῶ ὅτι ἡ διάκριση βάσει τῶν ἡσιόδειων γενεαλογιῶν δύο ομάδων Ἑλλήνων, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ μὲν κατάγονται ἀπὸ τὸν Ἑλληνα οἱ δὲ ἀπὸ ἄλλους γενάρχες, συμπίπτει μὲ μία πραγματικὴ διαφορὰ: Ἦδη πρὸ τῆς ἐμφάνισσας τῶν ἡσιόδειων γενεαλογιῶν καί κατὰ τὴν ἐποχὴ τους, περὶ τὸ 700 π.Χ., οἱ Δωριεῖς τῆς Κορίνθου, τῆς Αἰγίνας, τῆς Ρόδου, οἱ Ἴωνες τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Χαλκίδος, τῆς Ἐρέτριας, μερικῶν Κυκλάδων, τῆς Σάμου, τῆς Χίου, τῆς Μιλήτου καί ἄλλων πόλεων, καθὼς καί οἱ Αἰολεῖς τῆς Λέσβου καί τῶν ἀπέναντι παραλίων συναντιόνταν συχνὰ ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον καί πέραν αὐτοῦ ὡς ἔμποροι ἢ καί πειρατές. Ἀντίθετα, ὅλα τὰ ἄλλα ἑλληνικὰ ἔθνη, περιορισμένα στὰ χερσαῖα διαμερίσματα τους καί ἐπιδιδόμενα ἀποκλειστικὰ στὴ γεωργία καί τὴν κτηνοτροφία, δὲν εἶχαν ἀφορμὲς ἐπικοινωνίας μετ' ἄλλους. Ἔτσι οἱ ὑπῆκοι πολυαριθμῶν αἰγαίων δωρικῶν, ἰωνικῶν καί αἰολικῶν κρατῶν γνωρίζονταν ἀμοιβαῖα καί, κατ' ἀκολοῦθίαν, συνειδητοποιοῦσαν συνάμα καί τὶς ὁμοιότητές τους καί τὶς διαφορές τους, ἀλλὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀγνοοῦν ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἑλληνικὰ ἔθνη. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὸ ἡσιόδειο γενεαλογικὸ δένδρον τοῦ Ἑλληνος διαμορφώθηκε μετὰ τῶν Αἰολέων, Ἰώνων καί Δωριέων πού ἀπέκτησαν αὐτοσυνειδησία τόσο τῆς συγγενείας τους ὅσο καί τῆς ἰδιαιτερότητάς τους, ἀρχίζοντας ἀπὸ ἐκείνους ἐξ αὐτῶν πού διασταυρώνονταν στὸ Αἰγαῖο καί περὶ αὐτό: τὴν Προποντίδα καί τὸν Εὐξείνιο, τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, τὸ Ἴόνιο καί τὴν Τυρρηνικὴ θάλασσα.

Συνεπῶς τὸ ἡσιόδειο γενεαλογικὸ δένδρον τοῦ Ἑλληνος δὲν καλύπτει τὸ σύνολο τῶν Ἑλλήνων καί τοὺς κλάδους του, ἀλλὰ μόνον τρία ἑλληνικὰ ἔθνη: τοὺς Αἰολεῖς, τοὺς Ἴωνες καί τοὺς Δωριεῖς. Βέβαια, τὸ ἴδιο γενεαλογικὸ δένδρον παραπέμπει καί σὲ τέταρτο ἔθνος, τοὺς Ἀχαιοὺς, διὰ μέσου τῆς μνείας τοῦ Ἀχαιοῦ ὡς ἐγγονοῦ τοῦ Ἑλληνος. Ἀλλὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δὲν ὑφίσταται πιά τὸ παλαιὸ ἀχαικὸ ἔθνος μετ' ἐπὶ στενὴ ἔννοια τοῦ ὅρου²⁸. Ἡ δὲ ἀνωτέρω μνεία τοῦ Ἀχαιοῦ ἐξηγεῖται μετ' ἐπὶ γεγονὸς ὅτι, ὅπως φαίνεται, τὸ ἐν λόγω γενεαλογικὸ δένδρον ἐν-

27. M. B. Sakellariou, *ἴδιο ἔργο*, 289-368, 369-434.

28. M. B. Sakellariou, *ἴδιο ἔργο*, 95-99.

σωμάτωσε ἓνα προϋφιστάμενο, στὸ ὁποῖο ὁ Ἴων καὶ ὁ Ἀχαιὸς παρουσιάζονταν ὡς υἱοὶ τοῦ Ξούθου, ὅθεν ἡ περίεργη παρεμβολὴ τοῦ τελευταίου ὡς υἱοῦ τοῦ Ἑλληνης (ἀνωτέρω, 63).

R É S U M É

Une phase de l'histoire du nom Ἑλληνης.

Une étude croisée des fragments d'Hésiode 5, 7, 9, 10, 10 (a), 162 et 234 M-W conduit aux conclusions suivantes 1) l'arbre généalogique d'Hellèn, de ses fils, Doros, Eole et Xouthos, ainsi que des fils de ce dernier, Ion et Achaïos, que nous livre le poète aurait pris racine dans un contexte où le nom ethnique Ἑλληνης ne s'associait qu'aux Doriens, Eoliens et Ioniens qui se fréquentaient dans l'Egée. 2) cet arbre généalogique aurait absorbé un plus ancien, qui affiliait déjà Ion et Achaïos à Xouthos.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2006

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Οἱ Αἰολίδαι στὸ Ἡσιόδειο ἀπόσπασμα 10 (a) M-W, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου*.

Ἔχω τὴν τιμὴ νὰ σᾶς ἀπασχολήσω μὲ ἓνα θέμα ποὺ προεκτείνει ἐκεῖνο ποὺ πραγματεύθηκα κατὰ τὴν προηγουμένη συνεδρία. Τὸ σημερινὸ ἀσχολεῖται μὲ τοὺς κατιόντες τοῦ Αἰόλου κατὰ τὸν Ἡσίοδο¹. Τὸ ἐνδιαφέρον του ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι, ὅπως θὰ φανεῖ, αὐτὸ ἀποκαλύπτει τὴν ιδέα ποὺ εἶχε περὶ τῶν Αἰολέων ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἡσιόδου περὶ τὸ 700 π.Χ.

Ἡ πραγματεία ἐκκινεῖ ἀπὸ ὁρισμένες διαπιστώσεις, στὴ συνέχεια προβληματίζεται μὲ αὐτὲς καὶ καταλήγει σὲ συμπεράσματα.

1

Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη γνωρίζουν δύο Αἰόλους. Καθαρότερα περιγράφεται, στὴν Ὀδύσεια, ὁ Αἰόλος, υἱὸς τοῦ Ἰππότου, ταμίας τῶν ἀνέμων. Ἐδρεύει σὲ νησὶ τοποθετούμενο δυτικὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (οἱ μεταγενέστεροι τὸ ταύτισαν μὲ νησίὰ τῆς Τυρρηνικῆς θάλασσας, βόρεια ἀπὸ τὴ Σικελία). Ἔχει πενήντα υἱοὺς καὶ

* MICHEL SAKELLARIOU, *Les Eolides dans Hésiode, fr. 10 (a) M-W*.

1. Ὅσα λέγονται ἐδῶ, ἀναπτύσσονται καὶ θεμελιώνονται μὲ ἐκτενεῖς κριτικὲς ἀναλύσεις τῶν μαρτυριῶν καὶ τῶν τεκμηρίων καὶ μὲ λεπτομερειακὴ ἐπιχειρηματολογία στὸ κεφάλαιο περὶ τῶν Αἰολέων τοῦ ὑπὸ ἐκτύπωση ἔργου μου *Les ethnè grecs à l'âge du Bronze*, 369-434, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν ἀντληθεῖ ἐπίσης οἱ παλαιότερες ἀνακοινώσεις μου στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν “Τῶν Δωριέων κοιτίδα, γένεση καὶ μετανάστευση” (*II.A.A.*, 80: B, 2005, 25-40, 41-60) καὶ “Μία φάση τῆς ἱστορίας τοῦ ὀνόματος “Ελλήνες” (*II.A.A.*, 81: B, 2006, 63-72).

ισάριθμες θυγατέρες, πού ὁ ἴδιος ἔχει συζεύξει μεταξύ τους. Περαιτέρω κατιόντες του δὲν ἀναφέρονται². Ὁ ἄλλος ὁμηρικὸς Αἴολος μνημονεύεται περιθωριακά, ἀπλῶς καὶ μόνον ὡς πατέρας τοῦ Σίσυφου, στὴν *Ιλιάδα*³, καὶ τοῦ Κρηθεύς, στὴν *Ὀδύσσεια*⁴. Ἀντίθετα, μὲ τὸν πατέρα τους, ὁ Σίσυφος καὶ ὁ Κρηθεύς εἶναι ἥρωες μύθων. Ἀρχικὰ ἐντοπιζοῦνται σὲ γειτονικὲς περιοχὲς τῆς ἀνατολικῆς Θερσαλίας πεδιάδας, γεγονός πού ἐξυπακούει καὶ τοῦ πατέρα τους τὴν τοποθέτηση.

Οὔτε οἱ δύο ὁμηρικοὶ Αἴολοι οὔτε οἱ Σίσυφος καὶ Κρηθεύς οὔτε οἱ κατιόντες τους σχετίζονται μὲ ὅποιοδῆποτε ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ ἔθνη πού μνημονεύονται στὴν *Ιλιάδα*. Ἐξ ἄλλου οὔτε ἡ *Ιλιάς* οὔτε ἡ *Ὀδύσσεια* ἀναφέρουν ἔθνος μὲ τὸ ὄνομα Αἰολεῖς.

Αὐτὸ ὅμως μαρτυρεῖται ἀργότερα, τὸν 2ο αἰῶνα π.Χ., ὡς ὄνομα πόλεως κειμένης πιθανότατα παρὰ τὸν Παγασητικὸ κόλπο. Ὅθεν συμπεραίνεται ὅτι ἐκεῖ ἐγκαταστάθηκαν Αἰολεῖς πού μετακινήθηκαν ἀπὸ τὴν κοιτίδα τους, ταυτιζομένη μὲ τὸν χώρο, ὅπου ἐντοπιζοῦνται οἱ Σίσυφος καὶ Κρηθεύς μαζί μὲ τὸν πατέρα τους Αἴολο. Στὴ συνέχεια αὐτοῦ τοῦ συμπεράσματος ὑποδέτω ὅτι αὐτὲς οἱ τρεῖς μυθικὲς μορφές, Αἴολος, Σίσυφος καὶ Κρηθεύς, ἀνάγονταν στὴ μυθολογία τῶν Πρωτο-Αἰολέων⁵.

Οἱ Αἰολίδαι τοῦ Ἡσιόδου μέχρι πρὸ ὀλίγων δεκαετιῶν μᾶς ἦσαν γνωστοὶ ἀπὸ ἓνα τρίστιχο ἀπόσπασμα παραδεδομένο ἀπὸ ἓνα σχόλιο στὸν Πίνδαρο καὶ περιλαμβανόμενο στὶς διαδοχικὲς ἐκδόσεις τῶν σωζομένων τοῦ Ἡσιόδου, καθὼς καὶ στὰ σώματα ἀποσπασμάτων τῶν Ἑλλήνων ἐπικῶν ποιητῶν. Ἐχει τὸν ἀριθμὸ 10 στὴν ἐκδοση M-W. Ἀπαριθμεῖ πέντε υἱοὺς ἐνὸς Αἰόλου, πού ἐκ πρώτης ὁψεως φαίνεται διαφορετικὸς ἀπὸ τοὺς δύο ὁμηρικοὺς. Πρόκειται γιὰ τὸν Αἴολο, πού σ' ἄλλο ἀπόσπασμα τοῦ Ἡσιόδου, τὸ 9 M-W, φέρεται ὡς υἱὸς τοῦ Ἑλλήνου⁶. Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα σ' ἐκεῖνο τὸ ἀπόσπασμα προκύπτει ὅτι ὁ Ἑλλήν καὶ ὁ Αἰόλος νοοῦνται πλέον, ἀντιστοίχως, ὡς ὁ γενάρχης τῶν Ἑλλήνων καὶ ὁ γενάρχης τῶν Αἰολέων, κλάδου τῶν Ἑλλήνων.

Μεταξὺ τῶν υἱῶν αὐτοῦ τοῦ νέου Αἰόλου, βρίσκουμε πάλι τὸν Σίσυφο καὶ

2. *Ὀδύσσεια*, κ 1-12.

3. *Ιλιάς*, Ζ 154.

4. *Ὀδύσσεια*, λ 237.

5. M. B. Sakellariou, *ἴδιο ἔργο*, 386-412.

6. Ἡσιόδου, ἀπ. 10 M-W (= *Schol. Pind. Pyth.*, IV, 253).

τὸν Κρηθέα, υἱοὺς ἐνὸς ἀπὸ τοὺς ὁμηρικοὺς Αἰόλους. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἄλλον ὁμηρικό Αἴολο, τὸν ταμία τῶν ἀνέμων, εἶχε σχέση ὁ Ἡσίοδους, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐξῆς παρατηρήσεις. 1) Χαρακτηρίζεται ὡς *ἵπποχάρμης*, μαχόμενος ἀπὸ ἵππου ἢ ἄρματος. Τὸ πρῶτο συνθετικὸ τοῦ *ἵπποχάρμης* καὶ τὸ ὄνομα *Ἰππότης* ποὺ φέρει ὁ πατέρας τοῦ ὁμηρικοῦ Αἰόλου, ταμία τῶν ἀνέμων, ἔχουν τὸ ἴδιο θέμα, μὲ ἄλλα λόγια παραπέμπουν σὲ κάποιον κοινὸ παρονομαστή. 2) Τὸ ἐν λόγω θέμα εἶναι ἐκεῖνο τῆς λέξης *ἵππος*. 3) Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ ἀπὸ προηγούμενους ἐρευνητές, μερικὲς μυθολογίες φαντάζονται τοὺς ἀνέμους ὡς καλπάζοντα ἄλογα. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Ἡσίοδους Αἴολος κληρονόμησε στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὸν πατέρα τῶν Σισύφου καὶ Κρηθέως καὶ ἀπὸ τὸν ταμία τῶν ἀνέμων⁷.

Ἐπὶ πλέον τῶν Σισύφου καὶ Κρηθέως, τὸ ἀπόσπασμα ὑπ' ἀριθμὸν 9 μνημονεύει ὡς υἱοὺς τοῦ Αἰόλου, υἱοῦ τοῦ Ἑλλήνος, τοὺς Σαλμωνέα, Περιήρη καὶ Ἀδάμαντα. Οἱ Σαλμωνεὺς καὶ Περιήρης μνημονεύονται ἤδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ χωρὶς πατρωνύμιο. Δὲν μποροῦν λοιπὸν νὰ συγκαταλεγοῦν μεταξὺ τῶν υἱῶν τοῦ Αἰόλου, πατέρα τῶν Σισύφου καὶ Κρηθέως. Μὲ τὸν ταμία τῶν ἀνέμων ὅμως ἐνδέχεται νὰ συσχετισθεῖ ὁ Σαλμωνεὺς διὰ μέσου μιᾶς παρατηρήσεως προηγούμενων ἐρευνητῶν. Ὁ μῦθος τοῦ Σαλμωνέως τὸν παρουσιάζει ὡς ἕνα ὑπερφίαλο ἄνθρωπο πού, κτυπώντας χάλκινα ἀγγεῖα, παρουσιάζοταν ὡς ὁ κεραυνοβολῶν Ζεὺς. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ἔκαμε μερικοὺς ἐρευνητὲς νὰ υποθέσουν ὅτι ὁ ἐν λόγω μῦθος ἀνακλᾷ τὴν εἰκόνα, γνωστὴ ἀπὸ ἀνθρωπολογικὲς μελέτες, ἐνὸς βασιλέα-μάγου ποὺ ἐκτελεῖ μία πράξη “συμπαθητικῆς” μαγείας: θυμίζοντας θροντή, ὁ παλλόμενος μεταλλικὸς ἥχος τῶν κρουομένων *χάλκων ἀγγείων* φαίνεται στοὺς ἀρχαίκοις ἀνθρώπους ὡς παράγων προκλητικὸς θροντῶν καὶ βροχῆς. Ἔτσι, ἀφοῦ ὁ βροχοποιὸς μάγος ἐγίνε μυθικὸ πρόσωπο, αὐτό, μὲ τὴ σειρά του, ἐγίνε υἱὸς τοῦ θεοῦ τῶν ἀνέμων.

Ἐκ τῶν ὑστέρων φάνηκε ὅτι ὁ Ἡσίοδος γνώριζε δύο ἀκόμη υἱοὺς τοῦ νέου Αἰόλου, ἐπὶ πλέον πέντε θυγατέρες του, καὶ ἀπὸ πάνω πολλοὺς κατιόντες τῶν θυγατέρων. Τοῦτο χάρις σὲ σπαράγματα παπύρων πού, ἀφοῦ δημοσιεύθηκαν χωριστά, συναποτελέσαν τὸ πρόσθετο ἀπόσπασμα 10 (a) M-W, ποὺ ἐκτείνεται σὲ 107 στίχους.

Μεταξὺ ἄλλων, αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ἐπαναλαμβάνει, στοὺς στίχους 25-27,

7. M. B. Sakellariou, *ἴδιο ἔργο*, 387-389.

τὸ παλαιὸ τρίστιχο ἀπόσπασμα 10 M-W με μία ἀσήμαντη διαφορά στὴ διατύπωση (τ' ἢ δ' ἀντὶ τοῦ ἡδ'). Ὁ στίχος 28 παρουσιάζει δύο κενὰ ποὺ μᾶς στεροῦν τὰ ὀνόματα ἰσαρίθμων υἱῶν τοῦ Αἰόλου ποὺ δὲν ἔχει τὸ παλαιὸ ἀπόσπασμα. Ἐπειτα διαβάζονται ἄνετα πέντε ὀνόματα θυγατέρων τοῦ Αἰόλου, Πεισιδίκη, Ἀλκυόνη, Καλύκη, Κανάκη καὶ Περιμήδη⁸, πρὶν συναντήσουμε πολλοὺς στίχους, λιγότερο ἢ περισσότερο φθαρμένους, ποὺ ἀφηγοῦνται τὴν ἱστορία τῶν θυγατέρων τοῦ Αἰόλου, καθὼς καὶ τῶν ἀπογόνων τους.

Πρὶν προχωρήσουμε στὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως καθενὸς ἀπὸ τοὺς κατιόντες τοῦ Αἰόλου με τοὺς Αἰολεῖς, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀσχοληθοῦμε με τὸ παρεμπιπτον πρόβλημα τῶν δύο ὀνομάτων ποὺ ἐξαφανίσθηκαν στὰ ἰσαρίθμα κενὰ τοῦ στίχου 28.

Μετὰ τὸν Ἡσίοδο, διάφοροι κλασσικοὶ καὶ μετακλασσικοὶ συγγραφεῖς ἀποδίδουν στὸν ἡσιόδειο Αἴολο, σποράδην, διάφορα τέκνα καὶ τέκνων τέκνα καὶ οὕτω καθεξῆς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ ἀποσπάσματος 10 (a) M-W. Προκύπτει λοιπὸν μία εἰκόνα αὐθαίρετου πολλαπλασιασμοῦ τῶν Αἰολιδῶν, ποὺ ἀποθαρρύνει μία ἀπόπειρα ἐπιλογῆς δύο ἐκ τῶν ὡς ἄνω ὀνομάτων πρὸς συμπλήρωση τῶν κενῶν τοῦ στίχου 28.

Ἵπάρχει ὅμως μία ἐξάριση. Ὁ Ψευδο-Απολλόδωρος, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀναφέρει ὅτι ὁ Αἴολος εἶχε ἑπτὰ υἱοὺς καὶ πέντε θυγατέρες, μνημονεύει τὰ ὀνόματα τῶν μὲν καὶ τῶν δέ: Κρηθεύς, Σίσυφος, Ἀθάμας, Σαλμωνεύς, Δηίων, Μάγνης, Περιήρης, Κανάκη, Ἀλκυόνη, Πεισιδίκη, Καλύκη καὶ Περιμήδη⁹. Ὁ κατάλογος τοῦ Ψευδο-Απολλοδώρου συμπίπτει λοιπὸν με τὸν ἡσιόδειο 1) ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν υἱῶν καὶ τῶν θυγατέρων τοῦ Αἰόλου, ἑπτὰ καὶ πέντε ἀντιστοίχως, 2) ὡς πρὸς τὰ ὀνόματα καὶ τῶν πέντε θυγατέρων του καὶ 3) ὡς πρὸς τὰ πέντε ἀναγνώσιμα ὀνόματα τῶν υἱῶν του. Ἐπὶ πλεόν τούτων ὁ Ψευδο-Απολλόδωρος προσεγγίζει τὸ ἡσιόδειο ἀπόσπασμα 10 (a) M-W καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα σημεία: 4) Ἡ Περιμήδη καὶ ὁ Ἀχελῷος γεννοῦν τὸν Ἴπποδάμαντα (Ἡσ., ἀπ. 10 a, στίχ. 34-35 καὶ 45 = Ψ.-Απδ. I 7.3). 5) Ἀπόγονοι τοῦ Ἴπποδάμαντος (Ἡσ., ἀπ. 10 a, στίχ. 45 κ. ἐ. = Ψ.-Απδ. I 7.10). 6) Ἡ Καλύκη καὶ ὁ Ἀέθλιος γεννοῦν τὸν Ἐνδυμίωνα, πατέρα τοῦ Αἰτωλοῦ, ποὺ γεννᾷ τὸν Πλευρώνα, τὸν Καλυδῶνα καὶ ἄλλους

8. Ἡσόδος, ἀπ. 10 (a), στίχ. 25-34 M-W (= P. Turner 1 Parsons- Sijpesteijn-Worp; P. Oxy., 2075 fr. 2 Hunt, καὶ 2483 ἀπ. 1 καὶ 2822 ἀπ. 2 Lobel).

9. Ψευδο-Απολλόδωρος, 1.7.3.

(Ήσ., άπ. 10 α, στίχ. 58 κ. έ. = Ψ.-Άπδ. I 7. 5-7). 7) Θάνατος τής Άλκυόνης καί τοῦ Κήρυκος πού ισχυρίζονται ὅτι εἶναι ἡ Ἥρα καί ὁ Ζεὺς (Ήσ., άπ. 10 α, στίχ. 94 κ. έ. = Ψ.-Άπδ., I 7.4). 8) Ἡ Πεισιδίχη καί ὁ Μυρμιδῶν γεννοῦν τὸν Ἀντίφο καί τὸν Ἄκτορα (Ήσ., άπ. 10 α, στίχ. 99 κ. έ. = Ψ.-Άπδ., I 7.3).

Αὐτὲς οἱ διαπιστώσεις ἐπιτρέπουν νὰ εἰκάσουμε ὅτι ὁ Ψευδο-Άπολλόδωρος εἶχε γνώση κειμένου πού περιλάμβανε ὅλους τοὺς στίχους πού μᾶς διασώθηκαν χάρις στὰ παπυρικά σπαράγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνασυστάθηκε τὸ άπ. 10 (α) M-W¹⁰.

Κατόπιν αὐτῆς τῆς διαπιστώσεως εἶναι εὐλόγο νὰ συμπεράνει κανεὶς ὅτι τὰ δύο κενὰ τοῦ στίχου 28 μποροῦν νὰ συμπληρωθοῦν μὲ τὰ ὀνόματα *Δηίων* καί *Μάγνης*, ἐκτὸς θεθαίως ἐὰν ὑπάρχουν ἀντενδείξεις.

Ὁ στίχος 28 παρουσιάζει τὴν ἐξῆς εἰκόνα:

....] τὲ μέγ[.....] τ' ἀριδείκετος ἀνδρῶν

Οἱ ἐκδότες Merkelbach καί West συμπληρώνουν τὸν στίχο ἔτσι:

Δηίων] τὲ μέγ[ας.....] τ' ἀριδείκετος ἀνδρῶν

Ἡ εἰσαγωγή τοῦ ὀνόματος *Δηίων* στὸ πρῶτο κενὸ τοῦ στίχου εἶναι ἐνδε-
δειγμένη, ἐπειδὴ, ἐκτὸς τοῦ ὅτι τοῦτο μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ψευδο-Άπολλόδωρο
ὑπὸ συνθήκης πού ἐξυπακούουν τὴν ἐξάρτηση αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὸν Ἡσίο-
δο, ἔχει ἀριθμὸ γραμμάτων ἴσων μὲ τὰ ἐλλείποντα καί ἡ προσωδία του εἶναι
συμβατὴ μὲ τοὺς κανόνες τοῦ δακτυλικοῦ ἐξαμέτρου¹¹. Ἀντίθετα, οἱ Merkelbach
καί West ἀπέφυγαν νὰ συμπληρώσουν τὸ ἐπόμενο κενό, ἀποκλείοντας τὸ ὄνομα
Μάγνης, πού μνημονεύει ὁ Ψευδο-Άπολλόδωρος, μὲ δύο ἐπιχειρήματα: ἅψ' ἐνός,
τὸ ὄνομα *Μάγνης* ἔχει μόνον ἑξὶ γράμματα ἀντὶ τῶν ὀκτῶ πού ὑπολογίζονται
γιὰ τὸ κενὸ πού πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ: ἅψ' ἐτέρου, ὁ *Μάγνης* ἐμφανίζεται σὲ
ἄλλο ἀπόσπασμα τοῦ Ἡσιόδου ὡς υἱὸς ὄχι τοῦ Αἰόλου, ἀλλὰ τοῦ Διός¹².

10. Ἐπίσης ὁ Στράβων φαίνεται νὰ γνωρίζε αὐτοὺς τοὺς στίχους τοῦ Ἡσιόδου, ἀναφέρο-
ντας ὅτι ὁ Αἰόλος εἶχε πέντε υἱούς (10.3.19).

11. Ψευδο-Άπολλόδωρος, 1.7.3 καί 9.4. — Πρβλ. M. L. West, *ZPE*, 53, 1983, 28-29.

12. Βλ. τίς ἐξηγήσεις τοῦ M. L. West, *ἴδιο ἔργο*, 29-30.

Ὁ ὁμιλῶν νομίζει ὅτι ἡ ἀπόφασις τῶν Merkelbach καὶ West πρέπει νὰ ἀναψηλαφηθῇ.

Ἐν πρώτοις, ἡ μνεῖα τοῦ ὀνόματος Μάγνης ἀπὸ τὸν Ψευδο-Ἀπολλόδωρο ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ πρώτη ἐπιλογή μας, δεδομένης τῆς πιστότητος αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα στὸ ἡσιόδειο κείμενο ὡς πρὸς ὅλα τὰ ἄλλα σημεῖα, πού, ὅπως εἶδαμε, εἶναι πολυάριθμα. Ἄς ἐκκινήσουμε λοιπὸν καὶ ἐμεῖς ἀπὸ αὐτὸ τὸ δεδομένο, χωρὶς ὅμως νὰ ἀμελήσουμε νὰ λάβουμε ἐπίσης ὑπ' ὄψιν τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Merkelbach καὶ West καί, κατὰ μείζονα λόγον, τὴν προσωδία ποὺ ἀπαιτεῖται ἀπὸ τὸ τμήμα τοῦ δακτυλικοῦ ἑξαμέτρου, ποὺ πρόκειται νὰ συμπληρώσουμε. Ἐπειδὴ τὸ τελευταῖο κριτήριον εἶναι ἀπόλυτα δεσμευτικόν, πρέπει νὰ τὸ ἀντιμετωπίσουμε πρὶν ἀπὸ τὸ κριτήριον τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γραμμάτων ποὺ λείπουν καὶ τὴν υἱκὴν σχέσιν τοῦ Μάγνητος ὅχι μὲ τὸν Αἴολο, ἀλλὰ μὲ τὸν Δία, σὲ ἄλλο ἀπόσπασμα τοῦ Ἡσιόδου.

Οἱ ἐλλείπουσες συλλαβὲς ἀντιστοιχοῦν ἀπὸ μετρικὴ ἄποψιν εἴτε σὲ δύο βραχεῖες συλλαβὲς ἐνὸς λήγοντος δακτύλου καὶ στὴν μακράν, μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει ὁ ἐπόμενος, εἴτε στὴ δεύτερη μακρά ἐνὸς λήγοντος σπονδείου καὶ στὴν μακράν, μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει ὁ ἐπόμενος δάκτυλος.

Μὲ τὴν πρώτην ἐκδοχὴν μετροῦμε:

Δηϊών] τέ μέγ[ας -/-] τ' ἀριδείκετος ἀνδρῶν

Μὲ τὴν δεύτερην ἔχουμε:

Δηϊών] τέ μέγ[ας -/-] τ' ἀριδείκετος ἀνδρῶν.

Τὸ ὄνομα Μάγνης, ἔχοντας δύο μακρὲς συλλαβές, ἀνταποκρίνεται στὴ δεύτερην ἐκδοχήν.

Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἑξὶ γραμμάτων τοῦ ὀνόματος Μάγνης καὶ τῶν ὑπολογιζομένων ὁκτῶ δὲν ἀποτελεῖ ἀνυπέρβλητο ἐμπόδιον. Πράγματι, ὁ ἀριθμὸς τῶν γραμμάτων ποὺ λείπουν, λόγῳ κενῶν ἐκ φθορᾶς παπύρων, εἰκάζεται βάσει τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γραμμάτων ποὺ διαπιστώνονται στίς σωζόμενες προηγούμενες καὶ ἐπόμενες σειρές. Ἀλλὰ τόσο τὰ γράμματα ὅσο καὶ τὰ μεταξὺ λέξεων κενὰ δὲν παράγονται ἀπὸ μηχανή, ἀλλὰ ἀπὸ χέρι. Ἐπὶ πλέον ἐπηρεάζονται ἀπὸ κάποιες ἀνωμαλίαι τοῦ παπύρου, ποὺ μποροῦν νὰ προκαλέσουν διαφορὰς, ἀλλοῦ ὡς πρὸς

τὸ μέγεθος τῶν γραμμάτων, ἀλλοῦ ὥς πρὸς τὸ εὖρος τῶν κενῶν μεταξύ γραμμάτων. Ἔτσι ὁ στίχος ἀποκαθίσταται ὡς ἐξῆς:

Δηίων] τὲ μέγ[ας Μάγνης] τ' ἀριδείκετος ἀνδρῶν

Ὁ φίλος συνάδελφος Ἀ. Καμπύλης, στὸν ὁποῖο γνωστοποίησα τὶς σκέψεις ποὺ προηγούνται, τὸ Νοέμβριο τοῦ 2004, μοῦ ἔστειλε εὐγενῶς ἀπὸ τὸ Ἀμβούργο φωτοαντίγραφο τοῦ M. Hirschberger, *Gynaikon Katalogos et Megalai Ehoiai*, 2004, 186, ὅπου διάβασα μὲ ἱκανοποίηση “Trotz der von West geäußerten Bedenken -- Μάγνης sei zu kurz für die Lücke -- dürfen die beiden noch fehlenden Namen aus der Liste Apollodors zu ergänzen sein: Δηίων] τὲ μέγ[ας Μάγνης] τ' ἀριδείκετος ἀνδρῶν”¹³.

Ὁ Hirschberger δημοσίευσε λοιπὸν τὴν πρόταση γιὰ συμπλήρωση τοῦ δευτέρου κενοῦ μὲ τὸ ὄνομα Μάγνης καὶ ἀπέκρουσε τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ West μερικoὺς μῆνες πρὶν σκεφθῶ καὶ τὴν ἴδια πρόταση καὶ τὸ ἴδιο ἀντεπιχείρημα, διατελῶν ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ βιβλίου τοῦ Hirschberger. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ ἐρευνητὴς δὲν ἀντέκρουσε καὶ τὸ δεύτερο ἐπιχείρημα τοῦ West, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Ἡσίοδος δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐμφανίσει τὸν Μάγνητα ὡς υἱὸ τοῦ Αἰόλου, δεδομένου ὅτι τὸν ἐμφανίζει ἀλλοῦ ὡς υἱὸ τοῦ Διός¹⁴. Αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα ἀποκρούω, παρατηρώντας ὅτι ἀκυρώθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν West καὶ τὸν συνεκδότῃ τοῦ ἀποσπάσματος 10 (a) Merkelbach, καθὼς συμπλήρωσαν τὸ πρῶτο κενὸ τοῦ ἴδιου στίχου μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δηίωνος, μολονότι ὁ ἴδιος παρουσιάζεται σ' ἄλλο ἀπόσπασμα τοῦ Ἡσιόδου ὡς υἱὸς τοῦ Εὐρύτου¹⁵. Κατόπιν τούτου εἵμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ υἱοθετήσουμε τὴν ἴδια στάση γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν Δηίων καὶ Μάγνης ἀντιστοίχως στὸ πρῶτο καὶ στὸ δεύτερο κενὸ τοῦ στίχου 28: ἐὰν ἀποκλεισθεῖ τὸ Μάγνης, πρέπει νὰ γίνῃ τὸ ἴδιο μὲ τὸ Δηίων ἐάν, ἀντιθέτως, κρατηθεῖ τὸ Δηίων, πρέπει νὰ γίνῃ τὸ ἴδιο μὲ τὸ Μάγνης. Ἐξ ἄλλου καὶ ἡ Ἀλκυόνη, κόρη τοῦ Αἰόλου στὸ Ἡσιόδῳ ἀπόσπασμα 10 (a) M-W καὶ στὸν Ψευδο-Ἀπολλόδωρο

13. Ὁ καθηγητὴς Ἀ. Καμπύλης μοῦ ἔστειλε ἐπίσης φωτοτυπίες τῶν ἐργασιῶν τοῦ M. L. West ποὺ ἀναφέρω στὶς σημ. 11, 12, 14, 29.

14. M. L. West, ὅπου πρὸ πάντων - Ἡσίοδος, ἀπ. 7 M-W (= Κωνσταντῖνος Πορφ., *Περὶ θεμ.*, II).

15. Ἡσίοδος, ἀπ. 26, στίχ. 26-27 M-W (= P. Oxy., 2481, ἀπ. 5, στήλη III; P. Berol., 9777 v.).

πού προφανώς γνώριζε τὸ ἴδιο κείμενο, ἔχει διαφορετικὸ πατέρα, τὸν Ἄτλαντα, σ' ἄλλο ἡσιόδειο ἀπόσπασμα¹⁶. Ἔχουμε λοιπὸν καὶ τρίτο δείγμα, μετὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Δηίωνος καὶ τοῦ Μάγνητος, μυθικοῦ προσώπου μὲ διαφορετικούς πατέρες στὸ ἀπόσπασμα 10 (a) M-W καὶ σὲ ἓνα ἄλλο. Ἐπὶ πλέον τούτου ὁ Ἡσίодος ἀναφέρεται μετὰξὺ συγγραφέων πού διηγοῦνταν μίαν ἱστορία ὅπου ὁ Μάγνης, ἥρως ἐπώνυμος τῆς Μαγνησίας, ἦταν υἱὸς τοῦ Φρίξου καὶ τῆς Περιμήδης, κόρης τοῦ Ἀδμήτου¹⁷. Κατόπιν τῆς συσσωρεύσεως αὐτῶν τῶν δειγμάτων γίνεται προφανές ὅτι ὁ Ἡσίодος δὲν δυσκολευόταν νὰ υἱοθετήσει διαφορετικές ἐκδοχὲς γιὰ τὴ γενεαλογία μυθικῶν προσώπων πού μνημόνευε.

2

Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀναγκαίας φιλολογικῆς παρεκβάσεως πού προηγήθηκε, συνεχίζουμε τὴν ἱστορικὴ διερεύνηση πού ἀφορᾷ στὸν πυρήνα τῆς σημερινῆς ἀνακοινώσεως.

Οἱ υἱοὶ τοῦ Αἰόλου ἐμφανίζονται κατατασσόμενοι σὲ τέσσερες ὁμόκεντρος κύκλους.

1) Ὁ Κρηθεὺς καὶ ὁ Σίσυφος α) ἀνήκουν στὸ ὁμηρικὸ μυθικὸ ρεπερτόριο, β) παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς υἱοὶ ἐνὸς Αἰόλου, ὅχι τοῦ ταμεία τῶν ἀνέμων γ) ἐντοπίζονται στὸ κέντρο τῆς ἀνατολικῆς πεδιάδας τῆς Θεσσαλίας καὶ δ) φαίνονται νὰ ἀνάγονται, μαζί μὲ τὸν πατέρα τους, στὴ μυθολογία τῶν Πρωτο-Αἰολέων.

2) Οἱ ἴδιοι καὶ μαζί τους οἱ Σαλμωνεὺς καὶ Περιήρης, μολονότι ἐντοπίζονται σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος, δὲν συμπίπτουν ὅλοι μαζί παρὰ στὴν ἀνατολικὴ πεδιάδα τῆς Θεσσαλίας: ὁ Σαλμωνεὺς πρωτογενῶς στὴ βόρεια Πελασγιώτιδα καὶ δευτερογενῶς στὴ νότια, ὁ Σίσυφος στὴν κεντρικὴ Πελασγιώτιδα, ὁ Κρηθεὺς στὴ νότια, ὁ Περιήρης στὴν Ἀχαΐα Φθιώτιδα καὶ στὴν κοιλάδα τοῦ Σπερχειοῦ¹⁸. Δεδομένου ὅτι ἡ κοιτὶδα τῶν Πρωτο-Αἰολέων περιορίζεται στὸ κέντρο τῆς ἀνατολικῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδας¹⁹, ἡ ἡσιόδεια υἱικὴ σχέση τῶν Σαλμωνέως

16. Ἡσίодος, ἀπ. 169* M-W (= Σχόλ. Πινδ. Νέμ., 2.17).

17. Ἀντωνῖνος Λιβεράλις, Μετ., 23 = Ἡσίодος, ἀπ. 256 M-W.

18. Μαρτυρίες καὶ ἐνδείξεις: M. B. Sakellariou, *ἴδιο ἔργο*, 386-412.

19. Μαρτυρίες καὶ ἐνδείξεις: M. B. Sakellariou, *ἴδιο ἔργο*, 379-385.

καὶ Περιήρους μετὸν νέο Αἴολο θὰ ἀκολουθήσει τὴ διαμόρφωση ιδέας κατὰ τὴν ὁποία οἱ Αἰολεῖς ἐκτείνονταν καὶ στὴν Ἀχαΐα Φθιώτιδα.

3) Ὁ Ἀθάμας καὶ ὁ Μάγνης ἐκπροσωποῦν ἀντιστοίχως τοὺς Ἀθαμάνες καὶ τοὺς Μάγνητες, ἔθνη διακρινόμενα ἀπὸ τοὺς Αἰολεῖς²⁰. Ἐνα τμήμα Ἀθαμάνων ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀχαΐα Φθιώτιδα πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ²¹. Οἱ Μάγνητες ἔφθασαν στὸ Πήλιον ἀργότερα²². Κατόπιν τούτου μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀθάμας καὶ ὁ Μάγνης συνδέθηκαν μετὸν Αἴολο ὡς υἱοὶ τοῦ ἀρκετὰ μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ἀθαμάνων καὶ τῶν Μαγνήτων στὴ Θεσσαλία καὶ ὡς συνέπεια μιᾶς ὑστερογενοῦς ιδέας: τῆς ιδέας ὅτι οἱ Ἀθαμάνες καὶ οἱ Μάγνητες ἦσαν κλάδοι τῶν Αἰολέων.

4) Ὁ Δηίων εἶναι τὸ πρῶτο μυθικὸ πρόσωπο πού συνδέεται μετὸν Αἴολο ὡς υἱός του, μολοντί ἐντοπίζεται ἐκτὸς Θεσσαλίας. Ὁ Δηίων ἀνήκει πράγματι στὴ Φωκίδα²³. Ἀλλὰ στὴν ἴδια κατοικοῦσε κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἓνα γένος μετὸ ὄνομα Αἰολῖοι, δηλ. “ἀπόγονοι τοῦ Αἰόλου”. Γεγονὸς πού ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Φωκὶς δέχθηκε κάποιες πρωτο-αἰολικὲς ομάδες, ἐξωσμένες ἀπὸ τὴν κοιτίδα τους ἀπὸ τοὺς Θεσσαλοὺς κατὰ τὸ 1100-1050 π.Χ. Ἡ ἀπόδοση τοῦ Δηίωνος στὸν Αἴολο ὡς υἱοῦ θὰ συντελέσθηκε, ἀφοῦ προηγουμένως ἡ παρουσία αἰολικῶν στοιχείων στὴ Φωκίδα προσέχθηκε ἀπὸ Ἑλληνες ἄλλων περιοχῶν. Αὐτοὶ ἦσαν οἱ προσκυνητὲς τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν καὶ οἱ ἱερομνήμονες, δηλαδὴ οἱ ἐκπρόσωποι μιᾶς ομάδας ἐλληνικῶν ἐθνῶν στὴν πυλαιο-δελφικὴ Ἀμφικτυονία.

Ὅσον ἀφορᾷ στὶς πέντε θυγατέρες τοῦ Αἰόλου, παρατηροῦμε: α) Ἀντίθετα πρὸς τοὺς ἀδελφούς τους, αὐτὲς δὲν ἐντοπίζονται πουθενὰ αὐτοτελῶς, ἀλλὰ διὰ μέσου συζύγων, ἐραστῶν, τέκνων β) Τρεῖς ἀπὸ αὐτές, ἡ Καλύκη, ἡ Πεισιδίκη καὶ ἡ Περιμήδη, δὲν ἀναφέρονται παρὰ μόνον ἀπὸ τὴ μία μεριά, ὡς θυγατέρες τοῦ Αἰόλου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὡς σύζυγοι καὶ μητέρες μυθικῶν προσώπων. Δικὴ τους ἱστορία δὲν ἔχουν. Ἐτσι μποροῦμε νὰ υποψιασθοῦμε ὅτι ἐφευρέθηκαν μετὰ μοναδικὸ σκοπὸ νὰ χρησιμεύσουν ὡς κρίκοι ἀνάμεσα στὸν Αἴολο καὶ σὲ τοπικοὺς ἥρωες γ) Μολοντί, ἀντίθετα πρὸς τίς προηγούμενες, ἡ Ἀλκυόνη

20. Μαρτυρίες καὶ ἐνδείξεις: Μ. Β. Sakellariou, *ἴδιο ἔργο*, 253-260, 398, 670.

21. Μαρτυρίες καὶ ἐνδείξεις: Μ. Β. Sakellariou, *ἴδιο ἔργο*, 260-262.

22. Μαρτυρίες καὶ ἐνδείξεις: Μ. Β. Sakellariou, *ἴδιο ἔργο*, 671.

23. Ψευδο-Απολλόδωρος, 1.7.3 καὶ 9.4.

ἐμφανίζεται ὡς ἥρωίδα μιᾶς ἱστορίας, τὴν μοιράζεται μὲ τὸν σύζυγό της, τὸν Κύηκα. Ἐξ ἄλλου ἀμφότεροι ἔχουν δύο κοινὲς ἰδιαιτερότητες: τὰ ὀνόματα ἀνάγονται σὲ προσηγορικὰ πτηνῶν καὶ ὁ μύθος τοὺς παρουσιάζει νὰ μεταμορφώνονται σὲ θαλάσσια πτηνά. Δεδομένα ποὺ ἐξυπακούουν τὴν προτεραιότητα τῆς κοινῆς ἱστορίας τοὺς συγκριτικὰ μὲ τὴν σύνδεση τῆς Ἀλκυόνης μὲ τὸν Αἴολο, γενάρχη τῶν Αἰολέων²⁴. δ) Πιθανὸν νὰ συνέβη τὸ ἴδιο μὲ τὴν Κανάκη, ποὺ ἐμφανίζεται ὅχι ὡς σύζυγος ἐνὸς τοπικοῦ ἥρωα, ἀλλὰ ὡς ἐρωμένη τοῦ Ποσειδῶνος²⁵. ε) Οἱ σύζυγοι καὶ τὰ τέκνα τῶν θυγατέρων τοῦ Αἰόλου ἐντοπίζονται στὴ νότια Θεσσαλία, στὴν Τραχίνα καὶ στὴν Αἰτωλία. Ἡ νότια Θεσσαλία ἐμπλέκεται διὰ μέσου τοῦ γάμου τῆς Πεισιδίκης μὲ τὸν Μυρμιδόνα, τὴν ἐμφάνιση τῆς Καλύκης ὡς μητέρας τοῦ Ἐνδυμίωνος, καθὼς καὶ ἐκείνης τῆς Κανάκης ὡς μητέρας τοῦ Ἀλωέως, δεδομένου ὅτι οἱ Μυρμιδόνες ἐντοπίζονται ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα* μέσα στὰ ὅρια τοῦ “ἑασιλείου τοῦ Πηλέως”²⁶. ὁ Ἐνδυμίων παρουσιάζεται ὡς ὁ καταγόμενος ἀπὸ τὴ Θεσσαλία²⁷, τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλωέως συνάπτεται προφανῶς μὲ ἐκεῖνο τῆς Ἄλου, πόλεως τῆς Ἀχαΐας Φθιώτιδος. Αὐτὲς λοιπὸν οἱ περιπτώσεις προσεγγίζουν ἐκείνη τοῦ Μάγνητος, καθὼς καὶ ἐκείνη τοῦ Ἀθάμαντος, δύο ἡρώων ποὺ ἀντιπροσωπεύουν ἐπίσης ἔθνη ἄσχετα μὲν μὲ τοὺς Πρωτο-Αἰολεῖς, ἐντοπιζόμενα ὅμως στὴ Θεσσαλία. Ἐπίσης διὰ μέσου δύο ὁδῶν ἀναγόμαστε στὴν Αἰτωλία: τῆς συνάψεως τοῦ Αἰτωλοῦ καὶ τοῦ Ἀχελώου μὲ τὸν γενάρχη τῶν Αἰολέων διὰ μέσου, ἀντιστοίχως, τῆς Περιμήδης, ὑπὸ τὴν ιδιότητα συζύγου τοῦ Ἀχελώου, καὶ τῆς Καλύκης συνδεομένης μὲ τὸν Αἰτωλὸ ὡς μητέρα, καθὼς καὶ μὲ τὸν Καλυδῶνα καὶ τὸν Πλευρῶνα ὡς μάμμη. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Αἰτωλίας περιεῖχε κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους μερικὰ αἰολικὰ στοιχεῖα²⁸ ἐνδέχεται νὰ ὑπῆρξε ὁ παράγων ἐκεῖνος ποὺ ὁδήγησε στὸ μύθευμα ποὺ ἔκανε ἀπογόνους τοῦ Αἰόλου τὸν ἐπώνυμο ἥρωα τῶν Αἰτωλῶν καὶ ἐκείνον τοῦ πιὸ μεγάλου ποταμοῦ τῆς Αἰτωλίας διὰ μέσου θυγατέρων τοῦ Αἰόλου, χρήσιμων μόνον γι’ αὐτὴ

24. Ἐπίσης, ἓνα ἰδιαίτερο στοιχεῖο τοῦ μύθου τῆς Ἀλκυόνης, τὸ λυπηρὸ κελιάδιμά της, προαναγγέλλεται στὴν *Ἰλιάδα*, I 562-564.

25. Στὺς στίχους 102-103 τοῦ ἀπ. 10 (a) M.-W, διαβάζουμε ὅτι ὁ Ποσειδῶν ἐνώθηκε μὲ μία “Αἰολίδα” ἀγνώστου ὀνόματος. Ἐλλειψὴ ποὺ θεραπεύεται ἀπὸ τὸν Ψευδο-Απολλόδωρο, 1.7.4.

26. *Ιλιάς*, B 684.

27. Ψευδο-Απολλόδωρος, 1.7.5.

28. Ψευδο-Απολλόδωρος, 1.7.5.

τὴν ἀποστολή²⁹. Οἱ δύο τελευταῖες περιπτώσεις προσεγγίζουν λοιπὸν ἐκείνη τοῦ Δηϊώνος, ἥρωα τῆς Φωκίδος (ἀνωτέρω, 81). Τὸ ἴδιο συμβαίνει πιθανὸν καὶ μετὴν Τραχίνα, δεδομένου ὅτι ναὶ μὲν ὁ σύζυγος τῆς Ἀλκυόνης, Κύηξ φέρεται ὡς βασιλεὺς αὐτῆς τῆς χώρας καὶ φίλος τοῦ Ἡρακλῆ ἐντοπιζομένου σὲ γειτονικὴ περιοχὴ³⁰, καμμία ὁμως μαρτυρία ἢ ἐνδειξὴ δὲν ὑπαγορεύει τὴν ἐνταξὴ τῆς Τραχίνος μετὰ τῶν χωρῶν τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς περιλάμβανε πρωτο-αἰολικὰ στοιχεῖα.

Ἐν ὅψει τῶν ἀνωτέρω μποροῦμε νὰ ἀναπαραστήσουμε τὶς φάσεις ποὺ διέτρεξε ἡ δημιουργία τῶν Αἰολιδῶν ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου μέχρι καὶ τοῦ Ἡσιόδου.

Μποροῦμε πράγματι νὰ ὑποθέσουμε μία πρώτη φάση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο ὁμηρικὸς Αἰόλους φερόταν ὡς πατέρας τῶν Κρηθέως καὶ Σισύφου. Ἡ ἐπόμενη φάση ἄρχισε ἀπὸ τότε ποῦ, κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα π.Χ., φαντάστηκαν ἕνα Αἰόλο, υἱὸ τοῦ Ἑλλήνος καὶ γενάρχη τῶν Αἰολέων καὶ τοῦ ἀπέδωσαν ὡς υἱούς, ἐπὶ πλέον τῶν δύο προηγούμενων, τοὺς Σαλμωνέα, Περιήρη, Ἀθάμαντα καὶ Μάγνητα. Ἡ ἀπόδοση στὸν νέον Αἰόλο, ὡς υἱό, τοῦ Δηϊώνος, μυθικοῦ προσώπου ποὺ δὲν ἐντοπίζεται στὴ Θεσσαλία, ὅπως οἱ προηγούμενοι, ἀλλὰ στὴ Φωκίδα, χώρα ὅπου ἐμφανίζεται ἕνα χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῶν Πρωτο-Αἰολέων, μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μετὰ τὴν ὑπόθεση ὅτι συντελέστηκε ὑπὸ συνθήκες μεταγενέστερες ἐκείνων τῆς δευτέρας φάσεως, ἀλλὰ προγενέστερες ἐκείνων ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἰδέα νὰ πλασθοῦν ἐκ τοῦ μηδενὸς θυγατέρες γιὰ τὸν Αἰόλο. Αὐτὲς οἱ τελευταῖες συνθήκες ἦσαν πιὸ ἀπαιτητικὲς ἀπὸ τὶς προηγούμενες, δοθέντος ὅτι τὸ ζητούμενο ἦταν πλέον νὰ δέσουν μετὰ τὸν Αἰόλο προϋπάρχουσες τοπικὲς γενιὲς ἀπὸ μυθικὰ πρόσωπα ποὺ ἐπίσης προϋπήρχαν, Ἐξ οὗ ἡ ἰδέα νὰ συνδέσουν τοὺς προγόνους αὐτῶν τῶν γενιῶν μετὰ τὸν Αἰόλο, διὰ μέσου προσώπων ποὺ νὰ ἐξυπηρετήσουν αὐτὸν τὸν σκοπὸ, χωρὶς νὰ προκαλέσουν ἀντιδράσεις. Πρὸς τοῦτο ἦταν, προφανῶς, πιὸ ἐνδεδειγμένο νὰ ἐφεύρουν ἕνα γυναικεῖο πρόσωπο ποὺ

29. Ὁ M. L. West, *The Hesiodic Catalogue of Women*, 1985, 60, ἐντοπίζει τὴν Περιμήδη κοντὰ στοὺς Μολοσσούς βάσει τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτὴ φέρεται ὡς κόρη τοῦ Ὀρέστη, ἐπώνυμου ἥρωα τῶν Ὀρεστών, ποὺ μνημονεύονται ὡς μολοσσικὸ ἔθνος. Ἀλλὰ οἱ Ὀρέσται δὲν συνδέονται πουνενὰ μετὰ τοὺς Αἰολεῖς καὶ ἡ σύνδεση τῆς Περιμήδης μετὰ τὸν Ὀρέστη μπορεῖ νὰ εἶναι ἀργοπορημένη.

30. Ἡσιόδος, *Ἀσπίς*, 353-354 καὶ *Κήρυκος γάμος*, ἀπ. 264* M-W (= Ζηρόβιος, 2.19), Διόδωρος Σικελιώτης, 4.36.5 καὶ 57.1, Ψευδο-Απολλόδωρος, 2.7.6 καὶ 7.7, Σχολ. Σοφ. Τραχ., 40.

νὰ ἐμφανίσουν ἀπὸ τὴ μία μεριὰ ὡς θυγατέρα τοῦ Αἰόλου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὡς σύζυγο καὶ μητέρα τοπικῶν ἡρώων, πάρα νὰ ἀποδώσουν στὸν Αἰόλο ὡς υἱοὺς τοπικοὺς ἥρωες ἐνταγμένους σὲ γενεαλογίες ἤδη σχηματισμένες.

Τὸ τελικὸ συμπέρασμα, ποὺ ἀπαντᾷ ἐπίσης στὸ κεντρικὸ πρόβλημά μας εἶναι ὅτι μόνον οἱ δύο Αἰολίδες τοῦ Ὅμηρου μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὴ μυθολογία τῶν Πρωτο-Αἰολέων. Μὲ τοὺς πρόσθετους Αἰολίδες τοῦ Ἡσιόδου δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο. Ἀντίθετα, φαίνονται νὰ τοὺς ἀποδόθηκε αὐτὴ ἡ ιδιότητα κατὰ τὸ μέτρο ποὺ εἴτε ἀναγνωρίζονταν τεκμήρια ὑπάρξεως Αἰολέων σὲ διάφορες ἐλληνικὲς περιοχὲς εἴτε ἀπλυνόταν μία ιδέα περὶ Αἰολέων ποὺ ἦταν ἄσχετη μὲ τὴν πραγματικότητα.

R É S U M É

Les Eolides dans Hésiode, fr. 10 (a) M-W

Présentation préliminaire de certains passages de mon livre *Les ethnè grecs à l'âge du Bronze* (à paraître), 391 sqq.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 2006

ΜΕΤΑΞΥ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ:
ΕΙΧΑΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΟΛΕΙΣ;

ΟΜΙΛΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΤ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ

Ὁ σύγχρονος ἔραστής τοῦ Βυζαντίου, εἴτε ἐπαγγελματίας εἴτε ὄχι, πού ἐνδι-
αφέρεται νά πληροφορηθεῖ σχετικά μέ τίς Βυζαντινές πόλεις καί τόν ρόλο τους
στή Βυζαντινὴ οἰκονομία, βρίσκεται ἀντιμέτωπος μέ μία πρώτη δυσκολία: γιὰ
μὲν τὴν Κωνσταντινούπολη διαθέτει ἀρκετές, ἂν καί ἀποσπασματικές, μαρτυ-
ρίες, πού συχνά ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον τοῦ Λέοντος ΣΤ' τοῦ
Σοφοῦ, διατάξεις οἱ ὁποῖες συναρμολογήθηκαν καί ἐκδόθηκαν τὸ 912, ἀλλὰ μᾶλ-
λον χρονολογοῦνται στὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ Θ' αἰώνα, καί οἱ ὁποῖες καθορίζουν
τίς ἀρμοδιότητες καί λειτουργίες ὀρισμένων συντεχνιῶν τῆς πρωτεύουσας. Γιὰ
τὴν Κωνσταντινούπολη ὑπάρχουν μαρτυρίες καί γιὰ μεταγενέστερες ἐποχές.
Ἡ παραγωγή, δέ, εἰδῶν πολυτελείας στήν πρωτεύουσα, γυαλικά, ψηφιδωτά,
σμάλτα, προϊόντα τῆς χρυσοχοΐας, μεταξωτά, εἶναι ὀρατὴ σήμερα στὰ πολύτιμα
ἀντικείμενα πού ὑπάρχουν κυρίως σὲ μουσεῖα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Γιὰ τίς πό-
λεις τῆς ἐπαρχίας, ὁ μὲν ἐπαγγελματίας Βυζαντινολόγος θὰ ἔρει πολὺ λιγότερες
πληροφορίες. Ὁ ἱστορικός τοῦ Βυζαντίου θὰ διαπιστώσει ὅτι ὑπάρχει στὴ βιβλιο-
γραφία μία ἀμυχανία ὅσον ἀφορᾷ τὸν ρόλο τῆς πόλης στήν εὐρύτερη οἰκονομία.
Σχεδὸν ὅλοι, τώρα πιά, συμφωνοῦν ὅτι οἱ Βυζαντινές πόλεις πέρασαν ἀπὸ μία
περίοδο σχετικῆς συρρίκνωσης στὸν Ζ' αἰώνα καί μέχρι τὰ μέσα τοῦ Η' ἢ τίς
ἀρχές τοῦ Θ' ἢ, κατ' ἄλλους τὸν Ι' αἰώνα, ὅποτε ἄρχισαν σταδιακὰ νὰ αὐξάνονται
ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ καί νὰ μεγεθύνονται ὡς πρὸς τὸν πληθυσμὸ, γιὰ νὰ φτάσουν
σὲ σημαντικὴ ἀνῆση τὸν ΙΒ' αἰώνα, ἀνῆση πού συντηρήθηκε ὡς τίς ἀρχές τοῦ

ΙΓ' αιώνα. Αύξηση, όμως, τών μεγεθών αὐτῶν, δὲν συνεπάγεται κατ' ἀνάγκη, τουλάχιστον γιὰ τοὺς μὴ οἰκονομολόγους, καὶ διαφοροποίηση τοῦ οἰκονομικοῦ ρόλου τῆς πόλης. Τί εἰδικὸ βάρος εἶχαν οἱ πόλεις, καὶ πῶς λειτουργοῦσαν στὴν Βυζαντινὴ οἰκονομία ὡς σύνολο; Εἶχαν, ἄραγε, οἰκονομικὲς λειτουργίες ποὺ συνέβαλαν στὴν αὐξηση τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος καὶ ἄρα στὴ μεγέθυνση τῆς Βυζαντινῆς οἰκονομίας, ἢ ἐπρόκειτο γιὰ ἀστικά συμπλέγματα τὰ ὅποια ἦταν κυρίως κέντρα κατανάλωσης ποὺ ζοῦσαν ἀπὸ τὸ πλεόνασμα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ λίγα προσέφεραν στὴ διαδικασία μεγέθυνσης, ἢ ὅποια ἐπίσης ἔχει γίνει πιά κοινῶς ἀποδεκτὴ; Μὲ ἄλλα λόγια, εἶχε τὸ Βυζάντιο, στὴν ἐποχὴ τῆς δεύτερης ἀνθησης τῶν πόλεων, δηλ. ἀπὸ τὸν Θ' ὡς τὸν ΙΓ' αἰῶνα, μίαν οἰκονομία ἢ ὅποια ἐξηρτάτο σχεδὸν ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή, ἢ συμμετεῖχαν οἱ πόλεις στὴν αὐξηση τῶν οἰκονομικῶν μεγεθῶν; Τὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι ἀπλῶς ἂν ὑπῆρχε βιοτεχνία στὶς πόλεις, ποὺ προφανῶς ὑπῆρχε, ἀλλὰ ἂν ἡ παραγωγή αὐτὴ δημιουργοῦσε ὑπεραξία. Συναφὲς ἐρώτημα εἶναι, ἂν ὑπῆρχαν στὶς πόλεις ἔμποροι καὶ βιοτέχνες οἱ ὅποιοι ἀποκόμιζαν σημαντικὰ κέρδη ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητές τους, καὶ δὲν προσέφεραν ἀπλῶς ὑπηρεσίες στοὺς γαιοκτῆμονες ποὺ ζοῦσαν στὶς πόλεις. Αὐτὰ τὰ θέματα διερευνῶνται ἐδῶ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δεύτερης ἀνθησης τῶν πόλεων, δηλαδή, γιὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν Θ' ἕως τὸν ΙΓ' αἰῶνα.

Ἡ τρέχουσα κοινὴ ἀντίληψη τῶν ἱστορικῶν εἶναι ὅτι οἱ Βυζαντινὲς πόλεις δὲν ἦταν παραγωγικὲς. Παραθέτω ὀρισμένες χαρακτηριστικὲς ἐκτιμήσεις. Ὁ Michael Angold θεωρεῖ ὅτι οἱ πόλεις τοῦ Ι' αἰῶνα, στὶς ὁποῖες ἦταν ἐγκατεστημένοι ἀξιωματοῦχοι καὶ στρατηγοί, ἦταν καὶ παρέμεναν «καταναλωτικὰ κέντρα»¹. Διαπιστώνει μὲν ὅτι στὸν ΙΑ' καὶ ΙΒ' αἰῶνα ὑπῆρχε, σὲ ὀρισμένες πόλεις τῆς Ἑλλάδος (Θήβα, Κόρινθος), παραγωγή ὑφασμάτων, ἀποδίδει ὅμως αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη στὸν καθοριστικόν, ὅπως λέει, ρόλο τῶν Ἑβραίων ποὺ μετανάστευσαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο στὶς ἀρχές τοῦ ΙΑ' αἰῶνα, φέρνοντας μαζί τους τὴν τέχνη τῶν μεταξωτῶν -ὡς ἐὰν αὐτὴ ἦταν ἄγνωστη στοὺς Βυζαντινούς². Ὁ

1. "centers of consumption": M. Angold, "The Shaping of the Medieval Byzantine 'City,'" *ByzForsch.* 10 (1985), 8-9.

2. Στὸ ἴδιο, 23. Παραδόξως, ὁ συγγραφέας ἀναφέρει ἀμέσως μετὰ τοὺς Ἑβραίους τῆς Σπάρτης οἱ ὅποιοι, στὸ δεύτερο μιστὸ τοῦ Ι' αἰῶνα, ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν κατασκευὴ ὑφασμάτων. Πρὸς τοῦ ἰδίου, "Archons and dynasts: Local aristocracies and the cities in the later Byzantine Empire," στὸ M. Angold, *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, BAR

αναγνώστης αποκομίζει την εντύπωση ότι, σέ τελική ανάλυση, οι πόλεις λίγο συνεισέφεραν στην οικονομία, διότι «οί θεσμοί [τῆς Αυτοκρατορίας], ολόκληρη ἡ πολιτική της ιδεολογία, προϋπέθεταν ὅτι ἡ οικονομικὴ δραστηριότητα δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλὰ εἶναι προσδεδεμένη στὴν κοινωνικὴ αἴγλη καί, τελικά, ἐλεγχόμενη ἀπὸ τὸ κράτος»³. Ὁ ὅρος «καταναλωτικὸ κέντρο» χρησιμοποιεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλους ἱστορικούς.

Ὁ Τ. Λουγγῆς μελετᾷ τὶς πόλεις κυρίως ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγές, καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ σκοπιά τῶν θεσμῶν καὶ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς των. Ὡς πρὸς τὴν οικονομία, θεωρεῖ ὅτι στὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα ἡ βιοτεχνία καὶ τὸ ἐμπόριο μετατοπίστηκαν στὴν ὑπαιθρο, καὶ ὅτι τὸν ΙΒ' αἰῶνα ὑπῆρχαν μόνο δύο βιοτεχνικὰ κέντρα, ἡ Θήβα μὲ τὴ μεταξουργία της, καὶ ἡ Κόρινθος μὲ τὴν ὑαλουργία⁴.

Μία ἀπὸ τὶς πιὸ συγκροτημένες μελέτες τῆς Βυζαντινῆς οικονομίας τῆς μέσης περιόδου εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ Alan Harvey, ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1989⁵. Ὁ συγγραφέας ἔχοντας ἀφιερῶσει ἀρκετὲς σελίδες στὴ δευτερογενῇ παραγωγῇ τῆς Θήβας, τῆς Κορίνθου καὶ ἄλλων Βυζαντινῶν πόλεων, καταλήγει στὰ ἐξῆς συμπεράσματα. Πρῶτον, ἡ οικονομικὴ ἀνθησις τῶν Βυζαντινῶν πόλεων στὸν ΙΑ'-ΙΒ' αἰῶνα ὀφείλεται σὲ σημαντικὸ βαθμὸ (ἂν καὶ ὄχι ἀποκλειστικά) στὴν παρουσία Ἰταλῶν ἐμπόρων. Δεύτερον, οὕτως ἢ ἄλλως ἡ βιομηχανικὴ, ἃς τὴν ποῦμε, παραγωγὴ, ἡ δευτερογενὴς ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἦταν ἐλάχιστη, καὶ οἱ πόλεις διακινοῦσαν κυρίως ἀγροτικὰ προϊόντα. Τρίτον, ἡ Θήβα καὶ ἡ Κόρινθος ἀποτελοῦσαν ἐξαιρέσεις ὡς πρὸς αὐτό. Καί, τέταρτον, οἱ Βυζαντινὲς πόλεις,

---

International Series 221, 1984, 238. Ὁ συγγραφέας ἀντιφάσκει ὅταν ἀφ' ἐνὸς ὀρίζει τὶς Βυζαντινὲς πόλεις ὡς "centers of administration, commerce, and manufacturing," (238), ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου γράφει: "the city was there to cater for the needs of a few dozen families," (240). Γιὰ μία πιὸ νηφάλια θεώρηση τοῦ ρόλου τῶν Ἑβραίων στὴ μεταξουργία, βλ. D. Jacoby, "Silk in western Byzantium before the fourth crusade," *BZ* 84/85 (1991-92), 484-87.

3. Angold, "The Shaping," 35: "Its institutions, its whole political philosophy, assumed that economic activity was not an end in itself, but was tied to status and ultimately controlled by the state," μὲ ἀναφορὰ στὸν K. Polanyi, *Primitive, Archaic, and Modern Economics*, Βοστώνη, 1969, 78-115.

4. Τ. Λουγγῆς, «Ἡ ἐξέλιξις τῆς Βυζαντινῆς πόλεως ἀπὸ τὸν τέταρτο στὸ δωδέκατο αἰῶνα,» *Βυζαντιακά* 16 (1996), 33-67.

5. A. Harvey, *Economic expansion in the Byzantine empire 900-1200*, Καίμπριτζ, 1989, ιδίως σσ. 223-24, 242.

ὅπως καὶ οἱ Ρωμαϊκές, ἦταν κυρίως κέντρα κατανάλωσης τοῦ ἀγροτικοῦ ὑπερπροϊόντος. Τίς θεωρεῖ, δηλαδή, «καταναλωτικές πόλεις», μὲ μικρὴ μόνο παραγωγή τῶν ἀναγκαίων βιοτεχνικῶν προϊόντων, γιὰ τοπικὴ χρῆση⁶. Ἐδῶ ἔχουμε καὶ μία ἀπὸ τίς σπάνιες σαφεῖς ἀναφορὲς στοῦ θεωρητικοῦ ὑπόβαθρο τῶν παραπάνω ἐκτιμήσεων. Πρόκειται γιὰ πολὺ περιληπτικὴ ἀναφορὰ στοῦ ἔργου τοῦ Μ. I. Finley γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς, ἔργο τὸ ὁποῖον εἶχε τεράστια ἐπίδραση στοὺς ἱστορικοὺς τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀλλὰ, καθὼς φαίνεται, καὶ σὲ ἱστορικοὺς τοῦ Βυζαντίου. Θὰ ἐπανέλθω στὴν ἔννοια τῆς καταναλωτικῆς πόλης, βασικὸ στοιχεῖο τῆς θεωρίας τοῦ Finley.

Ἡ θεωρία τοῦ Finley ἔχει τίς καταβολές της στὶς πολὺ παλαιότερες, ἀλλὰ μὲ ἐπιρροή ὡς τίς μέρες μας, θεωρίες τοῦ Max Weber. Στὸν Weber ἀνατρέχει καὶ ὁ Gilbert Dagron, ἀναφέροντας τὰ τρία ἐπίπεδα βιοτεχνικῆς («μηχανικῆς», κατὰ τὸν Weber) δραστηριότητας: τῇ «δημιουργικῇ» δραστηριότητα, ποὺ ἐκτελεῖται στὴν ὑπαιθρο καὶ στοῦ πλαίσιο τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, ἓνα δεύτερο, ἐνδιάμεσο, ἐπίπεδο παραγωγῆς γιὰ πώληση, ὅπου ὁ βιοτέχνης εἶναι μὲν εἰδικευμένος στὴν τέχνη του ἀλλὰ συγχρόνως λειτουργεῖ καὶ ὡς ἔμπορος τῶν προϊόντων του, ἐνῶ ἡ ἀγορὰ εἶναι τοπικὴ ἢ λίγο περισσότερο ἀπὸ τοπικὴ, καὶ τὸ τρίτο ἐπίπεδο, ὅπου, μέσα σὲ μίαν εὐρύτερη ἀγορὰ, διαχωρίζονται οἱ ρόλοι τοῦ βιοτέχνη καὶ τοῦ ἐμποροῦ. Ὁ Dagron θεωρεῖ ὅτι βασικὰ ἡ παραγωγή στὶς Βυζαντινὲς πόλεις ὁρισκόταν στοῦ δεύτερο ἐπίπεδο, ἀλλὰ ὅτι, ἐπίσης, καὶ στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸν I' αἰῶνα, καὶ σὲ διάφορες πόλεις τὸν ΙΑ'-ΙΒ', ὑπῆρχε σημαντικὴ βιοτεχνικὴ καὶ ἐμπορικὴ δραστηριότητα, ἡ ὁποία στὴν πρωτεύουσα ἦταν διαφοροποιημένη⁷. Ὁ Dagron, ἐπομένως, δὲν ἀκολουθεῖ τίς θεωρίες περὶ «καταναλωτικῆς» πόλης.

6. Harvey, *Economic expansion*, 223, 242, 261. Βλ. καὶ στή σ. 202, "Byzantine towns, like their late Roman predecessors, were centers for the consumption of surplus wealth appropriated from the rural economy. Landowners who resided in the towns lived off the produce of their properties either by direct consumption or indirectly through exchange at markets to secure their non-alimentary needs. The notion of a 'consumer city' is not vitiated by the existence of petty commodity production by independent craftsmen to meet local needs. The important consideration is that the economic power of the dominant class was derived from rents and taxes on landed property, and commercial and industrial activity was largely a response to the demands of this class," 202, μὲ ἀναφορὰ στὸν Μ. I. Finley, "The Ancient City: from Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond," *Comparative Studies in Society and History* 19 (1977), 305-27.

7. G. Dagron, "The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries," *EHB* 2, 392-96,

Ἡ διάχυτη γνώμη ὅτι οἱ Βυζαντινὲς πόλεις ἦταν κυρίως καταναλωτικὲς συνδέεται τόσο μὲ θεωρίες περὶ τῆς τυπολογίας τῶν προβιομηχανικῶν πόλεων ὅσο καὶ μὲ μίαν ὑποφώσκουσα ἀνάγκη νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ ὑποτιθέμενη ὑστέρηση τῆς Βυζαντινῆς οἰκονομίας σὲ σχέση μὲ τὶς οἰκονομίες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἀλλὰ ἡ ὑστέρηση παρατηρεῖται μόνο στὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα.

Γιατί, ὅμως, θεωρῶ ὅτι ὑπάρχει ἀμηχανία, τὴ στιγμή πού οἱ ιδέες στίς ὁποῖες μὲ συντομία ἀναφέρθηκα μοιάζουν συνεπεῖς μεταξύ τους; Γιὰ τέσσερις τουλάχιστον λόγους. Πρῶτον, γιατί ἡ ταύτιση ἀπόψεων δὲν εἶναι ἀπόλυτη. Δεύτερον, διότι, ἂν καὶ ὅλοι διαπιστώνουν ὅτι κάποια στιγμή αὐξάνεται ἡ ζήτηση γιὰ βιοτεχνικά/βιομηχανικά προϊόντα, δὲν διερευνοῦν ποιός, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων, τὴν ἱκανοποιοῦσε. Τρίτον, διότι ἡ ἀποψη πού ἀνέφερα στερεῖται οἰκονομικῆς λογικῆς. Καὶ τέταρτον, γιατί οἱ ἐρευνητὲς πού μελετοῦν συγκεκριμένους τομεῖς τῆς δευτερογενοῦς παραγωγῆς κάνουν διαφορετικὲς ἐκτιμήσεις ἀπὸ ὅ,τι ὀρισμένοι ἐπιστήμονες πού γράφουν γιὰ τὶς πόλεις γενικά. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ ἀείμνηστος R. S. Lopez ἔγραψε γιὰ τὴ βιομηχανία μεταξωτῶν στὸ Βυζάντιο, ὅπως, ἄλλωστε, πιο πρόσφατα, ὁ David Jacoby⁸.

Κάτι παρόμοιο συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς ἀρχαιολόγους, ἢ τοὺς βαθεῖς γνώστες τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Πράγματι, ἂν διατρέξουμε ἐπὶ τροχάδην τὶς σχετικὲς δημοσιεύσεις, θὰ βροῦμε χαρακτηριστικούς τίτλους πού δύσκολα μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὰ χαρακτηριστικά τῆς Βυζαντινῆς πόλης ὅπως τὴν βλέπει ἡ πλειοψηφία τῶν ἱστορικῶν. Ἡ G. R. Davidson περιέγραψε «ἓνα μεσαιωνικὸ ἐργοστάσιο ὑαλουργίας στὴν Κόρινθο». Ἡ Χαρίκλεια Κοιλάκου γράφει γιὰ τὶς «βιοτεχνικὲς ἐγκαταστάσεις στὴ Θήβα». Ἡ Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή διαπιστώνει τὴν ὑπαρξή, ὡς καὶ τὸν IB' αἰῶνα, μεγάλων καὶ καλὰ ὁργανωμένων ἐργαστηρίων ἐφυαλωμένης κεραμικῆς σὲ ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ πόλεων⁹. Ὁ

402-403. Ἡ ἀναφορὰ εἶναι στὸν M. Weber, μετάφρ. F. Knight, *General Economic History*, Glencoe, Ill., 1927, ἐπανεκτύπωση, Γκλένκο, Ἰλλινόι, 115 κ.έ.

8. R. S. Lopez, "The Silk Industry in the Byzantine Empire," *Speculum* 20 (1945), 1-42; Jacoby, "Silk in western Byzantium," 462. Στὸ ὑπὸ ἐκδοσιν ἔργο τῶν A. E. Laiou καὶ C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, [Καίμπριτζ, 2007] περιγράφονται οἱ παραγωγικὲς καὶ ἐμπορικὲς δραστηριότητες τῶν κατοίκων τῶν πόλεων.

9. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Ἐργαστήρια ἐφυαλωμένης κεραμικῆς στὸ Βυζαντινὸ κόσμο,» *7ο Διεθνὲς Συνέδριο Μεσαιωνικῆς Κεραμικῆς τῆς Μεσογείου*, Ἀθήνα, 2003, 63-64.

Χαράλαμπος Μπούρας, πού από χρόνια έχει διαπιστώσει την αναβίωση των πόλεων από τὰ μέσα τοῦ Η' αἰῶνα καὶ μετὰ (ἡ πρώιμη χρονολόγηση ἦταν προφητική, ἂν ἀναλογιστοῦμε ὁρισμένες πρόσφατες ἀνακαλύψεις), καταγράφει τίς βιοτεχνικές καὶ ἐμπορικές δραστηριότητες σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ Βυζαντινὲς πόλεις¹⁰. Μᾶς θυμίζει ἐπίσης πόσο περιορισμένες εἶναι οἱ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τέτοιες δραστηριότητες, γιὰ διάφορους λόγους. Πρῶτον, ὅτι πολὺ λίγες Βυζαντινὲς πόλεις τῆς μέσης περιόδου ἔχουν ἀνασκαφῆι σὲ ἔκταση. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα ὀξύ στὴ Μικρὰ Ἀσία, ὅπου, σύμφωνα μὲ τοὺς ἱστορικούς, ἡ ἀνάκαμψη τῶν πόλεων δὲν μεταφράζεται σὲ παραγωγικὴ καὶ ἐμπορικὴ ἀνδηση ὅπως ἔγινε στὴν Κεντρικὴ καὶ Νότια Ἑλλάδα¹¹. Γιὰ τὸν λόγον αὐτό, θὰ ἀναφερθῶ συχνὰ στὸ Ἀμόριον, στὴ Μικρασιατικὴ ἐνδοχώρα, ὅπου οἱ ἀνασκαφές πού διεξάγονται ἀνατρέπουν, ἢ τουλάχιστον θέτουν ὑπὸ αἵρεση, πολλὲς ἀπὸ τίς θεωρούμενες κεκτημένες γνώσεις μας γιὰ τίς μεσοβυζαντινὲς πόλεις. Στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο, ἡ πρὸ συστηματικῆς, ἢ τουλάχιστον ἡ πληρέστερης, ἀνασκαφῆ ἔχει γίνεи στὴν Κόρινθο, ἡ ὁποία, γι' αὐτόν, ἴσως, τὸν λόγο, κυριαρχεῖ στὶς ἀναφορές στὴν παραγωγή τῶν πόλεων, ἀλλὰ καὶ θεωρεῖται ἐξαίρεση. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἐπιμείνουμε στὸ γεγονός ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν, πολὺτιμα μὲν, εἶναι ὅμως ἀποσπασματικά καὶ τυχαῖα. Θυμίζει, ἀκόμη, ὁ Χ. Μπούρας, ὅτι οὔτε τὰ ἐμπορικὰ καταστήματα οὔτε τὰ βιοτεχνικά, μικρὰ σὲ μέγεθος καὶ μὲ εὐτελεῖ, ἴσως, κατασκευῆ, εἶχαν μεγάλη ἐλπίδα νὰ ἐπιβιώσουν¹². Προσθέτω τὴ

10. Ch. Bouras, "Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries," στὸ A. E. Laiou καὶ ἄλλων, *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Οὐάσινγκτον, 2002, τόμ. Β', 514 κ.έ. (στὸ ἐξῆς, τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ ἀναφέρεται ὡς EHB).

11. Ch. Bouras, "City and Village: Urban Design and Architecture," *JÖB* 31.2, 1981, 633. Οἱ Σάρδεις ἀποτελοῦν ἐξαίρεση, ἀκολουθεῖ ἡ Ἑφέσος, καὶ πολὺ λιγότερο ἡ Σμύρνη. Πρὸς τοῦ ἰδίου, στὸ EHB, τόμ. Β', 498-500.

12. Γιὰ τὴν παρατήρηση αὐτὴ, βλ. καὶ A. Wilson, "Timgad and textile production," στὸ D. J. Mattingly καὶ John Salmon, *Economies Beyond Agriculture in the Classical World*, Λονδίνο καὶ Ν. ὏ρκη, 2001, 288-89. Στὸν τόμο καταγράφεται καὶ ἡ ὀρθὴ παρατήρηση ὅτι στὸν ἀρχαῖο κόσμον, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μεγάλα αὐτοκρατορικὰ ἐργαστήρια, ἡ παραγωγή γινόταν σὲ μικρὰ, οἰκογενειακὰ ἐργαστήρια, ἐπομένως ἦταν μικρὴ κατὰ μονάδα, ἀλλὰ μπορούσε νὰ εἶναι μεγάλῃ συνολικά. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὸ Δυτικὸ Μεσαίωνα, τουλάχιστον γιὰ τὴν ἐποχὴ πού μᾶς ἀπασχολεῖ.

λεπτομέρεια ότι οι κλίβανοι και γενικά τα κεραμικά επιβιώνουν στο αρχαιολογικό υλικό πολύ περισσότερο από ό,τι τα εργαστήρια κατασκευής ύφασμάτων, τα όποια σπάνια αφήνουν κατάλοιπα. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες, επομένως, καταγράφουν ένα πολύ μικρό μέρος της παραγωγής. Με βάση όλα αυτά, επιβάλλεται ή εκ νέου ανίχνευση της λειτουργίας της πόλης στη Βυζαντινή οικονομία των μέσων χρόνων.

Πρίν καταθέσω τη δική μου ανάλυση, θεωρώ αναγκαίο να προσθέσω λίγα ακόμη λόγια για το θεωρητικό υπόβαθρο στο οποίο στηρίζονται πολλές από τις απόψεις για την μη παραγωγική μορφή των Βυζαντινών πόλεων. Η ενασχόληση με την τυπολογία των πόλεων, βιομηχανικών και προβιομηχανικών, έχει μακρά ιστορία, που αρχίζει με τη δημοσίευση του έργου *La cité antique* του Fustel de Coulanges, το 1864. Ο γνωστότερος κοινωνιολόγος που έχει ασχοληθεί με το θέμα, είναι, βέβαια, ο Max Weber. Ο Weber ενδιαφερόταν κατ' αρχήν να εντοπίσει τις άπαρχές του καπιταλισμού ως συστήματος ορθολογικής παραγωγής καθώς και συστήματος στο οποίο, κατά τον ίδιο, πάντα, «κεφάλαιο» σημαίνει τη χρήση πλούτου για τον προσπορισμό κερδών από το εμπόριο. Εντοπίζει τις άπαρχές του καπιταλισμού στις δυτικές Μεσαιωνικές πόλεις. Σύμφωνα, πάντα, με τον Weber, υπάρχουν τρεις πρωταρχικοί τύποι πόλεων, αν και, όπως παραδέχεται και ο ίδιος, συχνά βρίσκουμε χαρακτηριστικά ενός τύπου σε πόλη που ανήκει σε άλλον τύπο. Στη «βασιλική» πόλη, οι κάτοικοι –και η οικονομία– εξαρτώνται από την αγοραστική δύναμη του άρχοντα. Μία παραλλαγή της είναι ή πόλη όπου την αγοραστική δύναμη έχει ή αριστοκρατία, και που η οικονομία της στηρίζεται στην αστική παραγωγή και το εμπόριο. Το βασικό είναι ότι τα εισοδήματα προέρχονται από το ενοίκιο της γης, πάντα κατά τον Weber, και κατά συνέπεια οι πόλεις αυτές είναι «καταναλωτικές». Σε αυτήν την κατηγορία κατατάσσει τις πόλεις της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, αν και σε άλλη μελέτη του οι Μεσαιωνικές πόλεις θεωρούνται παραγωγικές και εμπορικές. Η δεύτερη κατηγορία είναι ή παραγωγική πόλη, όπου ή ισχυρή αγοραστική δύναμη βρίσκεται στα χέρια των επιχειρηματιών, ενώ υπάρχει και μαζική αγορά αποτελούμενη από εργάτες και βιοτέχνες. Στην παραγωγική πόλη, ή οικονομία στηρίζεται στη δευτερογενή παραγωγή, ή όποια διοχετεύεται εκτός της πόλης. Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τις εμπορικές πόλεις, στις οποίες ο πλούτος (και ή ισχυρή αγοραστική δύναμη) ανήκει στους εμπόρους.

Μία από τις σημαντικές διαφορές μεταξύ της αρχαίας και της μεσαιωνικής πόλης, εντοπίζεται στο ότι ή δεύτερη ήταν απολύτως προσανατολισμένη σε

οικονομικές, ὀρθολογικές δραστηριότητες. Χαρακτηριστικά, ὁ Weber κάνει τὸν διαχωρισμὸ μετὰξὺ τοῦ homo politicus (ἀρχαία πόλη) καὶ τοῦ homo economicus (μεσαιωνικὴ πόλη). Ἄλλες σημαντικὲς διαφορὲς ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴ δουλεία, διαδεδομένη στὴν ἀρχαία πόλη, καὶ τὴν ἐλευθερία τῶν παραγωγῶν, καθὼς καὶ γενικότερα μὲ τὴν πολιτικὴ δύναμη τῶν βιοτεχνῶν καὶ ἐμπόρων, στὴ μεσαιωνικὴ πόλη¹³. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Weber δὲν ἦταν οὔτε ἐντελῶς συνεπεῖς, οὔτε συστηματικὰ ἐκπεφρασμένες. Ἀσκήσαν, ὅμως, σοβαρὴ ἐπιρροὴ στοὺς μεταγενέστερους ἐρευνητές, μετὰξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχουσα θέση κατέχει ὁ M. I. Finley.

Τὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ τῆς ἀρχαιότητος ἀποτελεῖ τὸ πραγματικὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο τῆς τρέχουσας ἀντίληψης γιὰ τὴ Βυζαντινὴ πόλη. Ὅπως ὁ Weber, ἔτσι καὶ ὁ Moses Finley ἔχει συνολικὴ ἄποψη γιὰ τὴν ἀρχαία οἰκονομία –κυρίως αὐτὴν τῆς Ἀθήνας, τὴν ὁποίαν, ὅμως, ἐπεκτείνει καὶ στὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία¹⁴. Κατὰ τὸν Finley, οἱ ἀρχαῖοι δὲν ἐγνώριζαν τὴν ἔννοια τῆς οἰκονομίας ὅπως τὴν ἀντιλαμβανόμαστε σήμερα. Ἡ κοινωνία εἶχε ὡς σκοπὸ ἀπλῶς τὴν αὐτάρκεια, τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῆς, πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει σὲ πραγματικὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη: ὅσο καὶ ἂν αὐξάνονταν τὰ μεγέθη, ποτὲ ἡ οἰκονομία δὲν διαρδρώθηκε ἀπὸ τὴν ἀγορὰ ἢ μὲ οἰκονομικὰ κίνητρα. Τὸ κράτος ἐνδιαφερόταν μόνο γιὰ τὴ συλλογὴ φόρων, ὄχι γιὰ τὴν ἀνάπτυξη, ἐνῶ ἡ δουλεία προσέφερε ἓνα δέσμιον ἐργατικὸ δυναμικόν. Πολλὰ χρήματα ἐβγαζе κανεῖς ἀπὸ τὴν πολιτικὴ (μιλάει γιὰ political moneymaking), καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ βιοτεχνία ἢ τὸ ἐμπόριο. Οἱ ἄνθρωποι ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν κοινωνικὴ τους θέση μᾶλλον παρὰ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ τους εὐρωστία. Ἡ βάση τῆς οἰκονομίας

13. Βλ. M. Weber, *The Agrarian Sociology of Ancient Civilisations*, μετάφρ. R. I. Frank, Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη, 1974 (1^η ἔκδοσις, 1909), 42-49, 336-348, 391 κ.έ., τοῦ ἰδίου, *Economy and Society; An Outline of Interpretive Sociology*, ἔκδ. G. Roth, C. Wittich, Μπέρκλεϋ, 1978, κεφ. 16 (The City), 1213-24, 1236-1362. Ὁ ὅρος «καταναλωτικὴ πόλη» (*Konsumentenstadt*), γιὰ νὰ ὑποδηλώσει τὴν πόλη ὅπου τὰ μεγάλα εἰσοδήματα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐνοίκιο (μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια) τῆς γῆς, χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Weber στὸ *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der verstehenden Soziologie*, 4^η ἔκδοσις, Tuebingen, 1956, II, 737-39 (= *Economy and Society*, 1216).

14. Χρησιμοποιῶ ἐδῶ κυρίως τὰ ἔργα τοῦ *The Ancient Economy*, Λονδίνο, 1973, καὶ “The ancient city”.

Ήταν ἡ ἀγροτική παραγωγή, ὅχι ἀπλῶς μὲ τὴν πεζὴ ἔννοια ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καλλιεργοῦσε τὴ γῆ, ἀλλὰ ὅτι αὐτὸς ἦταν περίπου ὁ μόνος χώρος ὅπου ἐδημιουργεῖτο ὑπεραξία. Οἱ πλούσιοι, ἡ ἀρχαία τάξη, ζοῦσαν στὶς πόλεις, ἀπομυζώντας τὴν ὑπαιθρο. Ἡ ἰδεολογία τῆς αὐτάρκειας δὲν ἐπέτρεπε οὔτε τὴν ἐπαγγελματική διαφοροποίηση οὔτε τὴν ἐπένδυση στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιοτεχνία πού παρέμεναν τομεῖς μὲ πολὺ μικρὴ δραστηριότητα – λιανεμπόριο καὶ μικροπαραγωγή. Μέρους, ἐξ ἄλλου, τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς διεξαγόταν στὴν ὑπαιθρο, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀπὸ δέσμιο ἐργατικὸ δυναμικόν, τοὺς δούλους. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες δὲν εὐνοοοῦσαν τὴν ἐφαρμογὴ τῆς τεχνολογίας στὴν παραγωγή, καὶ τὸ τεχνολογικὸ ἐπίπεδο παρέμενε χαμηλό¹⁵. Ἡ πόλη ἦταν εἴτε παρασιτική, ὅπως ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Ρώμη τὴν ἐποχὴ πού ἦταν πρωτεύουσες αὐτοκρατορίας, εἴτε κατὰ βάσιν καταναλωτική. Σὲ ἀντίθεση, θεωρεῖ ὅτι οἱ μεσαιωνικὲς πόλεις τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης διέδεταν ἐξωτερικὴ ἀγορά – τοὺς φεουδάρχες πού ζοῦσαν στὰ κτήματά τους–, καὶ ἐπομένως ἀνέπτυξαν ἰσχυρὸ δευτερογενῆ καὶ τριτογενῆ τομέα. Ἐκτοτε, οἱ ἔρευνες σχετικὰ μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν πόλεων τῆς Βορειοδυτικῆς Εὐρώπης ἔχουν δεῖξει ὅτι δὲν ἰσχύει αὐτὴ ἡ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητος.

Ἀντίστοιχα, οἱ «μινιμαλιστικές» ἐρμηνεῖες τῆς Βυζαντινῆς οἰκονομίας ὀφείλουν πολλὰ στὴν ἰδέα ὅτι καὶ γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἡ αὐτάρχεια ἦταν τὸ μέγιστο οἰκονομικὸ ἀγαθό¹⁶, καθὼς καὶ στὸ γεγονός ὅτι ἡ Βυζαντινὴ ἀριστοκρατία, στὴν ἐποχὴ πού ἐξετάζουμε, ζοῦσε κατὰ κύριο λόγο στὶς πόλεις.

15. Ἰδιαίτερα ὀξεία κριτικὴ ὡς πρὸς τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας ἔχει ἀσκηθεῖ στὸν Finley ἀπὸ τὸν Kevin Greene, "Technological innovation and economic progress in the ancient world: M. I. Finley reconsidered," *Economic History Review* LIII, 1 (2000), 29-59. Ἐξ ἄλλου, ὁ Karl Gunnar Persson (*Pre-Industrial Economic Growth; Social Organization and Technological Progress in Europe*, Ὁξφόρδη, 1988), ἔχει ἀναπτύξει μίαν ἐνδιαφέρουσα θεωρία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες, ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος ἦταν ἐνδογενής, ἀργὴ ἀλλὰ συνεχής, τουλάχιστον ὅταν τὸ ἐπέτρεπαν οἱ δημογραφικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθῆκες. Ἡ ἀργὴ ἀλλὰ ὑπαρκτὴ τεχνολογικὴ πρόοδος καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη στὶς προκαπιταλιστικὲς κοινωνίες, συμπεριλαμβανομένης τῆς μεσαιωνικῆς, ἔχει υἱοθετηθεῖ ἀπὸ τοὺς πιὸ σύγχρονους μελετητὲς τῶν κοινωνιῶν αὐτῶν.

16. Σχετικὰ μὲ τὸ ἰδεολόγημα τῆς αὐτάρκειας, βλ. Α. Ε. Laiou, "Economic Thought and Ideology," *EHB*, τόμ. Γ', 1125 κ.έ.

Τὸ μοντέλο τοῦ Finley υἱοθετήθηκε ἀπὸ πολλοὺς. Πολλοὶ ἄλλοι ἄσκησαν ὀξεία κριτικὴ καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ τὸ ἀμφισβητοῦν. Ἡ κριτικὴ ἀσκήθηκε τόσο σὲ θεωρητικὴ βάση, ἀπὸ ἱστορικοὺς μὲ οἰκονομικὴ παιδεία, ὅσο καὶ σὲ πραγματολογικὴ βάση, ἀπὸ ἀρχαιολόγους. Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ χώρος γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν τὰ ἐπιχειρήματα σὲ ἔκταση. Μερικά, ἐξ ἄλλου, ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ τὴν ἀρχαία οἰκονομία. Παραθέτω μόνο ὀρισμένες ἀντιρρήσεις ποὺ εἶναι γενικότερης φύσης. Ἡ ὑπαρξὴ πόλεων, κατὰ ὀρισμένους ἐρευνητές, κατ' ἀνάγκην ἐπιφέρει τὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, καθὼς καὶ τὴν αὐξήση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ εἰσοδήματος ποὺ ξοδεύεται σὲ προϊόντα βιοτεχνίας¹⁷. Ἐπίσης, ἡ μικρὴ κατὰ μονάδα παραγωγή μπορεῖ συνολικὰ νὰ φθάνει σὲ ἀξιόλογα μεγέθη. Ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος δὲν γίνεται ἀπαραίτητα μὲ τεράστιες ἀνακαλύψεις. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἀργή καὶ θαυμαία, καὶ νὰ ὀφείλεται στὴ συσσωρευμένη ἐμπειρία, τὴν ἐξειδίκευση στὴν παραγωγή καὶ τὴ μεγέθυνση τῆς ἀγορᾶς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ δημογραφικὴ ἀνοδο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ὄψη τοῦ θέματος, τὰ πειστικότερα ἐπιχειρήματα προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους, ποὺ ἀντιτείνουν ὅτι ὁ Finley δὲν ἀξιοποίησε τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του καί, φυσικά, προσθέτουν καὶ νέα στοιχεῖα, ἀπὸ νέες ἀνασκαφές. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δείχνουν ὅτι πρέπει ἡ ἀνάλυση νὰ εἶναι πιὸ ἐκλεπτυσμένη, καὶ ὅτι στὸν ἀρχαῖο κόσμον ἡ παραγωγή, οἱ ἀγορές καὶ τὸ ἐμπόριο δὲν ἦταν περιορισμένης ἐκτάσεως, ἀλλὰ πολὺ εὐρύτερες καὶ πολύμορφες¹⁸.

Ἀκόμη καὶ ἂν τὰ συμπεράσματα τοῦ Finley γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν σωστὰ καὶ γενικῶς ἀποδεκτά, δὲν εἶναι αὐταπόδεικτο ὅτι ἰσχύουν γιὰ τὸ Βυζάντιο. Στὸ πιὸ ἀπλὸ καὶ ἀπλοῖκό ἐπίπεδο, τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πόλεις τοῦ Βυζαντίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἦταν διαφορετικὲς ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ Ἀθήνα καὶ τὴ Ρώμη, δὲν ἐπιτρέπει παραλληλισμοὺς μὲ τίς δύο τελευταῖες. Ἀφ' ἑαυτῆς δέ, ἡ ἀπουσία τῆς δουλείας ὡς σημαντικοῦ παράγοντα στὴν ἀγροτικὴ καὶ τὴ δευτερογενῆ παρα-

17. Persson, *Pre-Industrial Economic Growth*, κεφ. 3, 4. Γιὰ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ, βλ. P. Millett, "Production to some purpose?" στὸ Mattingly καὶ Salmon, *Economies beyond agriculture*, 17-48.

18. Mattingly καὶ Salmon, *Economies Beyond Agriculture* στὸ βιβλίο αὐτὸ ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ ἀρκετὰ ἐκτενὴ παρουσίαση τῶν διαφορῶν ἀπόψεων σχετικὰ μὲ τὸ μοντέλο τοῦ Finley.

γωγὴ θὰ ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ διαφοροποιήσῃ τὴ Βυζαντινὴ παραγωγὴ ἀπὸ τὴν κατὰ Finley ἀρχαίαν¹⁹.

Ἄς δοῦμε, λοιπὸν πῶς εἶχαν τὰ πράγματα στὸ Βυζάντιο. Κατ' ἀρχήν, νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ Βυζαντινὴ ἄρχουσα τάξη, πού, τουλάχιστον ὡς τὸν ΙΒ' αἰῶνα, ἀντλοῦσε τὰ εἰσοδήματά της κυρίως ἀπὸ τὴ γῆ καὶ τὰ ἀξιώματα, ἦταν ἀστική, δηλαδή, πολλὰ μέλη της ζοῦσαν στὶς πόλεις. Νὰ παραδεχτοῦμε, ἐπίσης, ὅτι μαρτυρίες ἀπὸ διάφορα μοναστήρια δείχνουν ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε κάποια παραγωγὴ ὑφασμάτων, κυρίως γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν μοναχῶν, καθὼς καὶ καλαδιῶν, κ.ο.κ. Σημαίνει, αὐτό, ὅτι οἱ μεγάλες γαιοκτησίες εἶχαν καὶ δευτερογενῆ παραγωγὴ τέτοια ὥστε νὰ γίνονται τροχοπέδη στὴν ἀνάπτυξη ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ τὶς πόλεις; Βεβαίως ὄχι. Δὲν εἶναι γνωστὴ, στὸ Βυζάντιο τῆς μέσης περιόδου, καμμία μεγάλη ιδιοκτησία μὲ σημαντικὴ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ, ἐκτός, ἴσως, ἀπὸ μία ἐντελῶς ἐξαιρετικὴ περίπτωση. Στὰ τέλη τοῦ Θ' αἰῶνα, ἡ πλούσια γαιοκτημῶν τῆς Πελοποννήσου Δανηλῆς, ἡ «πλουτοκράτωρ γραῦς», σύμφωνα μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Ζ' Πορφυρογέννητο²⁰, ἐπισκέφθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Βασίλειο Α' κομίζοντας δῶρα: σκλάβους, χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ σκεύη, καὶ ὑφάσματα-μεταξωτά, καὶ λινὰ τόσο λεπτὰ πὺ χωροῦσε τὸ καθένα τους σὲ ἓνα κοντυλοφόρο, μᾶς λέει ὁ βιογράφος τοῦ Βασιλείου – καὶ στὴν ἀκολουθία της ἦταν καὶ ἑκατὸ «σκιᾶστρια»²¹. Ἐξ ἄλλου, ὅταν ὁ Βασίλειος ἔκτισε τὴ Νέα Ἐκκλησία, ἡ Δανηλῆς μέτρησε τὸ δάπεδο καὶ «εἰργάσατο καὶ ἀπέστειλε νακοτάπητας μεγάλους... θαύματος ἀξίους μεγέθει καὶ ὠραιότητι». Ὁ συγγραφέας προσδέτει, ὅτι ὁ πλοῦτος της ἦταν πολὺ μεγαλύτερος αὐτοῦ ἐνὸς οἰοῦδηποτε ιδιώτη, μὲν μάλιστα κάπως μικρότερος αὐτοῦ τῶν ἡγεμόνων²². Ἡ Δανηλῆς εἶχε μεγάλη κτηματικὴ

19. Βλ. *The Ancient Economy*, 76 κ.έ.

20. Συνεχιστὲς τοῦ Θεοφάνους: I. Bekker, *Theophanes Continuatus*, Βόννη, 1838, (*Vita Basilii*), 318.

21. Σκιᾶστρια: ὑφάντρα πὺ ὑφαίνει πολὺχρῶμα σχέδια: Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, τελευταία ἔκδοσις, Γκράτς, 1958, s.v.

22. Συνεχιστὲς τοῦ Θεοφάνους, 1838, 226-28, 316-21. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, Βερολίνο, 1973, 121-23, 160-61. Οἱ λέξεις σιδόνια ἢ σενδαῖς, ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ D. Jacoby, "Silk in Western Byzantium," 459, προέρχονται ἀπὸ τὴ λέξη *sundus*, πὺ δηλώνει τὰ μεταξωτά. Τὰ «παμπούκια σιδόνια ἔργα» τοῦ κειμένου πρέπει νὰ ἦταν χρωματιστὰ καὶ μὲ σχέδια.

περιουσία, και πολύ πλούτο αποθηκευμένο σε χρυσάφι. Όλα αυτά τα υφάσματα, που τὰ κατασκεύαζαν; Δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ πεῖ μὲ βεβαιότητα. Ἴσως νὰ παράγονταν στὴν πόλιν τῆς Πάτρας, ὅπου πιθανῶς ζοῦσε ἡ Δανηλὶς, μπορεῖ καὶ στὰ κτήματά της – οὔτε αὐτὸ εἶναι σαφές. Μὲ δεδομένο τὸν ἀριθμὸ τῶν σκλάβων ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ της, πάντα σύμφωνα μὲ τὴν ἱστορία, ποὺ σίγουρα περιέχει ὑπερβολές, θὰ μπορούσε ἡ παραγωγὴ νὰ γίνεται στὸν «οἶκο» της. Ἐὰν εἶναι ἔτσι, πρόκειται γιὰ μοναδικὴ καὶ ἐξαιρετικὴ περίπτωση ἀπὸ ὅσο ξέρουμε. Εἶναι, ἐξ ἄλλου, χαρακτηριστικό, ὅτι μετὰ τὸν θάνατό της ὁ κληρονόμος της, αὐτοκράτωρ Λέων ΣΤ', ἀπελευθέρωσε 3000 σκλάβους καὶ τοὺς ἔστειλε ἀποίκους στὴν Ἰταλία, στὸ θέμα Λογγιβαρδίας –ποὺ σημαίνει ὅτι ἄλλαξε ἡ οἰκονομικὴ διάρθρωση τοῦ οἴκου τῆς Δανηλίδος.

Τέλος, νὰ σημειωθεῖ ὅτι, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν εἶχαν ἔτσι τὰ πράγματα, ἂν, δηλαδή, ὑπῆρχε πράγματι κάποια στιγμή στὸ Βυζάντιο δευτερογενὴς παραγωγὴ στὰ μεγάλα κτήματα, αὐτὸ δὲν θὰ ἀποτελοῦσε a priori τροχοπέδη στὴν παραπέρα ἐξέλιξη. Στὴ Βορειοδυτικὴ Εὐρώπῃ τοῦ Μεσαίωνα, σύμφωνα μὲ τὶς πρόσφατες ἐρευνες, ἡ παραγωγὴ στίς μεγάλες γαιοκτησίες ὁδήγησε ἀρχικὰ στὴν συγκρότηση πρωτο-πολισμάτων, κατόπιν στὸ ἐμπόριο, καὶ τελικὰ στὴν ἵδρυση πόλεων. Μία σοβαρὴ διαφορά στὴν οἰκονομικὴ διάρθρωση τῆς Βυζαντινῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὴ Δυτικοευρωπαϊκὴ ἔγκειται ἀκριβῶς στὸν διαφορετικὸ ρόλο τῶν μεγάλων γαιοκτημάτων στὴ δευτερογενὴ παραγωγὴ²³.

Στὸ Βυζάντιο, κέντρο τῆς δευτερογενοῦς παραγωγῆς ἦταν οἱ πόλεις. Μὲ δεδομένη τὴν ἀποσπασματικὴ φύση τῶν πληροφοριῶν ποὺ διαθέτουμε, θὰ ἐξετάσω ὅχι τὶς πόλεις μίᾳ πρὸς μίᾳ, ἀλλὰ τὴν παραγωγὴ καὶ τὴ διάθεση βιοτεχνικῶν προϊόντων σὲ τρεῖς σημαντικοὺς κλάδους. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὸν Μεσαίωνα τὸ σιτάρι καὶ τὰ υφάσματα ἦταν χαρακτηριστικὰ ἀγαθὰ ἐμπορίου, καὶ μάλιστα τοῦ ἐμπορίου μεγάλων ἀποστάσεων. Θὰ ἐξετάσω, ἐπομένως, τὴν παραγωγὴ υφασμάτων. Ἡ παραγωγὴ κεραμικῶν, πάλι, καὶ συγκεκριμένα ἐφυσλωμένων κεραμικῶν, προσφέρει ἐνδείξεις γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ τὸ ἐμπόριο, τοπικὸ, περιφερειακὸ ἢ διεθνές. Μετὰ τὴν κεραμικὴ, θὰ ἐξετασθεῖ ἐν συντομίᾳ ἡ ὑαλουργία,

23. A. Verhulst, *The Carolingian Economy*, Καίμπριτζ, 2002, σ. 72 κ.έ., τοῦ ἰδίου, "Marchés, marchands et commerce au Haut Moyen Âge dans l'historiographie récente," *Mercati e mercanti nell'alto medioevo: l'area Euroasiatica e l'area Mediterranea*, Σπολέτο, 1993, 23-43.

ή όποία επίσης εἶναι ἐν δυνάμει βιοτεχνία πού παράγει ὑπεραξία, καί τῆς όποίας τά προϊόντα μπορεῖ νά διατίθενται σέ ἀγορές μέ διαφοροποιημένη ἐμβέλεια.

Ἀρχίζω μέ τήν κεραμική²⁴. Γιά τόν Θ' καί Γ' αἰώνα λέγεται συνήθως ὅτι δύο ἦταν τά κέντρα παραγωγῆς ἐφυαλωμένης κεραμικῆς, ἡ Κωνσταντινούπολη καί ἡ Κόρινθος. Πράγματι ἦταν κέντρα παραγωγῆς αὐτές οἱ δύο πόλεις. Συγχρόνως, ἐπιβάλλονται δύο διαπιστώσεις. Πρῶτον, ὅτι ἡ παραγωγή ἐφυαλωμένων σκευῶν, μία τεχνολογική καινοτομία, ἀρχίζει σχετικά νωρίς. Στήν Κωνσταντινούπολη ὑπάρχουν μαρτυρίες γιά τίς ἀρχές τοῦ Ζ' αἰώνα, στήν Κόρινθο γιά τά τέλη τοῦ ἰδίου αἰώνα²⁵. Εἰκάζεται παραγωγή καί σέ ἄλλες περιοχές, τῇ Σάμῳ, τῇ Θάσῳ, τῇ Κρήτῃ, τῇ Κύπρῳ, τίς Σάρδεῖς, τὸ Ἀνεμούριον, τῇ Ἰταλίᾳ, τὸν Ζ' ἢ Η' αἰώνα, ἀλλά ὁρισμένες ἀπό τίς μαρτυρίες χρήζουν περαιτέρω ἐπεξεργασίας ὡς πρὸς τὸν τόπο παραγωγῆς²⁶. Στῇ Θεσσαλονίκῃ ἔχουν βρεθεῖ κεραμικοὶ κλῖβανος καί ἱχνη λυωμένης ἐφύαλωσης, δυστυχῶς μέ ἐπισφαλῇ χρονολόγηση, παρὰ τὴν παρουσία νομίσματος τοῦ Λέοντος ΣΤ'²⁷. Στὸ Ἀμόριον, πρωτεύουσα τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν ὡς τὸ 838, οἱ πρόσφατες ἀνασκαφές ἔχουν φέρεῖ στὸ φῶς καί κλῖβανο ἀλλὰ καί ἀποροίμματα ἐφυαλωμένης κεραμικῆς σέ στῶμα πού χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Ἀράβες, τὸ 838²⁸. Σημειώνουμε τὴν ἰδιαίτερα γρήγορη γεωγραφικὴ ἐξάπλωση αὐτῆς τῆς τεχνικῆς, πού γιά τὸ Βυζάντιο ἦταν καινοτόμος.

24. Θὰ ἤθελα νά ἐκφράσω τίς θερμές μου εὐχαριστίες στὴν κυρία Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, πού στάδηκε πολύτιμος ἀρωγὸς στὴν προσπάθειά μου νά καταλάβω τί συμβαίνει στὸν τομέα αὐτόν.

25. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, «Εργαστήρια,» 50-52. Πρὸλ. Charles H. Morgan, III, *The Byzantine Pottery: Corinth*, τόμ. 11, Καίμπριτζ, 1942, 36-42.

26. A. Tangaki, *La céramique des IVe-VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna*, Ἀθήνα, 2005, 131-33, Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸ νησιωτικὸ γῶρο καί ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (7ος-9ος αἰ.): Μία πρώτη προσέγγιση,» *Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (7ος-9ος αἰ.)*, Ἀθήνα, 2001, 231-66. Τῆς ἰδίας, «Ἡ ἐφυαλωμένη κεραμικὴ. Νέα στοιχεῖα γιά τὴν ἐμφάνιση τῆς ἐφύαλωσης στὸ Βυζάντιο,» στὸ Π.Γ. Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινὴ Ἐλευθέρνα*, τομέας 1, τόμος Α', Ἀθήνα, 2004, 209-26. Εὐχαριστῶ τὴν κυρία Νανὼ Χατζηδάκη πού μοῦ ὑπέδειξε τὸ βιβλίο τῆς κας Γιαγκάκη.

27. Α.Δ., 33.Β.2 (1978), 239-40.

28. B. Bochlendorf-Arslan, *Die glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*, Istanbul, 2004, 222-3.

Ἦδη, στὸν Θ' καὶ Γ' αἰώνα, ἡ παραγωγὴ διαφαίνεται ἀδρὰ διαφοροποιημένη, σημάδι παραγωγικότητας καὶ ὀρθολογικῆς ἀντιμετώπισης τῶν οἰκονομικῶν δυσνατοτήτων. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰώνα, ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Νικομήδεια καὶ ἴσως καὶ ἡ Νίκαια παρήγαν πολύχρωμα κεραμικά (Polychrome Ware), ὑποκατηγορία τῶν ἐφυσλωμένων κεραμικῶν ἀπὸ ἄσπρο πηλό (Glazed White Ware). Ὡς γνωστόν, πρόκειται γιὰ εἶδη πολυτελείας. Ποῦ καὶ σὲ ποιὸν διετίθεντο αὐτὰ τὰ προϊόντα; Ποιά, δηλαδή, ἦταν ἡ ζήτησις; Παρὰ τὴν εὐρεία γεωγραφικὴ ἐξάπλωσή τους (ἔχουν βρεθεῖ τέτοια κεραμικά στὴν Κόρινθο, τὴ Χερσώνα, τὴν Πρεσθλάβα, τὴ Σπάρτη καὶ τὴν Κρήτη τὸν Γ' αἰώνα, ἀκόμη καὶ στὴν Κόρδοβα), ὑποθέτει κανεὶς ὅτι ἡ ζήτησις προερχόταν κυρίως ἀπὸ πλούσια στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ ἢ ἀπὸ ἐκκλησίες²⁹. Πρόκειται, δηλαδή, γιὰ κοινωνικὰ περιορισμένη ἀλλὰ γεωγραφικὰ εὐρεία διάθεσις, ποὺ στ' ἀλήθειαν δὲν μᾶς βοηθεῖ στὴ διερεύνησι τοῦ χαρακτῆρα τῆς οἰκονομίας τῶν Βυζαντινῶν πόλεων, στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ παραγωγὴ ἦταν ἐστιασμένη στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν ἐνδοχώρα της, ὅπως σωστὰ ἔχει ἀποκληθεῖ ἡ Βιθυνία³⁰. Τὸ Ἀμόριον, ἀντιθέτως, δὲν παρήγε εἶδη πολυτελείας. Δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε μὲ βεβαιότητα ἂν ἡ παραγωγὴ τοῦ ἦταν μεγάλη ἢ μικρή, ἂν προοριζόταν γιὰ τοπικὴ κατανάλωσις ἢ γιὰ ἐξαγωγή. Θεωρῶ, ὅμως, σημαντικὸ ὅτι σὲ μία τόσο πρώιμη ἐποχὴ μία πόλις κατ' ἐξοχὴν διοικητικὴ εἶχε ἤδη τέτοια παραγωγὴ. Σημειωτέον, ὅτι ὁ Chris Lightfoot, ὑπεύθυνος τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἀμορίου, ἔχει ἀνακοινώσει ὅτι στίς ἀρχές τοῦ Θ' αἰώνα παραγόταν στὸ Ἀμόριον ἓνα σπάνιο εἶδος μὴ ἐφυσλωμένης κεραμικῆς, τὸ ὁποῖο προϋποθέτει ἐξαιρετικὰ ὑψηλὴ εἰδίκευσις ἐκ μέρους τῶν κεραμοποιῶν³¹. Ἡ ἀγορὰ ἦταν ὅπωςδῆποτε εὐρύτερη ἀπὸ τὸ πλούσιο στρώμα τῶν ἀξιωματούχων. Παραμένει ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα, σὲ πόσες ἄλλες πόλεις παρόμοιες μὲ τὸ Ἀμόριον ὑπῆρχε παραγωγὴ μὴ πολυτελοῦς ἐφυσλωμένης κεραμικῆς τὴν ἐποχὴ αὐτή. Εἶναι ἓνα desideratum γιὰ τὸ μέλλον, ἀλλὰ νομίζω ὅτι δὲν συντρέχει κανένας λόγος ὥστε τὸ Ἀμόριον νὰ ἀποτελεῖ ἐξαιρετικὴ περίπτωσις.

Τὰ πράγματα ἀλλάζουν σημαντικὰ στὸν ΙΑ', ΙΒ', καὶ τίς ἀρχές τοῦ ΙΓ' αἰώνα. Κατ' ἀρχήν, πληθαίνουν τὰ κέντρα παραγωγῆς ποὺ εἶναι γνωστὰ στὸν

29. Laiou-Morrisson, *The Byzantine Economy*, κεφ. Γ'.

30. B. Geyer, J. Lefort, *La Bithynie au Moyen Âge*, Παρίσι, 2003.

31. Ch. Lightfoot, "The Amorion Project: The 1998 Excavation Season," *DOP* 55, 2001, 380.

Ἑλλαδικὸ κυρίως χώρο. Στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Κόρινθο, τὸ Ἀμόριον, προστίθενται ἄλλες πόλεις: ἡ Θεσσαλονίκη, ἀργότερα ἡ Θήβα, ἀλλὰ καὶ μικρότερες, ποὺ θὰ ὑπέθετε κανεὶς ὅτι ἐντάσσονται ἀκριβῶς στὸ μοντέλο τῆς καταναλωτικῆς πόλης: ἡ Σπάρτη, ἡ Λάρισα, τὸ Ἄργος, ἡ Ἀθήνα καὶ ἄλλες³². Γιὰ τί εἶδους παραγωγή, ὅμως, πρόκειται; Ὑποθέτει κανεὶς ὅτι ἡ παραγωγή τοῦ Χάνδακα, γιὰ παράδειγμα, ἢ τῆς Βέρροιας, μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης καὶ πιθανότατα καὶ τὸ τοπικὸ ἐμπόριο μεταξὺ ὑπαίθρου καὶ πόλης. Ἀλλες πόλεις ἐξυπηρετοῦσαν καὶ εὐρύτερες ἀγορές, πέραν τῆς τοπικῆς καταναλώσεως. Τὸ Ἀμόριον, ἐμπορικὸ κέντρο ὡς τὸ 1071, ἴσως διοχέτευε τὴν παραγωγή του στὴν περιφερειακὴ ἀγορά. Οἱ συνεχιζόμενες ἀνασκαφὲς ἐλπίζω νὰ μᾶς δώσουν περισσότερα στοιχεῖα. Λιγότερο ἀναμενόμενη εἶναι ἡ (πιθανολογούμενη) ἐξαγωγή κεραμικῶν ἀπὸ τὴ Σπάρτη στὴν Ἀπουλία καὶ ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, ἢ πιὸ συγκεκριμένα τὴν Ἀθήνα, στὴ Νότια Γαλλία καὶ τὴ Γένοβα³³. Γενικότερα

32. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, «Ἐργαστήρια», 47 κ.ε. Πρὸλ. Laiou-Morrisson, *The Byzantine Economy*, κεφ. Δ'. Στὸ βιβλίο αὐτὸ ἔχω ἐπιμείνει ὅτι ἡ Ἀθήνα πρέπει νὰ ἦταν σημαντικὸ κέντρο παραγωγῆς. Πράγματι, ἔχουν βρεθεῖ στὴν πόλη αὐτὴ κλίβανοι, ἀπορρίμματα ἐφυαλωμένης κεραμικῆς καὶ πολὺ ὠραῖα κεραμικά, πιθανῶς τοῦ IB' αἰώνα. Ἐφυαλωμένες γαβάδες καὶ σαλτσάρια εἶναι τοῦ I-IB' αἰώνα: Α. Κ. Ὁρλάνδος, «Ἐκθεσις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1964, Ἀθήνα, 1967, 16, 37 καὶ 58. Εὐχαριστῶ τὸν κύριο Χ. Μπούρα ποὺ μοῦ ὑπέδειξε τὴ δημοσίευσή αὐτή. Βλ. ἐπίσης, Ν. Σαραγᾶ, «Ἐργαστήρια κεραμικῆς Βυζαντινῶν χρόνων στὸ οἰκόπεδο Μακρυγιάννη», *Εἰκοστὸ δεύτερο συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Περὶλήψεις, Ἀθήνα, 2002, 97-8.

33. Οἱ L. Vallauri, G. Démians d'Archimbaud, «La circulation des céramiques byzantines, chypriotes et du Levant chrétien en Provence, Languedoc et Corse du Xe au XIVe siècle», *7ο Διεθνὲς Συνέδριο Μεσαιωνικῆς Κεραμικῆς*, 137-52, βρίσκουν κεραμικὰ στὴν Προβηγγία τὸν I-IA' αἰώνα, καὶ ἀθηναϊκὰ ἐφυαλωμένα κεραμικὰ στὴ Μασσαλία καὶ Λιγυρία ἀπὸ τὸν IA' ὡς τὰ τέλη τοῦ IB' αἰώνα (σσ. 141-43). Πρὸλ. A. Gardini, «La ceramica bizantina in Liguria», στὸ S. Gelichi, *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia*, Φλωρεντία, 1993, 70. Ἡ Helen Patterson (στὸ ἴδιο, 104 κ.ε.) ἀναφέρει ἐξαγωγή στὴν Ἀπουλία ἐφυαλωμένων κεραμικῶν ἀπὸ ἄσπρο πηλὸ καθὼς καὶ ἀπὸ κόκκινο πηλὸ (Κορίνθου), ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Θ' ἕως τὰ τέλη τοῦ IB' αἰώνα, καθὼς καὶ τὴν ἐξαγωγή, πάντα στὴν Ἀπουλία, διαφόρων τύπων ἐφυαλωμένων κεραμικῶν στὰ τέλη τοῦ IA' καὶ τὸν IB' αἰώνα. Ὁ S. Gelichi (στὸ ἴδιο, 19-20) διαπιστώνει τὴν ἐμφάνισή Βυζαντινῶν κεραμικῶν

αὐτὴν τὴν ἐποχὴ παρατηρεῖται ἐξαγωγή λεπτεγγάρων κεραμικῶν (Fine Sgraffito Ware) στὴν Ἰταλία, καὶ συγκεκριμένα στὴν περιοχὴ τῆς Βενετίας, ὅπου ἐπηρέασαν τὴν ντόπια παραγωγὴ³⁴. Εἰσαγωγή Βυζαντινῶν κεραμικῶν, προερχομένων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἴσως καὶ ἀπὸ ἄλλου, παρατηρεῖται καὶ στὴ Δοδρουτσά καὶ τὴν Χερσώνα.

Μελετώντας τὴν τεχνικὴ τῶν κεραμικῶν, ἡ Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπῆρχαν, σὲ λίγα κέντρα, καλὰ ὁργανωμένα ἐργαστήρια, μὲ ἐξειδικευμένους τεχνίτες, ποὺ παρήγαν κεραμικὰ ὑψηλῆς αἰσθητικῆς καὶ σχετικὰ μεγάλης ἀξίας, ποὺ δὲν ἦταν, ὅμως, εἶδη πολυτελείας. Τὰ προϊόντα τοὺς διοχετεύονταν στὸ ἐμπόριο, διαπεριφερειακὸ καὶ διεθνές³⁵. Ὡς τέτοια κέντρα θεωρεῖ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν Κόρινθο. Θυμίζω ὅτι στὴν Κόρινθο ἔχουν γίνει οἱ πληρέστερες ἀνασκαφές, καὶ ἴσως τὸ οἶονεῖ μονοπωλίό της, ἀνάμεσα στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις, νὰ μὴν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ ναυάγιο τῆς Ἀλοννήσου, τῶν μέσων τοῦ ΙΒ' αἰ. μὲ φορτίο ἀπὸ λεπτεγγάρων κεραμικῶν, καὶ τοῦ Καστελλόριζου, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΙ' μὲ ἀδρεγγάρων κεραμικῶν (Aegean Ware ἢ Incised Sgraffito), ἀποδεικνύουν τὴν ποιότητα τῆς παραγωγῆς, καθὼς καὶ τὴ διακίνησή της μὲ πλοῖα, δηλαδὴ, σὲ κάποιες, ἀπροσδιόριστες πρὸς τὸ παρόν, ἀποστάσεις.

στὴν Ἰταλικὴ ἀγορὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα, καὶ κάμψη μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΙ'. Ὁ Gardini μιλάει γιὰ τὴν παρουσία ἐφυσωμένης κεραμικῆς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (ἡ παραγωγὴ τεκμηριώνεται ἀπὸ τὴν ὀρυκτολογικὴ ἀνάλυση) καὶ ἴσως τὴν Κόρινθο τὸν ΙΒ'-ΙΙ' αἰῶνα. Γιὰ τὸν τύπο τῶν κεραμικῶν, βλ. καὶ Α. Frantz, "Middle Byzantine Pottery in Athens," *Hesperia* 7 (1938), 429-67, ἡ ὁποία, ὅμως, ὑποθέτει ὅτι τὰ κεραμικὰ ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἀθήνα, στὴν Κόρινθο, στὴ Θήβα καὶ ἄλλου ἦταν εἰσηγμένα ἀπὸ κέντρα παραγωγῆς ἐκτὸς τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου (σ. 438).

34. V. François, "Sur la circulation des céramiques byzantines en Méditerranée orientale et occidentale," *La céramique médiévale en Méditerranée*, Aix-en-Provence, 1997, 231-36, μὲ χάρτες ποὺ καταγράφουν τὴ γεωγραφικὴ διάδοση διαφόρων τύπων κεραμικῶν.

35. «Ἐργαστήρια,» 63-64. Τοπικὸ ἐμπόριο: ἀκτῖνα περίπου 50χμ.· περιφερειακὸ: ἀκτῖνα περ. 50-300 χμ.· διαπεριφερειακὸ: ἀκτῖνα πάνω ἀπὸ 300 χμ.· L. de Ligt, *Fairs and Markets in the Roman Empire*, Ἀμστερνταμ, 1993, 15 κ.ε. Κατὰ τὴν Cecile Morrisson, στὸ Laiou καὶ Morrisson, *The Byzantine Economy*, τὸ τοπικὸ ἐμπόριο διεξαγόταν σὲ ἀποστάσεις ποὺ περιορίζονταν σὲ μιᾶς ἡμέρας ταξίδι, σὲ ἀκτῖνα 50 χμ., ἡ μιᾶς μέρας θαλάσσιο ταξίδι, ἀποψη ποὺ ἴσως βασίζεται στὸ L. Durlat, *De la ville antique à la ville Byzantine; le problème des subsistances*, Πάρις, 1990, 563.

Ἄς ἐπιχειρήσουμε οἰκονομικὴ ἐρμηνεία τῶν λίγων στοιχείων ποὺ ἀνέφερα, καὶ ποὺ οἱ ἀρχαιολόγοι γνωρίζουν μὲ λεπτομέρειες καὶ σὲ βάθος. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, διαφαίνεται ἱεράρχηση στὴν παραγωγή καὶ τὴ διάδεση τῆς παραγωγῆς: τοπικὴ ἀγορά, περιφερειακὴ ἀγορά, διαπεριφερειακὴ καὶ διεθνὴς ἀγορά. Τὸ φαινόμενο εἶναι ὑγιὲς ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη. Κάθε εἶδος ἀγορᾶς ἔχει τὴ δική του σημασία. Ἡ τοπικὴ ἀγορὰ σηματοδοτεῖ τὶς σχέσεις ὑπαίθρου-πόλης, ἐπομένως ἤδη δὲν χωράει στὸ μοντέλο τῆς καταναλωτικῆς πόλης. Εἶναι ἡ λιγότερο τεκμηριωμένη γιὰ τὴν κεραμικὴ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ, κατὰ τὴν ἀποψή μου, σίγουρη. Ἄν καὶ σημειώνεται κάποια ἐπαγγελματικὴ διαφοροποίηση στὸν ἀγροτικὸ πληθυσμό, καί, ἀπὸ τὰ ὀνόματα, κυρίως, τῶν χωρικῶν ἀνιχνεύεται ἡ ὑπαρξὴ κεραμείων³⁶, κανένα στοιχεῖο, ποτέ, δὲν ἔχει ὑποδηλώσει τὴν παραγωγὴ ἐφυσλωμένης κεραμικῆς στὴν ὑπαίθρου πρὶν ἀπὸ τὴν Παλαιολόγειο περίοδο. Κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ περιφερειακὸ ἐμπόριο ἀποτελεῖ τὸ κομβικὸ σημεῖο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀγορᾶς, τουλάχιστον σὲ προϊόντα ποὺ δὲν εἶναι ὑψηλῆς πολυτελείας³⁷. Μέσω αὐτοῦ, ἀνοίγεται ἡ οἰκονομία στὴν ἀνταλλαγὴ προϊόντων ποὺ ξεπερνοῦν τὶς ἀνάγκες τῆς αὐτάρκειας, καὶ διευρύνεται καὶ αὐξάνεται σημαντικὰ ἡ ἀγορά. Τὸ διαπεριφερειακὸ καὶ τὸ διεθνὲς ἐμπόριο ἔχουν συναφῆ λειτουργία, ἀλλὰ διαφορετικὴ ἐμβέλεια ἀπὸ ὅ,τι τὸ περιφερειακὸ, δεδομένου ὅτι σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὰ διακινούμενα προϊόντα εἶναι πολυτελείας, ἢ, ὅπερ πρὶν ἐνδιαφέρον, ἡμιπολυτελείας. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ κεραμικά, διαφαίνεται καὶ περιφερειακὸ καὶ διαπεριφερειακὸ ἐμπόριο ἐφυσλωμένων ἀγγείων καὶ πινακίων, καί, βέβαια, τεκμηριώνεται τὸ διεθνὲς ἐμπόριο. Ὑποδέτω ὅτι τὰ πλοῖα ποὺ ναυάγησαν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀλόννησο καὶ τὸ Καστελλόριζο ἐπιδίδονταν εἴτε σὲ περιφερειακὸ εἴτε σὲ διαπεριφερειακὸ ἐμπόριο. Ἐλπίζω ὅτι μελλοντικὰ οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες θὰ διαφωτίσουν περισσότερο τὴ σχετικὴ σημασία τοῦ κάθε εἶδους ἐμπορίου.

Ἱεράρχηση, λοιπόν. Καὶ ἱεράρχηση, ἀναμφίβολα, στὴ δομὴ τῆς ζήτησης.

36. J. Lefort, "The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries," *EHB*, τόμ. Α', 309.

37. Ο Α. Ρ. Kazhdan, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Μπέρκλεϋ, Λονδίνο, 1985, 49-50, δίνει τὸν χρόνο ταξιδιῶ μεταξὺ διαφόρων πόλεων ἢ περιοχῶν σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν συγχρόνων: 3 ἡμέρες ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Ἀδριανούπολη, 8 ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὸν Δούναβη, 8 ἀπὸ τὴ Νίκαια στὴν Ἀντιόχεια, κ.ο.κ.

Τὰ κεραμικά πολύ καλής ποιότητας πρέπει νὰ εἶχαν πελατεία σχετικὰ εὐπορη, ἀστική, καὶ μὲ αἰσθητικὲς ἀναζητήσεις. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο τεκμαίρεται, ὡς ἓνα βαθμὸς, καὶ ἀπὸ τὴ διαφοροποίηση τοῦ στυλ μεταξὺ τῆς παραγωγῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Κορίνθου – ἓνα εἶδος μόδας. Ἡ πελατεία δὲν εἶναι μόνον ἡ ὑψηλὴ ἀριστοκρατία καὶ ἡ αὐτὴ ἢ οἱ ἀξιωματοῦχοι. Περιλαμβάνει ὅπως δὴποτε ἓναν εὐρύτερο ἀστικὸ πληθυσμὸς. Εἶναι γενικὰ ἀποδεκτό, καὶ σωστά, ὅτι ὁ ΙΑ'-ΙΒ' αἰώνας ἦταν ἐποχὴ οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ οἰκονομικῆς εὐρωστίας γιὰ μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Βυζαντίου. Βέβαια, ἡ ζήτηση δὲν εἶναι μόνον θέμα διαθέσιμων πόρων, ἀλλὰ καὶ ἐπιλογῆς γιὰ τὴ διάθεση τῶν πόρων. Ἡ Μ. Γερολυμάτου ἔχει δείξει ὅτι στὸν ΙΑ'-ΙΒ' αἰώνα ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀξία τῶν ἀγαθῶν, καὶ ἀντίστοιχα αὐξάνεται ἡ ζήτηση γιὰ προϊόντα ποὺ πληροῦν αὐτὲς τὲς προϋποθέσεις. Ἡ ζήτηση γιὰ προϊόντα ἡμιπολυτελείας ἀγγίζει πλέον εὐρύτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, πέραν ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους καὶ τὴν ἀριστοκρατία³⁸. Πρόκειται γιὰ μία πολὺ σημαντικὴ ἐξέλιξη, ποὺ διευρύνει τὴ ζήτηση καὶ μεγεθύνει τὲς ἀγορές, καὶ τὴν ὁποία θὰ διαπιστώσουμε καὶ γιὰ τὴ βιοτεχνία ἢ βιομηχανία ὑφασμάτων. Ἐπιμένω στὸ ὅτι μιλάμε γιὰ προϊόντα ἡμιπολυτελείας. Ἐκεῖ βρίσκονται οἱ μεγάλες ἀγορές, ἐκεῖ καὶ τὰ κέρδη³⁹.

Ἡ ὑαλουργία θὰ μᾶς ἀπασχολήσει λιγότερο, κυρίως γιατί τὸ δημοσιευμένο ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ εἶναι περιορισμένο καὶ προέρχεται ἀπὸ λιγοστὰ κέντρα. Δὲν θὰ ἀσχοληθῶ καθόλου μὲ τὰ ἀντικείμενα μεγάλης πολυτελείας καὶ ἀξίας, ποὺ πιθανότατα παράγονταν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ εἶχαν πολὺ περιορισμένη ἐγχώρια ἀγορά, ἐνῶ ὅσα τώρα βρίσκονται σὲ μουσεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ μᾶλλον προέρχονται ἀπὸ μὴ ἐμπορικὲς συναλλαγές. Οὔτε θὰ μιλήσω γιὰ τὴν παραγωγὴ ψηφιδῶν, γιὰ τὸ ἐμπόριο τῶν ὁποίων δὲν ξέρουμε σχεδὸν τίποτε. Θὰ ἀρκεσθῶ

38. Μ. Γερολυμάτου, «Ἐμπόριο, κοινωνία καὶ αἰσθήσεις, 11ος-12ος αἰώνας,» στὸ Χρ. Αγγελίδη, *Τὸ Βυζάντιο ὥριμο γιὰ ἀλλαγές*, Ἀθήνα, 2004, 257-68.

39. Ὁ C. Cipolla ἔχει τονίσει αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, ἰδίως γιὰ τὴν προβιομηχανικὴ ἐποχὴ, ὅπου ἡ ζήτηση γιὰ προϊόντα μικρᾶς ἀξίας εἶναι σχετικὰ χαμηλὴ, ἐφ' ὅσον αὐτὰ παρασκευάζονται στὴν οἰκιακὴ οἰκονομία, καὶ δὲν ἀποφέρουν σοβαρὰ κέρδη στὸν ἐμπορο: *Before the Industrial Revolution*, Λονδίνο, δευτέρη ἐκδόση, 1981, κεφ. Α'. Σημειώνω, ὅμως, ὅτι ἡ συνολικὴ ζήτηση γιὰ προϊόντα μικρᾶς ἀξίας εἶναι, πάντως, σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀστικὴ οἰκονομία, τὴν ὁποία τροφοδοτεῖ, καὶ στὴν ὁποία μεταφέρεται μέρος τοῦ πλεονάσματος τῆς ὑπαίθρου.

σέ όρισμένες διαπιστώσεις. Για ακόμη μιὰ φορά, έξαρτώμεθα, τουλάχιστον ώς πρόσφατα, από τις ανασκαφές τής Κορίνθου ώς πρòς τὰ αρχαιολογικά τεκμήρια. Έδώ, ώς γνωστόν στούς αρχαιολόγους, τεκμαίρεται ή ύπαρξη αξιόλογης βιοτεχνίας ή βιομηχανίας, αν προτιμάει κανείς, γυαλικών, με μεγάλη παραγωγή, και σέ καλή ποιότητα, με ποικίλα σχήματα και διάκοσμο. Συγχρόνως, ύπάρχει σοβαρή διχογνωμία ώς πρòς τή χρονολόγηση τών εύρημάτων. Στην αρχική μελέτη τών ανασκαφικών δεδομένων και τήν πρώτη δημοσίευση, ή G. R. Davidson ύποστηριξε ότι τὰ «έργοστάσια», όπως τὰ αποκάλεσε, ύαλουργίας στην Κόρινθο πρέπει νὰ χρονολογηθούν στον ΙΑ'-ΙΒ' αιώνα. Άργότερα, ό David Whitehouse θεώρησε ανασφαλή τή χρονολόγηση, και αντίταξε ότι τὰ έργοστάσια ανάγονται στην εποχή τής Φραγκοκρατίας, και ότι οί βιοτέχνες ήταν Ιταλοί, άποψη τήν όποιαν έχει ένστερνισθεί και ό Guy Sanders⁴⁰. Κατά τή γνώμη μου, οί λόγοι για τούς όποιους ό Whitehouse αναθεώρησε τή χρονολόγηση δέν είναι έπαρκεις. Ούτε, κατά συνέπεια, επιτρέπουν τò πολύ ένδιαφέρον συμπέρασμα στο όποίο κατέληξε: «δεδομένου ότι ή παραγωγή γυαλιού στην Ιταλία αρχίζει τον ΙΓ' αι., και ότι τὰ αντικείμενα μοιάζουν με αυτά τής Κορίνθου, πρέπει νὰ αντιμετωπίσουμε σοβαρά τήν πιθανότητα νὰ άρχισε και νὰ τελείωσε ή παραγωγή γυαλιού στην Κόρινθο τήν εποχή τής Φράγκικης κατοχής, και οί ύαλουργοί νὰ ήταν Ιταλοί». Με αυτήν τή χρονολόγηση, θά ανατρεπόταν ή αρχική θεωρία, σύμφωνα με τήν όποία ήταν τὰ γυαλικά τής Κορίνθου που έπηρέασαν τήν παραγωγή τής Ιταλίας. Πριν από αρκετά χρόνια, πριν από τις δημοσιεύσεις του Whitehouse, είχα ύποστηρίξει, ακολουθώντας και τον Astone Gasparetto, ότι πράγματι προηγείται ή παραγωγή τής Κορίνθου, και ότι ή επέκταση τών Βενετών, κυρίως, έμπόρων, στη Βυζαντινή επικράτεια όδήγησε στην αντικατάσταση τής Κορίνθου από τή Βενετία ώς κέντρου παραγωγής γυαλικών, με τήν εισαγωγή στη Βενετία τόσο τεχνογνωσίας όσο και τεχνιτών από τò Βυζάντιο, έως ότου, στον ύστερο ΙΓ' αιώνα, κατέληξε νὰ έξάγει ή Βενετία στις τέως Βυζαντινές έπαρχίες γυαλικά καθημερινής χρήσης (φτηνά ποτήρια) κατασκευασμένα συγκεκριμένα

40. G. R. Davidson, "A Medieval Glass Factory at Corinth," *AJA* (1940), 297-327. Davidson, *Corinth*, vol. XII, *The Minor Objects*, Princeton, 1952. D. Whitehouse, "Glass-making at Corinth: A Reassessment," *Ateliers de verriers: De l'Antiquité à la période pré-industrielle* (Rouen, 1991), 73-82. Ο Whitehouse αναφερόταν σέ ένα από τὰ δύο έργαστήρια, αυτό που βρίσκεται στο νοτιοκεντρικό μέρος τής Άγοράς.

γι' αὐτὴ τὴν περιοχὴ⁴¹. Ἀπέδωσα, δηλαδή, τὴν ἐξάλειψη, σχεδόν, τῆς βιοτεχνίας τῆς Κορίνθου καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἀνθρῶπινη τῆς μετέπειτα διάσθημης Βενετσιάνικης ὑαλουργίας στὶς νέες συνθῆκες καὶ τὶς νέες δυνατότητες ποὺ δημιούργησε ἡ Βενετσιάνικη κυριαρχία σὲ μέρος τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Παραδόξως, ἴσως, ὀρισμένοι ἱστορικοί, ὅπως ὁ David Jacoby, ἔχουν υἱοθετήσει τὴν ἀποψή μου, καὶ τὴν φέρνουν ὡς παράδειγμα γενικότερων διαδικασιῶν, ἐνῶ οἱ ἀρχαιολόγοι παραμένουν ἀσυγκίνητοι. Πολὺ περισσότερο παράδοξο καὶ ἐνδιαφέρον, ὅμως, εἶναι ὅτι παρατηρεῖται, μετὰξὺ τῶν ξένων ἀρχαιολόγων, μία σχεδόν πλήρης ἀπόρριψη ἀκόμη καὶ τῆς σκέψης ὅτι μπορεῖ οἱ Βυζαντινοὶ ἀπὸ μόνοι τους νὰ ἀνέπτυξαν βιομηχανία ὑαλουργίας. Ἡ Davidson εἶχε ἀποδώσει τὴν ὑαλουργία τῆς Κορίνθου σὲ Ἑλλήνες πρόσφυγες ἢ μετανάστες ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο – θεωρία ποὺ δὲν τεκμαίρεται. Ὁ Whitehouse τὴν ἀπέδωσε στοὺς Ἰταλοὺς. Ἄλλοι ἐρευνητὲς ἐπεξέτειναν τὴν εἰκαζόμενη ἀδυναμία τῶν Βυζαντινῶν καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς τῆς ὑαλουργίας. Στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ Μονὴ τῆς Χώρας (1120) καὶ τὴ Μονὴ τοῦ Παντοκράτορος (1124-1136) ἔχουν βρεθεῖ θραύσματα ὑαλοπινάκων μὲ συνθέσεις ἀπὸ γυαλὶ σὲ διάφορα χρώματα, δηλαδή, vitraux. Ἀρχικά, θεωρήθηκε, ἀπὸ τὸν Megaw, ὅτι οἱ ὑαλοπίνακες εἶναι Βυζαντινοὶ τοῦ ΙΒ' αἰῶνα. Ἀργότερα, ὅμως, ὀρισμένοι ἐρευνητὲς τοὺς χρονολόγησαν μὲ δυσερμηνευτὴ ἐπιμονὴ στὴν ἐποχὴ μετὰ τὴν Τέταρτη Σταυροφορία. Οὕτως ἢ ἄλλως, δηλαδή ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ χρονολόγηση, ἀποδίδουν τὴν παραγωγὴ αὐτῆ εἴτε στὴν ἐπίδραση δυτικῶν τεχνικῶν εἴτε σὲ Ἰταλοὺς ἢ Γερμανοὺς τεχνίτες, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὰ ἄλλα δὲν μαρτυροῦνται. Οἱ J. Henderson καὶ Marlia Mango ἔχουν πλέον ἀποδείξει, μὲ χημικὴ ἀνάλυση, ὅτι ἡ τεχνικὴ ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὰ vitraux τῆς Μονῆς τῆς Χώρας εἶναι τελειῶς διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, καὶ ὅτι ἐπομένως οἱ ὑαλοπίνακες μᾶλλον κατασκευάστηκαν ἐπὶ τόπου⁴². Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὸ θέμα λύθηκε, ἀλλὰ μία ἀκόμη μελέτη ἐπανέρχεται, μὲ

41. A. E. Laiou, "Venice as a Center of Trade and of Artistic Production in the Thirteenth Century," στὸ *Atti del XXIV Congresso del Comitato Internazionale di Storia dell'Arte*, sez. 2, Μπολόνια, 1982, 14-15, 18-19. Πρὸς. A. Gasparetto, "La verrerie vénitienne et ses relations avec le Levant balkanique au Moyen Âge," στὸ *Verre médiéval aux Balkans (Ve-XVe siècle)*, Institut des études balkaniques, Académie serbe des sciences et des arts, Βελιγράδι, 1975, 143-56.

42. J. Henderson, M. M. Mango, "Glass at Medieval Constantinople; Preliminary Sci-

τὴν ἀτεκμηρίωτη θεωρία ὅτι οἱ ὑαλοπίνακες κατασκευάστηκαν μὲν στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ ἀπὸ τεχνίτες ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη⁴³. Ἡ ἀπορία ποὺ ἐκφράζεται ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητές, γιατί, ἄραγε, οἱ Βυζαντινοὶ δὲν συνέχισαν τὴν παραγωγὴ vitraux, καὶ ποὺ ἐμφανίζεται περίπου ὡς ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ δυτικὴ προέλευση τῶν λιγιστῶν παραδειγμάτων ποὺ διαθέτουμε, ἔχει μίᾳ πολὺ ἀπλὴ ἀπάντηση, ὅπως διαπιστώνει καὶ ἡ F. dell' Acqua: πολυχρώμα vitraux μαζί με τὸν ποικίλο καὶ ζωηρόχρωμο διάκοσμο με ψηφιδωτὰ ἢ τοιχογραφίες θὰ ἦταν ἓνα αἰσθητικὸ ἔγκλημα, καὶ τέτοια ἐγκλήματα, ἀπὸ ὅσο ξέρουμε, οἱ Βυζαντινοὶ δὲν διέπρατταν εὐκολα.

Οἱ εἰκασίες γιὰ τὴ Δυτικογενὴ παραγωγὴ Βυζαντινοῦ γυαλιοῦ κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι λανθασμένες, ἀλλὰ ἐπίσης, προέρχονται λιγότερο ἀπὸ διάθεση νὰ ὑποτιμηθεῖ ἡ παραγωγὴ τοῦ Βυζαντίου, καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἰδεοληψία ὅτι δὲν ἦταν ἱκανοὶ οἱ Βυζαντινοὶ νὰ παράγουν προϊόντα τεχνολογικὰ καινοτόμα ἢ ποὺ ἀπευθύνονταν σὲ μεγάλες ἀγορές-ἄποψη ποὺ μᾶς ἐπαναφέρει στὴ θεωρία τῆς μὴ παραγωγικῆς πόλης. Καὶ ἐδῶ, πολὺτιμος σύμβουλος ἀποδεικνύεται τὸ Ἀμόριον. Ἀπὸ τίς ἀνασκαφές ποὺ ἔχουν γίνεῖ ὡς τώρα, ἔχουν δημοσιευθεῖ περίπου 7.500 θραύσματα γυαλιοῦ. Εἶναι ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης, συμπεριλαμβανομένων καὶ ἐπιζωγραφισμένων ἀντικειμένων, ὅπως εἶναι τὰ βραχιόλια. Σὲ δύο περιπτώσεις, τὰ ἀντικείμενα (χερούλια φλυτζανιῶν) μοιάζουν με ἐκεῖνα τῆς Κορίνθου, πράγμα ποὺ νομίζω ἐπιβεβαιώνει πανηγυρικὰ τὸ πρῶτον τῆς Κορινθιακῆς παραγωγῆς⁴⁴.

Τὰ γυάλινα ἀντικείμενα τοῦ Ἀμορίου παρουσιάζουν γενικότερο ἐνδιαφέρον. Πρῶτον, πρόκειται γιὰ ἓνα σημαντικὸ δείγμα, τὸ ὁποῖον ἀνάγεται τόσο στὴν ἐποχὴ ποὺ συχνὰ ἀποκαλεῖται «σκοτεινοὶ αἰῶνες» (Ζ' αἰ. ἕως 838), ὅσο καὶ στὴ Μέση Βυζαντινὴ ἐποχὴ, δηλαδή, στὸν Ι'- ΙΑ' αἰῶνα – ἐποχές, ἰδίως ἡ πρώτη, με λίγα εὐρήματα. Δεύτερον, ὑπάρχει διαφοροποιημένη παραγωγὴ. Τὸ ἀρχιτεκτο-

entific Evidence,” G. Dagron, C. Mango, *Constantinople and its Hinterland*, Aldershot, 1995, 346-56.

43. F. dell'Acqua, “Enhancing Luxury through Stained Glass from Asia Minor to Italy,” ὑπὸ ἐκδοσιν στὸ *Dumbarton Oaks Papers*. Εὐχαριστῶ τὴ συγγραφέα ποὺ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ δῶ τὴ μελέτη της πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση.

44. M. A. V. Gill, *Amorium Reports, Finds I; The Glass (1987-1997)*, Ὁξφόρδη, 2002, ἀρ. 277-78 καὶ 6λ. Lightfoot καὶ Ivison, στὸν ἴδιο τόμο, 259-64.

νικό γυαλί (ύαλοπίνακες της εκκλησίας της Κάτω Πόλης), που χρονολογείται στα 850-950, είναι από τα πρωιμότερα παραδείγματα του είδους. Στην ίδια εποχή χρονολογούνται και οι περίπου 23.000 ψηφίδες από γυαλί ή πέτρα, για το έσωτερικό της εκκλησίας. Τρίτον, ενώ τα περισσότερα αντικείμενα είναι καθημερινής χρήσης, εντύπωση προκαλούν λίγα αντικείμενα, τέσσερα τὸν ἀριθμό, ἀπὸ δίχρωμο ιριδίζον γυαλί, κυρίως κυανοῦν καὶ κόκκινο⁴⁵. Δύο ἀπὸ αὐτὰ χρονολογούνται στὸν ὕστερο Η΄ καὶ τὸν πρῶμο Θ΄ αἰῶνα, καὶ δύο στὸν Ι΄-ΙΑ΄ αἰῶνα. Οἱ ἑρευνητὲς εἰκάζουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἄγνωστο ὡς τώρα τύπο Βυζαντινοῦ γυαλιοῦ, τὸ ὁποῖο ἔχει κάποιες ὁμοιότητες μὲ τὴν παραγωγὴ τῆς Κορίνθου. Τὰ ἀντικείμενα εἶναι ἡμιπολυτελείας, ἀπὸ πολὺ λεπτὸ καὶ εὐδραυστο γυαλί, πάχους ἐνὸς χιλιοστοῦ.

Τέλος, ἔχουν βρεθεῖ πολλὰ θραύσματα ἀπὸ βραχιόλια, ἀπὸ τὴ Μέση Βυζαντινὴ περίοδο, τόσο ἀπλὰ καὶ φτηνά, ὅσο καὶ διακοσμημένα, κάπως πιὸ ἀκριβά.

Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἀποδεικνύουν τὴν παραγωγὴ γυαλιοῦ μέσα στὴν πόλη τοῦ Ἀμορίου. Δεδομένου ὅτι τὰ βραχιόλια καὶ τὰ δίχρωμα ποτήρια εἶναι ἰδιαίτερα εὐδραυστα, δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ ἔχουν παραχθεῖ πολὺ μακριὰ καὶ νὰ ἔχουν μεταφερθεῖ διὰ ξηρᾶς. Τὰ γυαλικά μὲ ἐπίθετη διακόσμηση ἀπὸ κυανὲς ἴνες (blue coil ware), θεωρεῖται ἐπίσης ὅτι εἶναι τοπικῆς παραγωγῆς. Ἐξ ἄλλου, οἱ Lightfoot καὶ Iverson θεωροῦν πιθανὸν ὅτι ἡ παραγωγὴ βραχιολίων ἦταν χωριστὴ ἀπὸ ἐκείνη ἄλλων γυάλινων ἀντικειμένων. Ἄν αὐτὸ εἶναι ἔτσι, τότε πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ὑπῆρχε καταμερισμὸς ἐργασίας καὶ διαφοροποιημένη παραγωγὴ, ἡ ὁποία ἀνταποκρινόταν σὲ διαφοροποιημένη ζήτηση – δηλαδή, ὅτι πρόκειται γιὰ σχετικὰ ἐξελιγμένη βιοτεχνία⁴⁶.

Συνοψίζοντας γιὰ τὴν ὑαλουργία, τονίζω ὅτι καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔχουμε διαφοροποιημένη καὶ ἱεραρχημένη παραγωγὴ καὶ ζήτηση. Τὰ εἶδη ὑψηλῆς πολυτελείας ἀπευθύνονταν σὲ ἓνα πολὺ μικρὸ κοινό, ἐγγύριο καὶ διεθνές.

45. Πρόκειται γιὰ τὸ γυαλί πού ἀλλάζει χρῶμα ἀνάλογα μὲ τὸ φῶς: dichroic glass.

46. M. A. V. Gill, *Amorium Reports, Finds I: The Glass (1987-1997)*, Oxford, 2002, 79, 183-84, 253-55, καὶ Lightfoot καὶ Iverson, σὺ ἴδιο, 259-64. Πρὸλ. τὴν παραγωγὴ στὶς Σάρδεις, ὅπου, ἀπὸ τὴ Μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ (Ι΄-πρῶμος ΙΙ΄ αἰῶνας), ἔχουν βρεθεῖ κυρίως βραχιόλια. Ὁ Axel von Saldern θεωρεῖ ὅτι τὰ βραχιόλια πού ἔχουν βρεθεῖ σὲ σχετικὰ μεγάλες ποσότητες, δείχνουν ὅτι, ἂν καὶ στὶς Σάρδεις ἡ σοβαρὴ παραγωγὴ γυάλινων ἀντικειμένων τελείωσε τὸν πρῶμο Ζ΄ αἰῶνα, ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει κάποια ντόπια «βιομηχανία»: "Glass from Sardis," *AJA* 66 (1962), 5-12.

Πιθανόν κέντρο παραγωγής τους ή Κωνσταντινούπολη, ίσως και ή Κόρινθος. Ποτήρια και φιαλίδια για άρώματα, επιζωγραφισμένα και κοσμημένα με χρυσό και σμάλτο, χρονολογούμενα στον ΙΒ΄ αιώνα, έχουν βρεθεί στην Κωνσταντινούπολη, στην Κόρινθο, στην Πάφο, τη Ρωσία, την Αρμενία, την Αίγυπτο και τη Βρετανία και, βέβαια, την Ιταλία. Η προέλευσή τους είναι αντικείμενο συζήτησης – οί Henderson και Mango μάλλον αποδέχονται Βυζαντινή προέλευση. Ως προς τον τρόπο διακίνησής τους, το ώραϊο μπώλ στο Θησαυροφυλάκιο του Αγίου Μάρκου πιθανώς μεταφέρθηκε στη Βενετία ως μέρος της λείας από τη Δ΄ Σταυροφορία. Για τα αντικείμενα του ΙΑ΄-ΙΒ΄ αιώνα, όμως, δεδομένης της ευρύτερης οικονομικής και εμπορικής άνθησης, πρέπει να εικάσουμε εμπορική διακίνηση⁴⁷. Δεύτερον, υπάρχει τό «ἀρχιτεκτονικό γυαλί», δηλαδή, ψηφίδες και ύαλοπίνακες, με περισσότερο διάσπαρτη παραγωγή ή παρουσία (Σάρδεις, Αμόριον, Κόρινθος), και με πελάτες τις εκκλησίες και ένα εύπορο κοινό. Τρίτον, έχουμε τα γυάλινα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, με διάφορα κέντρα παραγωγής (Κόρινθος, Αμόριον, Σάρδεις, Πέργαμος, Πρεσθλάβα, Χερσών, Πάφος, Θεσσαλονίκη στις αρχές του Θ΄ αιώνα⁴⁸) και εύρεία αγορά. Έξαγωγές πιστοποιούνται όχι μόνο προς την Ιταλία αλλά και στο Novgorod και στη Δοβρουτσά. Η Κόρινθος φαίνεται να ήταν κέντρο μαζικής παραγωγής και εξαγωγής, δηλαδή εμπορίου μακρινών αποστάσεων. Η παραγωγή γυαλιού, κατά τη γνώμη μου, αρχίζει ως παραγωγή ειδών πολυτελείας, και με την ανάπτυξη της οικονομίας εξελίσσεται σε μαζική παραγωγή φτηνότερων αντικειμένων, όπως, άλλωστε, φαίνεται να έγινε πολύ αργότερα και στη Βενετία. Άν είναι έτσι, έχουμε όρθολογική διάρθρωση και του τομέα αυτού.

Δυστυχώς, πολύ απέχουμε από το να έχουμε ικανοποιητική εικόνα της βυζαντινής ύαλουργίας. Απευθύνω έκκληση στους αρχαιολόγους να δίνουν ιδιαίτερη προσοχή στα τεκμήρια για την ύαλουργία και να τα διαφυλάσσουν ως κόρην οφθαλμού.

47. Henderson-Mango, 339-43.

48. Κανονίδης 2002, 143-52, στο Ch. Bakirtzis, "Imports, Exports, and Autarky in Byzantine Thessalonike 7th-10th centuries," : J. Henning, *Post-Roman Towns and Trade in Europe, Byzantium and the Near-East*, Bad Homburg, Frankfurt a.M., υπό έκδοσιν. Εύχαριστώ τον κ. Μπακιρτζή που είχε την καλωσύνη να μου στείλει το άρθρο του πριν αυτό δημοσιευθεί.

Ὡς πρὸς τὰ ὑφάσματα, ἡ κατασκευὴ καὶ διάθεσις μάλλινων ὑφασμάτων, ἢ ὅποια ὁπωσδήποτε ὑπῆρχε, μᾶς εἶναι σχεδὸν παντελῶς ἄγνωστη ὡς πρὸς τις λεπτομέρειες, σὲ ἀντίθεσιν μὲ τις πολλὰς γνώσεις ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ τὸ ἐμπόριο μάλλινων ὑφασμάτων στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καρλομάγνου καὶ ὡς τὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα. Γιὰ τὸ Βυζάντιο, ἀναγκαστικά πρέπει νὰ περιοριστοῦμε στὴ βιοτεχνία ἢ βιομηχανία μεταξωτῶν ὑφασμάτων. Ἡ βιβλιογραφία ἐδῶ εἶναι ἐκτενέστατη, καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ συζητηθεῖ στὴ μελέτη αὐτή. Περιορίζομαι, καὶ πάλι, σὲ ὁρισμένες παρατηρήσεις ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὰ ἐρωτήματα τὰ ὅποια μᾶς ἀπασχολοῦν. Θυμίζω ὅτι ἡ παραγωγὴ ὑφασμάτων δύσκολα ἀφήνει πίσω τῆς ὑπολείμματα τὰ ὅποια μπορεῖ νὰ φέρεי στὸ φῶς ἢ σκαπάνη τοῦ ἀρχαιολόγου. Μόνο στὴ Θήβα ἔχουν βρεθεῖ δύο βαφεῖα ἢ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας ὑφασμάτων⁴⁹. Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ γνώσεις μας προέρχονται ἀπὸ γραπτὲς πηγές, εἴτε ἀφηγηματικές, εἴτε κανονιστικές, ὅπως εἶναι τὸ *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, εἴτε ἐγγραφα, κυρίως Ἰταλικά, καί, φυσικά, ἀπὸ τὰ μεταξωτὰ ὑφάσματα καὶ ἐνδύματα ποὺ ἔχουν διασωθεῖ, πάλι κυρίως σὲ μουσεῖα καὶ θησαυροφυλάκια ἐκκλησιῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Τί μᾶς διδάσκουν αὐτὲς οἱ πηγές; Ξέρουμε, βέβαια, ὅτι στὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπῆρχε συνεχῶς, ἀπὸ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἕως τὸ 1204, παραγωγὴ μεταξωτῶν διαφόρων κατηγοριῶν, ἀπὸ τὰ ἄκρως πολῦτιμα καὶ μὲ συμβολικὴ σημασία αὐτοκρατορικά πορφυρὰ ὑφάσματα τὰ ὅποια ἦταν κεκωλυμένα, δηλαδὴ τῶν ὁποίων ἡ ἐξαγωγή ἀπαγορευόταν, ὡς τὰ λιγότερο ἀποκλειστικῆς χρήσης ἀλλὰ πάντα πολῦτιμα ὑφάσματα, ὡς τὰ πιὸ φτηνά (ἀπὸ φλὸς ἢ σπασμένες ἴνες), κατάλοιπα τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ μεταξιοῦ. Ἡ διακίνησις τῶν αὐτοκρατορικῶν μεταξωτῶν ἦταν κυρίως μὴ ἐμπορικὴ, ἂν καί, ἀπὸ τις ἀρχὲς ἤδη τοῦ Ι' αἰῶνα φαίνεται ὅτι γινόταν ἐξαγωγή-παράνομη, εἶναι ἡ ἀλήθεια- ἀκόμη καὶ τῶν πιὸ πολῦτιμων. Σημαντικὸ σημάδι γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ζήτησις καὶ τῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ Νε-αρά Διάταξις τοῦ Λέοντος ΣΤ', ὁ ὅποιος ἐπιτρέπει, γιὰ πρώτη φορὰ, τὴν πώλησιν μικρῶν κομματιῶν πορφυρῶν (αὐτοκρατορικῶν) μεταξωτῶν στοὺς κατοίκους τῆς Κωνσταντινούπολιν⁵⁰. Συμβολίζει τὴν ἀρχὴν τοῦ τέλους τοῦ διανεμητικοῦ

49. Χ. Κοιλᾶκου, «Βιοτεχνικὲς ἐγκαταστάσεις βυζαντινῆς ἐποχῆς στὴ Θήβα,» *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικῶν ἐγκαταστάσεων κατὰ τὴ Βυζαντινὴν ἐποχὴ, 5ος-15ος αἰῶνας*, Αθήνα, 2004, 221-41.

50. P. Noailles - A. Dain, *Les nouvelles de Léon VI le Sage*, Παρίσι, 1944, ἀρ. 80. Πρβλ.

συστήματος διάθεσης των πολυτελών μεταξωτών υφασμάτων προς όφελος της εμπορικής διακίνησής τους. Και δείχνει επίσης ένα φαινόμενο που συνδέεται με την εμπορευματοποίηση, δηλαδή, τον εκδημοκρατισμό, ούτως ειπείν, της ζήτησης: τὰ πολύτιμα αντικείμενα, ως τότε προσita σὲ λίγους ἀξιωματοῦχους καὶ ἄλλους πλουσίους, γίνονται ἀντικείμενο ζήτησης ἀπὸ ἕνα συνεχῶς διευρυνόμενο ἀστικό στῶμα. Ἡ ἐγχώρια ζήτηση πρέπει νὰ αὐξήθηκε σημαντικά στὴ διάρκεια τοῦ ΙΑ' καὶ ΙΒ' αἰώνα, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ διεθνὴς μετὰ τὸ ἀνοιγμα τῶν ἀγορῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Ἡ παραγωγή ἀνταποκρίθηκε στὶς νέες συνθήκες. Διαπιστώνουμε, πέραν τῆς Κωνσταντινούπολης, τὴν ὑπαρξὴ σημαντικῆς παραγωγῆς στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις. Στὸν Θ' αἰώνα, ὅπως εἶδαμε, ἴσως τεκμαίρεται ἡ παραγωγή μεταξωτῶν στὴν Πάτρα ἢ τὴν περιοχὴ τῆς. Στὰ τέλη τοῦ Θ' καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ Ι' αἰώνα, σύμφωνα με τὸν Ἰωάννη Καμενιάτη, στὴ Θεσσαλονίκη τὰ μεταξωτὰ ἦταν τόσο ἀφθονα, ὅσο ἀλλοῦ τὰ μάλλινα υφάσματα⁵¹. Ἄν καὶ δὲν εἶναι σαφὲς ἂν τὰ μεταξωτὰ παράγονταν στὴ Θεσσαλονίκη ἢ εἰσάγονταν ἀπὸ ἀλλοῦ, μπορεῖ κανεὶς εὐλόγα νὰ εἰκάσει ὅτι τέτοια ἀφθονία ὀφειλόταν καὶ σὲ ντόπια παραγωγή καὶ σὲ εἰσαγωγές, ὅπως ξέρουμε ὅτι γίνονταν στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὸν ὕστερο Ι' αἰώνα, ὁ Βίος τοῦ Ἀγίου Νίκωνος δείχνει παραγωγή υφασμάτων καὶ στὴ Σπάρτη, ὅπου ἤδη βρῖσκονταν ἔμποροι ἀπὸ τὴν Ἀκυλία⁵².

Γιὰ τὸν ΙΑ' καὶ τὸν ΙΒ' αἰώνα ὑπάρχουν περισσότερες πληροφορίες, καὶ τότε παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἐγχώρια ζήτηση κυρίως, καί, ὡς ἕνα βαθμό, καὶ ἡ ζήτηση ἀπὸ τὶς ἀγορὲς τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ρωσίας⁵³ καὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ὁδηγοῦν στὴ μεγάλῃς κλίμακας παραγωγῇ μεταξωτῶν στὴν Κόρινθο, τὴ Θήβα, τὴν Πάτρα, τὴν Εὐβοία καὶ τὴν Ἄνδρο. Ἀπὸ τὶς ἐξαγωγές, μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι παραγωγή ὑπῆρχε ἐπίσης καὶ σὲ πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐνῶ ἡ μαρτυρία τοῦ Βενιαμὶν τοῦ ἐκ Τουδέλης τοποθετεῖ τέτοια παραγωγή καὶ στὴ Θεσσαλονίκη. Στὴ Θήβα φαίνεται ὅτι τὰ ἐργαστήρια ἦταν μεγάλα, ὁργανωμένα, καὶ παρήγαν

τὴ Νεαρά 81, μετὰ τὴν ὁποία ἐπιτρέπεται ἡ κατασκευὴ σκευῶν καὶ κοσμημάτων ἀπὸ χρυσὸ καὶ πολύτιμους λίθους, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀρμόζουν μόνον σὲ αὐτοκράτορες.

51. Συνεχιστὲς τοῦ Θεοφάνους, Βόννη, 500-501, 568-69.

52. Σπ. Λάμπρος, *NE* 3, 166-67, 215.

53. J. Shepard, "Silks, skills and opportunities in Byzantium: some reflections," *BMGS* 21 (1997), 256 (τέλη ΙΒ' ἢ ἀρχὲς ΙΓ' αἰώνα).

πορφυροῦν ἐξάμιτο, πού εἶχε μεγάλη ζήτηση στή Δυτική Εὐρώπη⁵⁴. Πέραν, ὅμως, ἀπό τὰ πολύτιμα μεταξωτά, σημαντική ἀπό οἰκονομικῆς ἀπόψεως εἶναι ἡ παραγωγή φτηνῶν μεταξωτῶν καί ὑφασμάτων μέ ἀναμειγμένες ἴνες, λινο-μέταξα ἢ μέ μείγμα μεταξιοῦ καί βαμβακιοῦ⁵⁵. Τέτοια ὑφάσματα διοχετεύονταν στή Βυζαντινὴ ἀγορά, πράγμα πού ἀποδεικνύει τὴ διευρυνσή της. Οἱ πρόσφατες μελέτες τοῦ David Jacoby ἔχουν ἐμπλουτίσει τίς γνώσεις μας μέ νέες πληροφορίες, οἱ πῖο πολυτίμες ἀπὸ τίς ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ Ἑβραϊκὲς καὶ Ἀραβικὲς πηγές. Ἀπὸ αὐτὲς μαθαίνουμε γιὰ τὴ σημαντικὴ δραστηριότητα τῶν Βυζαντινῶν ἐμπόρων στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τὰ μέσα ἤδη τοῦ Ι' αἰῶνα καὶ μέχρι καὶ τὸν ΙΒ'⁵⁶. Ἀνάμεσα στὰ προϊόντα πού ἐξῆγαν οἱ Βυζαντινοὶ ἦταν καὶ τὰ μεταξωτά. Ἡ Ἀττάλεια λειτουργοῦσε ὡς κόμβος στὸ ἐμπόριο μέ τὴν Αἴγυπτο. Ἐμμεση μαρτυρία γιὰ τὴν ἐξαγωγή Βυζαντινῶν ὑφασμάτων στὴν Αἴγυπτο ἀποτελεῖ ἡ παραγωγή ὑφασμάτων Βυζαντινοῦ τύπου (ἀπομιμήσεων, imitation) στὴ χώρα αὐτή⁵⁷. Περισσότερο γνωστή, καὶ ἀπὸ παλαιότερα, εἶναι ἡ ἐξαγωγή Βυζαντινῶν ὑφασμάτων στὴν Ἰταλία, ἀρχικὰ ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ τὸ Ἀμάλφι, καὶ στὸν ΙΒ'

54. Σύμφωνα μέ τὸν Νικήτα Χωνιάτη, τὸ 1147 οἱ Σικελοὶ αἰχμαλώτισαν γυναῖκες ὑφάντρες ἀπὸ τὴ Θήβα. Οἱ πλούσιοι κάτοικοι τῆς πόλης εἶχαν πληθώρα χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ πολλές «χρυσοῦφεις ὀθόνας»: *Nicetae Choniatae Historia*, ἐκδ. I. A. van Dieten, Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη, 1974, 74. Ὁ M. Angold παρεμήνευσε τὸ χωρίο αὐτὸ καὶ συμπέρανε ὅτι στὴ Θήβα ἡ παραγωγή μεταξωτῶν θρῖσκόταν στὰ χέρια γυναικῶν τῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν, καὶ ἐπομένως ὅτι γενικῶς ἡ παραγωγή αὐτὴ γινόταν σὲ ἐργαστήρια στοὺς οἴκους τῆς ἀριστοκρατίας. Ἐπ' αὐτοῦ στηρίζει, ἐν πολλοῖς, τὴν ἐρμηνεία τοῦ ρόλου τῶν ἀρχόντων στὴν οἰκονομία τῶν πόλεων, ἡ ὁποία συνοψίζεται ὡς ἐξῆς: γιὰ ἓνα βραχὺ χρονικὸ διάστημα, οἱ ἄρχοντες ὑποστήριζαν τὴ βιοτεχνία πού ἦταν προσοδοφόρα γιὰ τοὺς ἴδιους, ἕως ὅτου κατάλαβαν ὅτι ἡ διατηρήσιμη οἰκονομικὴ μεγέθυνση θὰ ὑπέσκαπτε τὴ θέση τους! Τὸ γενικότερο συμπέρασμα στὸ ὁποῖο καταλήγει εἶναι ὅτι ἡ παραγωγή τῶν πόλεων ἀπευθυνόταν σὲ λίγες πλούσιες οἰκογένειες: "Byzantine Aristocracy," 240. Κάπως ἔτσι ἔχει γραφτεῖ ἡ ἱστορία τῆς παραγωγῆς τῶν Βυζαντινῶν πόλεων.

55. Ὁ D. Jacoby, "Silk in western Byzantium," 474-5, ἀναφέρει τὴ μνεῖα ὑφασμάτων ἀπὸ ἀνάμεικτες ἴνες τόσο στὸν Πτωχοπρόδρομο (τὸ διβλάνταριν τὸ κουτνίν) ὅσο καὶ σὲ Ἑβραϊκὰ κείμενα.

56. D. Jacoby, "Byzantine Trade with Egypt from the Mid-tenth Century to the Fourth Crusade," *Thesaurismata* 30 (2000), 25-77.

57. Jacoby, "Byzantine Trade," 39-40.

αιώνα, από τους Βενετούς και Γενοβέζους εμπόρους, αν και δεν μπορεί κανείς να αποκλείσει και συμμετοχή των Βυζαντινών στο εμπόριο αυτό, έφ' όσον ο Βενιαμίν ο εκ Τουδέλης αναφέρει Βυζαντινούς εμπόρους στη Βαρκελώνη και το Μονπελιέ. Το ενδιαφέρον των Βενετών και των Γενοβέζων για τα Βυζαντινά μεταξωτά της Οθήας, της Άνδρου και άλλων πόλεων, έχει οδηγήσει όρισμένους έρευνητές στο συμπέρασμα ότι ή Βυζαντινή παραγωγή ύφασμάτων αυξήθηκε σε μεγάλο βαθμό λόγω της εξωτερικής ζήτησης—για μία φορά ακόμη, δηλαδή, αναζητείται έξωγενής παράγων για την ανάπτυξη μιας σοβαρής παραγωγικής δραστηριότητας⁵⁸. Δεν διαθέτουμε ποσοτικά στοιχεία που θά μάς επέτρεπαν να μετρήσουμε την αύξηση της ζήτησης που αναμφισβήτητα προήλθε από το άνοιγμα των αγορών της Δυτικής Ευρώπης. Είναι όμως βέβαιο, και προκύπτει από τα χρονολογικά στοιχεία, ότι ή άπαρχή της παραγωγής μεταξωτών στις έπαρχιακές πόλεις προηγείται της μαζικής παρουσίας των Ίταλων εμπόρων. Όσο για την εξάπλωση των βιοτεχνιών στον ΙΑ'-ΙΒ' αιώνα, πρέπει να αναζητήσουμε τὰ αίτια της στην αύξηση τόσο της έγχώριας όσο και της διεθνούς ζήτησης. Παρατηρούμε τή διαβάθμιση της παραγωγής σε ύφασματα διαφορετικής ποιότητας και με φάσμα τιμών, ύποδέτε κανείς—άργότερα, σημαντικός παράγων στην επιτυχία της παραγωγής μεταξωτών στη Βόρεια Ίταλία. Υπογραμμίζω τήν παραγωγή και διακίνηση των φτηνότερων μεταξωτών και ήμι-μεταξωτών. Σημαίνει ότι, όπως και στην περίπτωση του γυαλιού, αλλά και της έφυαλωμένης κεραμικής, είχε επέλθει διεύρυνση της αγοράς. Τὰ είδη ήμιπολυτελείας θά μπορούσαν να είχαν εξελιχθεί σε σημαντικό τομέα της παραγωγής και του εμπορίου των Βυζαντινών πόλεων, αν δεν είχαν παρeisφρήσει άλλοι παράγοντες στους όποιους θά αναφερθώ εν κατακλείδι.

Συμπερασματικά, τὸ γεγονός ότι άξιωματοῦχοι και γαιοκτήμονες ζούσαν στις Βυζαντινές πόλεις δεν είναι λόγος να τις θεωρήσουμε καταναλωτικές ή παρασιτικές από οικονομική άποψη. Η ζήτηση, άρχικά περιορισμένη, ίσως, στὰ ύψηλά στρώματα, διαχέεται πρὸς τὰ κάτω, προερχόμενη από μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, και ή προσφορά, ή δευτερογενής παραγωγή και τὸ εμπόριο διευρύνονται.

Η αύξηση της παραγωγής επηρεάστηκε επίσης από δύο τεχνολογικές καινοτομίες και μία εξέλιξη οικονομικής φύσεως. Ός πρὸς τήν τεχνική, στην

58. Βλ. άνωτέρω, σσ. 86-87, 103-104.

ύφαντουργία συνάγεται από την παραγωγή μεταξωτών με ύφανση *lampas* ότι γύρω στο έτος 1000 πρέπει να χρησιμοποιούσαν άργαλειό πολύ εξελιγμένο και εξειδικευμένο, που μπορούσε να ύφάνει αυτά τα μεταξωτά στα όποια τα σχέδια γίνονται με éναλλαγές στην ύφανση και όχι με τη χρήση ίνων διαφορετικού χρώματος⁵⁹. Ο καινούριος τύπος άργαλειού επέτρεψε την φτηνότερη παραγωγή μεταξωτών, και υποθέτει κανείς ότι ή τεχνολογική εξέλιξη συμβάδιζε με την αύξηση της ζήτησης ή προήλθε από αυτήν. Στην κεραμική, πάλι, ή χρήση τριποδίσκων στο ψήσιμο των κεραμικών, ανακάλυψη του ύστερου ΙΒ' ή πολύ πρώιμου ΙΓ' αιώνα, κατέστησε éφικτή τη φτηνότερη και πιο μαζική παραγωγή⁶⁰. Η οικονομική εξέλιξη άφορά δραστηριότητες που είναι συμπληρωματικές μίας μεγάλης βιοτεχνίας, βιομηχανίας θά την αποκαλούσαν οι ιστορικοί του Δυτικού Μεσαίωνα: στην Αθήνα ανεπτύχθη σαπωνοποιία και επεξεργασία της πορφύρας για την ύφαντουργία της Θήβας. Και σε αυτή την περίπτωση, πρόκειται για κατανομή της εργασίας και όρθολογική όργάνωση της παραγωγής, πράγμα που δύσκολα συνάδει με τη θεωρία περί καταναλωτικής πόλης.

Αναφέρθηκα άρκετές φορές στο Αμόριον, για διάφορους λόγους. Κυρίως, γιατί το Αμόριον θά έπρεπε να είναι κατ' έξοχήν ή πόλη με χαρακτηριστικά καταναλωτικού κέντρου. Σημαντικό διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο, πρωτεύουσα του θέματος των Ανατολικών ως το 838, έχει όλες τις προϋποθέσεις που χρειάζονται για να χαρακτηριστεί ως μία πόλη όπου συγκεντρωνόταν το πλεόνασμα της άγροτικής οίκονομίας για να ανακατανεμηθεί διοικητικά στους άξιωματούς και τους στρατιώτες, χωρίς ό πληθυσμός να παράγει ή να έμπορεύεται. Ο δεύτερος κύριος λόγος είναι ότι στο Αμόριον διεξάγονται οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές πόλης της Μικρασιατικής ένδοχώρας. Τά ως τώρα αποτελέσματα είναι, κατά τη γνώμη μου, συγκλονιστικά. Πέραν από το ότι το Αμόριον είχε, ακόμη και στις πιο δύσκολες έποχές, τον Ζ' και Η' αιώνα, κατοίκους στην Κάτω Πόλη, και όχι μόνο στο κάστρο στην κορυφή του λόφου, είναι

59. A. Muthesius, "Essential Processes, Looms, and Technical Aspects of the Production of Silk Textiles," *EHB A'*, 157-8. Άργαλειοί με μηχανήματα που επέτρεπαν την άκριβή επανάληψη σχεδίων πρέπει να υπήρχαν ήδη από τον 10ο αιώνα: Muthesius, 152-58. Γενικά, οι Βυζαντινοί δεν ύστερουσαν ως προς τους Δυτικούς στην τεχνολογία του άργαλειού, έως τον ύστερο ΙΓ' αιώνα.

60. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Έργαστήρια,» 64.

σαφές ότι διατήρησε ή και ανέπτυξε ενδιαφέρουσα οικονομική δραστηριότητα. Έχουν βρεθεί χάλκινα νομίσματα που ανήκουν σε μία εποχή όπου υποτίθεται ότι το νόμισμα μικρής αξίας δεν κυκλοφορούσε στις επαρχίες, δηλαδή, από το δεύτερο μισό του Ζ' αιώνα έως τις αρχές του Θ' αιώνα – σημαδι ότι εξακολούθουσαν να διεξάγονται καθημερινές συναλλαγές. Επί πλέον, τεκμαίρεται η παραγωγή έφυσωμένης κεραμικής και υαλουργίας, ενώ το εμπόριο ήταν όχι μόνο τοπικό, αλλά και πολύ μεγαλύτερης έμβειειας, όπως αποδεικνύεται από τὰ λιγοστά όστρακα πορφύρας και τὰ μεταξωτά ύφάσματα που έχουν βρεθεί⁶¹. Οί ανακαλύψεις αυτές πρέπει, κατά τή γνώμη μου, να μās καταστήσουν λιγότερο απόλυτους ως πρὸς τήν οικονομική όψη τών πόλεων τής Μικράς Ασίας τήν εποχή αυτή. Η Άγκυρα, γιά παράδειγμα, πρέπει να ήταν πόλη με πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τὸ Αμόριον. Εξ άλλου, ὁ Άραβας γεωγράφος al-Tabari, στίς αρχές του Θ' αιώνα, θεωρούσε τήν Άγκυρα και τὸ Αμόριον ως τίς δυὸ μεγαλύτερες πόλεις στή Ρωμαϊκή αυτοκρατορία⁶².

Νομίζω ότι εκτός από τὸ προφανές δίδαγμα, ότι ἡ αρχαιολογία έχει ακόμη πολλά να μās αποκαλύψει, θὰ πρέπει να αποκομίσουμε και τὸ αντίστροφο: ότι ἴσως θὰ πρέπει να ξαναδοῦμε τὰ κείμενα, χωρίς τήν προκατάληψη ότι υπερβάλλουν όταν μιλούν γιά οικονομικές δραστηριότητες που δὲν τεκμαίρονται από αρχαιολογικά εύρηματα, ἢ δὲν ταιριάζουν στο γενικό μοντέλο που έχουμε στο νου μας. Έτσι, όταν ὁ Ιωάννης Καμενιάτης, στίς αρχές του Γ' αιώνα, περιγράφει τή Θεσσαλονίκη, τήν εμφανίζει ως πόλη τής όποιας πολλοί κάτοικοι πλούτιζαν από τὸ εμπόριο που διεξήγετο πρὸς τή Βουλγαρική ένδοχώρα αλλά και από τὸ εμπόριο μεγάλων αποστάσεων δια θάλασσης· θὰ ήταν πιὸ εύκολο, γράφει ὁ Καμενιάτης, να μετρήσει κανείς τήν ἄμμο τής θάλασσας παρὰ αὐτοὺς που περιφέρονται στήν αγορά και κάνουν συναλλαγές. Έχουμε ἤδη αναφερθεῖ στὰ μεταξωτά ύφάσματα, τὰ όποια και εἰσήγοντο στή Θεσσαλονίκη καί, μάλλον, παρὰ

61. Ch. Lightfoot, "The Survival of Cities in Byzantine Anatolia: The Case of Amorium," *Byzantion* 68 (1998), 56-71. Πρὸλ. Lightfoot, "Byzantine Anatolia: reassessing the numismatic evidence," *RN* 158 (2002), 229-39, καί Lightfoot, "The Amorium Project".

62. J. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of A Culture*, Καίμπριτζ, Νέα Υόρκη, 1990, 113. Χαρακτηριστικά, ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ αὐτήν τή μαρτυρία γιά να πεί ότι οὔτε ἡ Άγκυρα οὔτε τὸ Αμόριον λογίζονταν ως πόλεις από τὸν Άραβια χρονικογράφο!

γονταν εκεί. Ο συγγραφέας μνημονεύει επίσης τὰ προϊόντα τῆς μεταλλουργίας καὶ τῆς ὑαλουργίας, καὶ νομίζω ὅτι ἐδῶ μιλάει γιὰ τὴν παραγωγὴ τῆς πόλης. Τὰ ἀραχνούφαντα λινὰ τοῦ κειμένου θὰ μπορούσαν εἴτε νὰ εἶναι τοπικῆς παραγωγῆς, εἴτε νὰ εἰσάγονται ἀπὸ τὴ Βουλγαρία⁶³. Ὅσο γιὰ τὸν τύπο τῆς πόλης ποὺ παρουσιάζεται στὸ κείμενο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία: πρόκειται γιὰ πόλη μὲ πλούσια καὶ παραγωγικὴ ἐνδοχώρα, ποὺ ὅμως εἰσάγει σιτάρι διὰ θαλάσσης, καὶ ὅπου τὰ πολλὰ χρήματα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐμπόριο, ἐνῶ συγχρόνως ὑπάρχει καὶ δευτερογενὴς παραγωγὴ. Ἡ πόλη προφανῶς λειτουργεῖ ὡς δίαυλος ποὺ συνδέει τὴν τοπικὴ παραγωγὴ τῆς ἐνδοχώρας μὲ τὸ ἐμπόριο μεγάλων ἀποστάσεων⁶⁴. Δὲν εἶναι καταναλωτικὴ πόλη ἢ Θεσσαλονικὴ. Εἶναι πόλη μὲ διοικητικὴ καὶ στρατιωτικὴ σημασία, μὲ ἀμειψή σχέση μὲ τὴν ἐνδοχώρα της, ἀλλὰ πολὺ πιὸ κοντὰ στὸν τύπο τῆς ἐμπορικῆς πόλης τοῦ Weber, ἂν ἐπιμείνει κανεὶς στὴν ὁρολογία αὐτήν. Οὕτως ἢ ἄλλως, μία πόλη τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι πλουτίζουν ἀπὸ τὸ ἐμπόριο δὲν εἶναι μόνον καταναλωτικὸ κέντρο, οὔτε συνάδει μὲ τὴ γενικὴ ὅψη τῆς οἰκονομίας τῶν Βυζαντινῶν πόλεων στὴν ὁποία ἀναφέρθηκε στὴν ἀρχή. Νομίζω, ὅμως, ὅτι καλὸ θὰ ἦταν νὰ ἐγκαταλείψουμε τὴν κοινωνιολογικὴ ὁρολογία, γιατί ἡ τυπολογία, ἂν καὶ βοηθάει στὴν ἀνίχνευση ὁρισμένων χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων, καταλήγει στὸν ἐγκλωβισμό τῆς ἱστορικῆς σκέψης. Ἀντιθέτως, νομίζω ὅτι ὅσοι ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν οἰκονομία τῶν Βυζαντινῶν πόλεων θὰ πρέπει νὰ τὴν ἐξετάζουν καὶ μὲ κάποια βασικὰ οἰκονομικὰ κριτήρια, ὥστε νὰ μὴν καταλήγουμε στὸ παράδοξο καὶ παράλογο σχῆμα μιᾶς οἰκονομίας μὲ δημογραφικὴ ἄνοδο, μὲ αὔξηση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων, μὲ διαπιστωμένη δραστηριότητα στὸν ἐμπορικὸ τομέα, καὶ μὲ μόνον μὴ παραγωγικὸ τομέα τὴ δευτερογενῆ παραγωγὴ τῶν πόλεων.

Ἄν δοῦμε τὴν παραγωγὴ τῶν Βυζαντινῶν πόλεων μέσα στὸ σύνολο τῆς οἰκονομίας, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἀνάλυση ποὺ προσπάθησα νὰ κάνω εἶναι ἀπολύτως συμβατὴ μὲ τὴ γενικότερη μορφὴ τῆς οἰκονομίας, καί, νομίζω, ἔχει καὶ οἰκονομικὴ λογικὴ, σύμφωνα τουλάχιστον μὲ ὁρισμένους σύγχρονους θεωρίες

63. Ioannes Cameniata, *De excidio Thessalonicensi*, I. Bekker, Bonn, 1838, 500-01, 568.

64. Σχετικὰ μὲ τὸν ρόλο αὐτὸ τῶν πόλεων στὶς προ-καπιταλιστικὲς οἰκονομίες γενικά, βλ. J. Landers, *The Field and the Forge; Population, Production and Power in the Pre-industrial West*, Ὁξφόρδη, 2003, 110 κ.έ.

τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης γενικά, καὶ συγκεκριμένα τῆς ἀνάπτυξης τῶν προβιομηχανικῶν κοινωνιῶν, ἰδίως τῶν Εὐρωπαϊκῶν Μεσαιωνικῶν.

Πράγματι, πολλοὶ οἰκονομολόγοι ἐπιμένουν στὴν ἐνδογενῆ οἰκονομικὴ μεγέθυνση, τὴν ὁποία στὴ συνέχεια ἀποδίδουν σὲ διάφορους παράγοντες⁶⁵. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκόμη τοῦ Adam Smith, καὶ συχνὰ στὶς μέρες μας, στὴ διεύρυνση τῆς ζήτησης καὶ τῇ μεγέθυνση τῆς ἀγορᾶς ἀποδίδονται θετικὰ ἀποτελέσματα ὡς πρὸς τὴν ἀνάπτυξη: οἰκονομίες κλίμακος, καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, ἐξειδίκευση τῆς ἐργασίας, μεγέθυνση τῆς οἰκονομίας. Τὸ ἐμπόριο εἶναι βασικὸς κόμβος σὲ αὐτὴν τὴ διαδικασία, ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπει τὴ συνάντηση τῆς ζήτησης καὶ τῆς προσφοράς καὶ μεγεθύνει τὴν ἀγορὰ καὶ τὴ ζήτηση, μὲ εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα. Εἶναι ἐκτὸς τοῦ θέματος, τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσουμε, τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι τὰ ὀφέλη ἀπὸ τὸ ἐμπόριο καὶ μάλιστα τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο, τὴν ἐλεύθερη ἀγορὰ, δὲν κατανέμονται ποτὲ ἰσομερῶς, καί, ἀντιθέτως, τὸ ἐμπόριο μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ καταστρεπτικὸ γιὰ συγκεκριμένα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ ἢ γιὰ ὀλόκληρες οἰκονομίες⁶⁶. Στὴ μεγέθυνση τῆς ἀγορᾶς ρόλο παίζουν, μεταξὺ ἄλλων, ὁ δημογραφικὸς παράγων, ἀλλὰ καὶ ἡ συγκέντρωση τῆς ζήτησης, ὅπως κατ' ἐξοχὴν συμβαίνει στὶς πόλεις. Ὁ ἐξαστισμὸς τοῦ πληθυσμοῦ ἔχει πολλαπλὲς ἐπιπτώσεις στὸ σύνολο τῆς οἰκονομίας⁶⁷. Αὐτὰ ὅλα προβάλλονται ὡς γενικὲς ἀρχές, καὶ ὑποθέτω ὅτι ὁ Finley εἶχε διαβάσει οἰκονομικὴ θεωρία. Ἀρνήθηκε, ὅμως, ὅτι αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχει ὁποιαδήποτε σχέση μὲ τὶς οἰκονομίες τῆς Ἀρχαιότητος.

Γιὰ τοὺς μελετητὲς τῆς Μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, οἱ πόλεις ἔχουν, σὲ γενικὲς γραμμές, τὶς οἰκονομικὲς λειτουργίες ποὺ τοὺς ἀποδίδουν καὶ οἱ οἰκονομολόγοι. Ἐνῶ οἱ ἱστορικοὶ διαφέρουν ὡς πρὸς τὶς ἐκτιμήσεις τους γιὰ ἐπὶ μέρους θέματα, ὁ κεντρικὸς ρόλος τῶν πόλεων στὴν οἰκονομία δὲν ἀμφισβητεῖται. Ἐξ ἄλλου, οἱ Δυτικοὶ μεσαιωνολόγοι μελετοῦν, ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, τὴν ἐνδογενῆ ἀνάπτυ-

65. M. P. Todaro, *Economic Development*, Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη, 1997, 90-93.

66. Γιὰ τὸ πιὸ πρόσφατο παράδειγμα αὐτῆς τῆς -σωστῆς- ἀντιμετώπισης τοῦ θέματος, βλ. J. Stiglitz καὶ A. Charlton, *Fair Trade for All: How Trade Can Promote Development*, Ὁξφόρδη, 2005.

67. Γιὰ τὰ παραπάνω, βλ., π.χ., Todaro, 12-118, W. Arthur Lewis, *The Theory of Economic Growth*, Λονδίνο, 1955, 69 κ.ε., A. P. Thirlwell, *Growth and Development*, Λονδίνο, 1994, 155 κ.ε. (πρώτη ἐκδόση, 1972).

ξη, στην όποιαν οι πόλεις δροῦν καταλυτικά. Σύμφωνα με μία ενδιαφέρουσα μελέτη, κατά τη διάρκεια του Δυτικού Μεσαίωνα, η δημογραφική μεγέθυνση στον αγροτικό τομέα οδήγησε σε αυξανόμενο κατά κεφαλήν εισόδημα, και κατά συνέπεια σε αύξηση της συνολικής ζήτησης για τα προϊόντα της πόλης (δηλαδή της βιοτεχνίας), δεδομένου ότι η ζήτηση για τα προϊόντα της αγροτικής οικονομίας είναι ανελαστική, ενώ για τα προϊόντα της βιοτεχνίας είναι ελαστική. Αγροτική και αστική παραγωγή είναι στενά συνδεδεμένες, και στις πόλεις παρατηρείται εξειδίκευση, καταμερισμός της εργασίας, αύξηση της παραγωγής, ή οποία με τη σειρά της επηρεάζει προς τις ίδιες κατευθύνσεις την ύπαιθρο⁶⁸. Ο εξαστισμός θεωρείται σημαντικός δείκτης για οικονομικά μεγέθη όπως η αύξηση του εισοδήματος ή η παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα.

Το ότι η εξέλιξη της Βυζαντινής οικονομίας ήταν ενδογενής θα έπρεπε να είχε γίνει κοινό κτήτημα. Ξέρουμε ότι ο πληθυσμός άρχισε να αυξάνεται στα τέλη του Η' αιώνα και συνέχισε την αυξητική του πορεία ως κάποια στιγμή στον ΙΔ'. Ξέρουμε ότι αυξήθηκε η παραγωγή και η παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα, τόσο λόγω μιας άργης τεχνολογικής προόδου⁶⁹ όσο και λόγω της εξειδίκευσης των προϊόντων, που αναμφισβήτητα οφείλεται στη ζήτηση του αστικού πληθυσμού. Ξέρουμε ότι ο πληθυσμός των πόλεων αυξήθηκε, έτσι ώστε, τον ΙΒ' αιώνα, ένας αριθμός πόλεων υπολογίζεται ότι είχε πληθυσμό μεταξύ 10.000 και 30.000, σημαντικότερο μέγεθος για την εποχή-χωρίς να αναφερθώ ούτε στη μεγαλούπολη που ήταν η πρωτεύουσα, ούτε στη Θεσσαλονίκη⁷⁰. Ξέρουμε ότι ένας μεγάλος αριθμός Βυζαντινών πόλεων είχε εμπόριο, σίγουρα από τον Θ' αιώνα, ενώ μερικές ακόμη νωρίτερα. Και ξέρουμε, τέλος, ότι περίπου όλες οι Βυζαντινές πόλεις για τις οποίες έχουμε στοιχειά, είτε γραπτά είτε ανασκαφικά, είχαν βιοτεχνική παραγωγή. Είναι εκτός πάσης οικονομικής λογικής να αποκαλέσει κανείς αυτές τις πόλεις απλά καταναλωτικά κέντρα.

Θα ήταν κοινός τόπος να καταλήξουμε με το συμπέρασμα ότι οι Βυζαντινές πόλεις της εποχής που εξετάσαμε δεν ήταν ομοιόμορφες αλλά, ανάλογα με το μέ-

68. Persson, *Pre-Industrial Economic Growth*, σποράδην, και βλ. σ. 63.

69. Lefort, "The Rural Economy".

70. A. E. Laiou, "The Human Resources," *EHB*, Α', 51. Σύμφωνα με τον Landers, *The Field and the Forge*, 114, δεδομένων των δυνατοτήτων των μεταφορικών μέσων, ένας πληθυσμός 10-20.000 κατοίκων θα είχε μεγάλη δυσκολία να τραφεί από την ενδοχώρα του, πράγμα που ήδη σημαίνει εμπόριο ειδών διατροφής για την Κόρινθο, Μονεμβασία κ.ά.

γεθός τους, την τοποθεσία τους, τη σχέση τους με την ύπαιθρο, και ούτω καθ' ἑξῆς, καταλαμβάνουν ἓνα φάσμα, στὴ μία ἄκρη τοῦ ὁποίου βρίσκονται πόλεις μὲ μικρὴ δευτερογενῆ παραγωγή, καὶ στὴν ἄλλη πόλεις ὅπως ἡ Κόρινθος, ἡ Θήβα, ἡ Αἰθῆρα, ἡ Θεσσαλονίκη, τὸ Ἀμόριον ἢ ἡ Μονεμβασία ποὺ ζοῦσε ἀπὸ τὸ ἐμπόριο. Ἀναφέρω τὴν κοινοτυπία, ἀλλὰ δὲν ἐπιμένω σὲ αὐτήν. Περνῶ στὶς ἐξῆς παρατηρήσεις. Πρῶτον, δὲν νομίζω ὅτι γιὰ τὶς Μεσαιωνικὲς πόλεις ἔχει ἔννοια ὁ διαχωρισμός τους σὲ καταναλωτικὲς, ἐμπορικὲς καὶ παραγωγικὲς. Οἱ Βυζαντινὲς πόλεις, στὴ μεσαιωνικὴ μορφή τους, δηλαδή, ἀφοῦ ἀπέβαλαν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πόλης τῆς Ἰσπερτης Ἀρχαιότητος, εἶχαν πολλαπλὲς λειτουργίες, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ πόλεις τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα: ἀμυντικὲς, διοικητικὲς τόσο γιὰ τὴν κρατικὴ ὅσο καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση, ἐμπορικὲς καὶ βιοτεχνικὲς. Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, σημασία ἔχει ὅτι ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξὴ τῆς πόλης ὁδηγεῖ σχεδὸν νομοτελειακὰ στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, στὶς συναλλαγὲς μὲ τὴν ὑπαιθρο, καὶ στὴν οἰκονομικὴ μεγέθυνση. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας δημιουργεῖ εἰσοδήματα καὶ γιὰ τοὺς βιοτέχνες καὶ γιὰ τοὺς ἐμπόρους, σὲ μιὰ κοινωνία ὅπου ἡ δουλεία ἔχει πάψει νὰ εἶναι καθοριστικὸς παράγων τῆς παραγωγῆς τῶν πόλεων. Συγχρόνως, ἂν δεχτοῦμε, ὅπως πλέον εἶναι κοινὰ ἀποδεκτὰ, ὅτι στὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάσαμε αὐξήθηκε ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή καὶ τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ αὐτήν, καὶ δεδομένου ὅτι δὲν διαφαίνεται δευτερογενὲς παραγωγή στὰ μεγάλα γαιοκτηματά, τότε εἶναι ἀναμενόμενο τόσο τὸ νὰ ἐπενδύθηκε μέρος αὐτῶν τῶν εἰσοδημάτων στὶς πόλεις, ὅσο καὶ τὸ νὰ ἀπελευθερώθηκαν πόροι γιὰ διάθεση στὴν ἀγορὰ τῶν προϊόντων τῆς βιοτεχνίας, μιὰ ποὺ ἡ ζήτηση γιὰ τὰ προϊόντα τῆς γεωργίας, κυρίως τὰ σιτηρά, εἶναι ἀνελαστικὴ. Ἐπομένως, αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ δοῦμε τὶς πόλεις ὄχι στατικὰ ἀλλὰ δυναμικά, σὲ μιὰ πορεία ἢ ὁποία συνδέεται μὲ τὴ δομὴ τῆς ἐγχώριας ζήτησης καὶ μὲ τὶς δυνατότητες τοῦ ἐμπορίου μακρᾶς ἐμβέλειας, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἀγορῶν ἐκτὸς τῆς Βυζαντινῆς ἐπικράτειας. Στὶς μεσοβυζαντινὲς πόλεις οἱ ὁποῖες, τὴν ἐποχὴ ποὺ κρεμόταν ἀπὸ μιὰ κλωστή ἢ τύχη τῆς Αὐτοκρατορίας, εἶχαν ὡς κυρίαρχη λειτουργία τὴν ἄμυνα, ἡ ἐσωτερικὴ ζήτηση δὲ πρέπει νὰ προσερχόταν κυρίως ἀπὸ τὰ μέλη τῆς διοίκησης καὶ τὸν στρατό. Ὅμως, σὲ μιὰν ἐποχὴ ἀπροσδιόριστη ἀκόμη, ἀλλὰ σίγουρα ἤδη στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Η' αἰῶνα, οἱ πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθῆκες ἄρχισαν νὰ καλυτερεύουν καὶ ἡ ἐγχώρια ζήτηση ἄρχισε νὰ αὐξάνεται καὶ νὰ διαφοροποιεῖται μέσω τῆς διεργασίας ποὺ ἤδη ἀνέφερα⁷¹.

71. Ἦδη τὸν ΙΔ' αἰῶνα, ὁ Ibn Khaldun περιέγραψε τὴν ἐξέλιξη τῶν πόλεων ἀπὸ διοικητι-

Ἡ ἐνδογενὴς οἰκονομικὴ μεγέθυνση μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶναι διατηρήσιμη καὶ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ προστρέξει κανεὶς στὸ σχῆμα, προσφιλὲς σὲ ὀρισμένους ἐρευνητές, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ὅποια αὐξηση τῆς δευτερογενοῦς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου στὸ Βυζάντιο αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ὀφείλεται σὲ ἐξωγενεῖς παράγοντες, δηλαδὴ, στὶς δραστηριότητες τῶν Ἰταλῶν ἐμπόρων, τοὺς ὁποίους ἀναδεικνύουν περίπου σὲ μοχλοὺς ἀνάπτυξης⁷². Ὅπως εἶδαμε, στὸν ΙΑ' καὶ ΙΒ' αἰῶνα μπορεῖ κανεὶς πλέον νὰ διαπιστώσει ὅτι βιοτεχνικὰ προϊόντα κατασκευάζονται σὲ κλίμακα ποιότητος καὶ τιμῶν, σίγουρο δείγμα ὑγιоὺς ἐμπορικῆς οἰκονομίας. Δὲν εἶχα τὸν χρόνο νὰ ἐπεκταθῶ στὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῶν πόλεων, ἀλλὰ εἶναι καὶ αὕτῃ διαπιστωμένη πρὸ πολλοῦ, καὶ χρονολογικὰ συμπίπτει μὲ τὶς ἐξελίξεις στὴ δευτερογενῆ παραγωγή. Ἀπὸ τὸν Ι', τουλάχιστον, αἰῶνα, ἀναζωογονεῖται καὶ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, ὁ ἐμπορικὸς καὶ ὁ παραγωγικὸς τομέας συνδέονται, ἀλληλοεπηρεάζονται, καὶ ἀλληλοενδυναμώνονται. Σίγουρα, μὲ τὴν ἐξάπλωση τῆς ζήτησης σὲ εὐρὴα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὴ διεύρυνση τῆς παραγωγῆς, τὴν ὁποία διαπιστώσαμε, ἡ βιοτεχνία καὶ τὸ ἐμπόριο αὐξήσαν τὸ ἐθνικὸ προϊόν καὶ μεγέθυναν τὴν παραγωγικὴ εἰσφορά τους στὴ βυζαντινὴ οἰκονομία.

καὶ κέντρα σὲ κέντρα παραγωγῆς καὶ ἐμπορίου, διαπιστώνοντας, φυσικὰ, ὅτι ὀρισμένες πόλεις παρήγαν κυρίως εἶδη πρώτης ἀνάγκης, ἐνῶ ἄλλες πιὸ προηγμένες, κατὰ τὸν ἴδιο, παρήγαν εἶδη πολυτελείας ἢ ἐμπορεύσιμα προϊόντα. Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ διαπίστωση τοῦ ὅτι τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ μιᾶς πόλης προσδιορίζει καὶ τὸν πλοῦτο τῆς. Ἡ διαπίστωση ἐδράζεται στὴ σκέψη ὅτι οἱ πόλεις εἶναι ἀγορὲς ἐργασίας: ὅσο μεγαλύτερος ὁ πληθυσμὸς, τόσο μεγαλύτερη ἡ ζήτηση καὶ τὰ κέρδη. *Mutatis mutandis*, καὶ μὲ ἀρκετὲς προσθήκες, ἡ ἀνάλυση τοῦ Ibn Khaldun θὰ μπορούσε νὰ σταθεῖ καὶ σήμερα: Ibn Khaldun, *The Muqquadimah*, μετάφραση F. Rosenthal, ἐπίτομος ἐκδοση ἀπὸ τὸν N. J. Dawood, Πρίνστον, Ὁξφόρδη, 1967, 263-92.

72. Ὁ Harvey, *Economic Expansion*, 223-24, 242, ἀποδίδει σημαντικὸ τὸ ρόλο στοὺς Ἰταλοὺς ὅσον ἀφορᾷ τὴ δευτερογενῆ παραγωγή καὶ τὴν οἰκονομικὴ μεγέθυνση στὸν Ἑλλαδικὸ ὥρο, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή ἀποδέχεται ἐνδογενῆ αὐξηση. Τὸ 1989, ὁ M. Hendy φαίνεται νὰ ἀποδίδει σημαντικότερο ρόλο στὸν ἐξωγενῆ παράγοντα ἀπὸ ὅ,τι σὲ μελέτη τοῦ 1970: "Byzantium, 1081 -1204: An Economic Reappraisal," *Transactions of the Royal Historical Society*, σειρὰ 5, 20, Λονδίνο, 1970, 39-41 (= Hendy, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Νορθάμπτον, 1989, ἀρ. II), καὶ πρὸς τοῦ ἰδίου, "Byzantium, 1081-1204: The Economy Revisited, Twenty Years On," στὸ *The Economy*, ἀρ. III, 24-27.

Στήν ανάλυση που κάνω εδώ, θα μπορούσε κανείς να φέρει δύο διαφορετικές αντιρρήσεις, αντιφατικές μεταξύ τους. Πρώτον, ότι οι Βυζαντινές πόλεις ήταν κατανλωτικές στην πλειοψηφία τους, και οι παραγωγικές ήταν λίγες μόνο εξαιρέσεις. Πρόκειται για την τρέχουσα θεωρία, και ελπίζω να έχει γίνει σαφής ή απάντησή μου. Η δεύτερη αντίρρηση θα μπορούσε να είναι ότι, αν δεχτούμε πως πολλές πόλεις είχαν βιοτεχνίες, και μάλιστα αν είχαν πολλών διαφορετικών ειδών βιοτεχνίες, τότε θρискόμαστε σε μία κοινωνία με μικρές, κλειστές αστικές οικονομίες, με τοπική αυτάρκεια, χωρίς εμπορικές συναλλαγές και χωρίς την εξειδίκευση της παραγωγής, ή όποια ευνοεί το εμπόριο αλλά και οδηγεί σε περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη⁷³. Εδώ η απάντησή μου θα ήταν ότι τέτοιες περιπτώσεις θα υπήρχαν, ότι εξειδίκευση επίσης, όμως, υπήρχε, και ότι οι πόλεις με γνωστή παραγωγή σε ειδικούς τομείς δεν ήταν εξαιρέσεις, αλλά, ακριβώς, παραδείγματα της προχωρημένης μορφής βιοτεχνικής αστικής παραγωγής – ότι δεν υφίσταται, δηλαδή, δομικό πρόβλημα, ακριβώς όπως το τοπικό εμπόριο δεν αποτελεί δομικό πρόβλημα για την εξέλιξη του περιφερειακού και διαπεριφερειακού ή διεθνούς εμπορίου. Αντιθέτως, μάλιστα, αποτελεί προϋπόθεση της ανάπτυξης υγιούς εμπορικού τομέα.

Τίθεται, κατ' ανάγκην, το ερώτημα, πώς εξελίχθηκε η αστική οικονομία μετά την εποχή που εξετάζουμε. Η απάντηση είναι γνωστή. Στο δέκατο τρίτο αιώνα, η βιοτεχνική παραγωγή διανύει αντίστροφη πορεία. Η παραγωγή μεταξωτών στην Κωνσταντινούπολη σταματάει. Σταματάει και στην Κόρινθο, στην Εύβοια και την Άνδρο. Συνεχίζεται στη Θήβα, μέχρι κάποια στιγμή στον ΙΔ' αιώνα. Αντίθετα, πραγματοποιούνται σημαντικές εξαγωγές μεταξωτών νημάτων, ακατέργαστης μετάξης και χρωστικών υλών (κριμίζι, kermes), κυρίως από την Πελοπόννησο στην Ιταλία, όπου η μεταξουργία της Lucca αναπτύχθηκε κατά τον ΙΒ' αιώνα, ενώ της Βενετίας άρχισε λίγο μετά το 1204. Η παραγωγή γυαλικών ποιότητας σταματάει, και αυξάνονται οι εισαγωγές Βενετσιάνικων προϊόντων. Στην κεραμική η πορεία είναι διαφορετική: υπάρχει άνθηση στη διάρκεια του ΙΙ' αιώνα, αλλά φαίνεται ότι σταματάει η παραγωγή σε λίγα, μεγάλα εργαστήρια. Ο λόγος που οδηγεί σε αυτές τις εξελίξεις είναι, κατά τη γνώμη

73. Βλ. για πρωιμότερη εποχή, W. Jongman, *The Economy and Society of Pompeii*, Άμστερνταμ, 1988, 185-6: "economic diversity is a sign of the 'consumer city', rather than of the 'producer city'".

μου, επίσης σαφής. Οί ἔμποροι τῆς Βενετίας καὶ λίγο ἀργότερα τῆς Γένοβας κυριαρχοῦσαν πλέον στὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἐλεγχαν τὶς ἀγορές, προωθοῦσαν, ιδίως οἱ Βενετοί, τὶς δικές τους βιοτεχνίες καὶ εἰσήγαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο τρόφιμα καὶ πρῶτες ὕλεις—καὶ πάντα, βέβαια, τὰ ἀρώματα καὶ μπαχαρικά τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ βυζαντινὴ δευτερογενὴς παραγωγὴ, ὅπως καὶ τὸ ἐμπόριο, περιορίστηκαν σὲ μικρὲς μονάδες, χωρὶς διέξοδο στὶς μεγάλες ἀγορές. Στὴν ἀρχικὴ ἐνδυνάμωση τοῦ ἐμπορίου τῆς Βενετίας καὶ ἄλλων πόλεων τῆς Ἰταλίας, πολὺ σημαντικὴ ἦταν ἡ προνομιακὴ θέση ποὺ ἐξασφάλισαν οἱ ἔμποροὶ τοὺς μὲ τὰ προνόμια ποὺ ἀπέσπασαν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες. Μία πολιτικὴ ἀπόφαση μὲ τεράστιο μακροπρόθεσμο οἰκονομικὸ κόστος.

BETWEEN PRODUCTION AND CONSUMPTION: DID THE BYZANTINE CITIES HAVE AN ECONOMY?

Angeliki E. Laiou

The topic is the role of the Byzantine (especially the provincial Byzantine) city in the economy of the Middle Byzantine period. The bibliography suffers from a certain ambivalence. It is well established that cities went through a period of relative decline in the seventh century and until the middle of the eighth, or the early ninth or, according to other scholars, the tenth century. It is also clear that they then underwent an expansion which reached its apogee in the twelfth century and continued until the early thirteenth. What is much less well understood is the economic role of cities: did they have economic functions that created added value and contributed to the growth of the national product and so of the economy as a whole, or were they primarily centers of consumption, depending almost entirely on agricultural production? These questions are examined here for the period from around the ninth century until the very late twelfth.

The disjunction in the bibliography arises from the fact that those historians who write about cities have tended, over the last two decades, to see them as centers of consumption, with the exception of Corinth and Thebes. There is, indeed, a quasi consensus that this was so. However, historians who study specific aspects of secondary production (glass, silks) describe activities that cannot easily be contained within the rubric of the consumer city, and the same applies to the work of archaeologists. The question must be reexamined, and conclusions must make economic sense. In this reexamination, archaeological data will be used widely, with special attention to the excavations at Amorion. They are important, since this is the one city of the Anatolian hinterland to be properly excavated, and the results are beginning to overturn many received ideas.

The theories regarding a Byzantine consumer city are dependent, tacitly or overtly, on those of M. I. Finley and Max Weber or on more general ideas of the “primitivist school”. The views of Weber and Finley are summarized here, as are some of the most pertinent criticisms, especially of Finley’s work. The fact that slavery was no longer an important factor in agricultural or industrial production in Byzantium of the Middle Period, would by itself be sufficient to differentiate the Byzantine from the Ancient city.

The question is then posed as to whether there was large-scale production of non-agricultural items in the countryside, whether in villages or in estates, in the period under consideration, such that it might become a brake on the development of commercial relations with the countryside. The answer is negative, with the possible exception of the problematic story of the estate production of the widow Danelis in the late 9th century. Secondary production in Byzantium, unlike Western Europe, took place in the cities.

In this paper, I am looking not at individual cities, but at three major indicators of production and distribution: glazed ceramics, glass, and cloth.

The production of glazed ceramics, a technological innovation in Byzantium, began in the seventh century and spread quickly. Apart from Constantinople and Corinth in the seventh century, there may have been production in Samos, Thasos, Cyprus, Crete, Sardis, Anemourion and Italy in

the 7th-8th centuries, while Amorion certainly produced glazed ceramics before 838. Already in the ninth and tenth centuries, production looks broadly differentiated, a sign of rational organization: Polychrome Ware, a luxury item, had broad geographic distribution but thin demand, while the ceramics of Amorion were cheaper and perhaps had a broader base of demand.

By the 11th century, many centers of production are attested: apart from Constantinople, Thessaloniki, Corinth and Amorion, there are Thebes, Sparta, Larissa, Argos, Athens and others. What was the distribution of these ceramics? Chandax or Veroia may have produced for local needs (urban and rural), whereas Amorion, a regional trade center, might have served a regional demand. There was also export of ceramics to Apulia, Genoa and Southern France, as well as to the Veneto, where they influenced local production; ceramics were exported to Cherson and the Dobrudja as well.

Demetra Papanikola-Bakirtzi has concluded on the basis of technique that there were, in a few centers, well organized workshops with specialized workers who produced ceramics of high aesthetic value and considerable economic worth without being luxury objects. Such centers were Constantinople and Corinth. The beautiful ceramics of the shipwrecks of Alonnisos (mid-12th c.: fine sgraffito) and Kastellorizo (very late 12th c.: Aegean Ware) were destined for regional or interregional trade.

An economic interpretation of the above-mentioned data would stress the existence of a certain hierarchy of production, as well as of distribution to local, regional, interregional and international markets, of which the regional market constitutes the nodal point. Undoubtedly, there was also a hierarchy in the demand structure, which now involved not only officials or the high aristocracy but also the urban population. Evidence from eleventh-century Constantinople shows the growth of aesthetic anxieties among these urban groups. The expansion of demand is a very important development that enlarges the markets; we will meet the same thing in the textile industry. Semi-luxury products command large markets and produce profits.

The information on glass is sparser, and comes from few centers. I do

not discuss the production of items of high luxury or of tesserae. Apart from Constantinople, we depend a great deal on the data from Corinth, which, however, suffer from uncertainties in the dating. D. Whitehouse has questioned the original dating (G. R. Davidson's) of the "glass factories" to the 11th-12th century. I think, however, that Whitehouse's dating is insecure. Similarly, the various doubts that have been raised regarding the production of stained glass in 12th century Constantinople are insubstantial. Also without foundation are the efforts to ascribe the glass production of Corinth and Constantinople variously to refugees from Egypt or to Italian artisans. The glass finds at Amorion are a good guide to Byzantine glass production. A large number (7,500) glass fragments has been published so far, dating to the 7th century up to 838, and to the 10th-11th centuries. Two fragments look very much like Corinthian glass. There is differentiated production, with architectural glass (window panes), objects of everyday use, high quality dichroic glass, and many bracelets. The bracelets may have been produced in different workshops from the other glass objects. If so, then there is division of labor and differentiated production, a marker of a relatively developed industry.

There is, then, a hierarchy of production and demand in glass too. Items of great luxury were sought by a very small public, native and international. Commercial distribution may be assumed for the 11th-12th centuries. Architectural glass was made for the church and rich clientèle. Glass objects for everyday use were produced in a large number of places; Corinth seems to have been a center of mass production and distribution.

Regarding textiles, primarily silks, there is a large bibliography. Only a few points are raised here. First, in Constantinople there was silk production from the 6th century until the late 12th, and it was differentiated, starting from imperial textiles that were not supposed to reach the market and ending with cheap ones made of waste silk. Secondly, in the late ninth century, a Novel of Leo VI marks the beginning of the end of the coupon system of distribution of luxury silks, since it allows everyone to buy small pieces of it. There is democratisation of demand and greater commercialization of production. Domestic demand increased in the 11th-12th centuries, as did foreign demand.

Production responded, as provincial centers also produced silk cloth. In the 11th-12th centuries, Corinth, Thebes, Patras, Euboea, Andros, Thessaloniki, were centers of production. The Theban workshops appear to be large and well organized, and produced red samite. From the economic viewpoint, the production of cheap silks or half-silks is very important. These non-luxury silks were sold within the Byzantine Empire and in Egypt. Byzantine silks in general were disseminated in Egypt and Italy, and then in Russia. It is not, however, necessary to look at the activities of Italian merchants for an explanation of the expansion and differentiation of Byzantine silk production, as do some scholars. Domestic demand was high, and was one of the primary reasons for the phenomenon. The production and dissemination of non-imperial expensive silks as well as cheap silks means that, as in the case of ceramics and glass, the market had expanded. In all these areas, demand was diffused downwards, and supply, production and trade were enlarged. Two technological innovations, a loom for lampas weave and the use of stilts in the firing of ceramics, made greater and cheaper production possible.

Amorion has been mentioned frequently, first because, were it not for the excavations, it would have been a prime example of a consumer city, and secondly because it is now being excavated. The results are stunning, and show, among other things, that Amorion was a centre of production of ceramics and glass as well as a major trade centre. One will have to revise one's views of the Asia Minor cities; Ankyra, for one, would have a profile very similar to that of Amorion.

These observations could help us in re-reading certain texts. Ioannes Kameniates' description of Thessalonike in the early 10th century shows a city whose inhabitants enriched themselves from commerce with the Bulgarian hinterland as well as by sea. The city was productive in textiles, metalwork and glass, and it functioned as a conduit for the trade of the hinterland. It certainly does not fit Weber's criteria for a consumer city. In any case, we need to abandon sociological terminology, and examine the economy of Byzantine cities on the basis of certain simple and basic economic criteria, in order not to reach paradoxical interpretations.

The analysis of the economy of Byzantine cities that is undertaken in this article is entirely consistent both with the rest of the Byzantine economy and with certain modern theories of economic development, especially that of pre-industrial societies.

Many economists stress the role of endogenous economic growth, and ever since Adam Smith the enlargement of demand and the expansion of the market are credited with positive effects on the economy: economies of scale, division of labor, specialization of labor, growth of the economy. Commerce occupies a nodal position, since it makes it possible for supply and demand to meet. Demographic growth and, especially, the concentration of demand, such as that which occurs in cities, are important for the enlargement of the market. Economic historians of western Medieval Europe have placed emphasis on slow development and endogenous growth with cities acting as catalysts.

Starting some time in the late 8th century, the Byzantine economy went through endogenous growth, demographic and economic, that continued until the 14th century. Agrarian production increased, as did the urban population and the number of cities. It is well known that a number of Byzantine cities carried out considerable trade, and that almost all cities for which we possess archaeological or historical information had manufacturing. It would be outside all economic logic to call such cities simple consumer cities.

Such categorization of cities makes no sense in the Medieval period. After Late Antiquity, the cities of Byzantium as those of western medieval Europe had multiple functions, administrative, military, commercial and industrial. What is important is that, in a society where slavery is no longer an important factor of production, the existence of cities leads to exchange and division of labor that create incomes for artisans and merchants. The increase in agricultural production (with inelastic demand) must have generated demand for or investment in urban manufactured products (with elastic demand). It is essential to see the Byzantine cities as dynamic entities, whose economic role changes in relation to other economic circumstances. Sustained development is possible in such conditions.

The question arises as to the fate of the urban economy after the late 12th century. Secondary production, in fact, went through a reverse process. Silk production ceased in most cities, even as silk yarn was exported to feed the fledgling Italian manufactures. Quality glass is replaced by Venetian imports. Ceramic production in large workshops comes to an end. The reason lies in the commercial domination of Venice and Genoa, whose merchants controlled the markets, and imported from the Eastern Mediterranean raw materials and food products (as well as spices), while exporting the production of the new Italian industries. The early stage of the commercial growth of Italian cities was greatly helped by the privileged conditions their merchants were granted by Byzantine emperors. A political decision with heavy long-term economic cost.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 2006

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Ἡ *Calcatio* στὴν βυζαντινὴ καὶ τὴν μεταβυζαντινὴ τέχνη, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Παναγιώτου Λ. Βοκοτοπούλου*.

Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου· κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου.

Πόσοι ἄραγε ἀπὸ μᾶς, ἀκούγοντας στὴν ἐκκλησίᾳ τὸν πρῶτο στίχο τοῦ 109ου Ψαλμοῦ, ποὺ παρατίθεται αὐτούσιος στὰ συνοπτικὰ εὐαγγέλια (Μτθ. 22, 44, Μρκ. 12, 36, Λκ. 20, 43), τὶς Πράξεις τῶν ἀποστόλων (2, 34) καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ (1, 13), συνειδητοποιοῦμε ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὸ σχῆμα λόγου ἀλλὰ γιὰ ἀναφορὰ σὲ μία πραγματικὴ πράξη δημοσίας ταπεινώσεως καὶ ἐξουθενώσεως τοῦ ἡττημένου ἀντιπάλου ἀπὸ τὸν νικητὴ, συχνὰ προάγγελο τῆς θανατώσεώς του; Ἡ ποινὴ αὐτή, γνωστὴ ὡς *Calcatio* ἀπὸ τὸ λατινικὸ ρῆμα *calcare*, ποὺ σημαίνει πατῶ, ἐφηρμοζέτο στοὺς ἀρχαίους ἀνατολικούς λαούς, ἀπὸ ὅπου τὴν παρέλαβαν οἱ Ρωμαῖοι κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους καὶ ἀπὸ αὐτοὺς τὴν κληρονόμησε ἡ Ἀνατολικὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ποὺ σήμερα ὀνομάζομε Βυζάντιο¹. Τὸν τρόπο ἐφαρμογῆς τῆς

* PANAYOTIS L. VOCOTOPOULOS, *The Calcatio in Byzantine and Postbyzantine Art*.

1. Γιὰ τὴν *Calcatio* βλ. τὰ σχόλια τοῦ J. J. Reiske στὴν *Ἐκθεσιν τῆς Βασιλείου Τάξεως* τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (Bonn, I, σ. 610-611· II, σ. 722-723) καὶ τὸ λῆμμα *Fusstritt* στὸ *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 2, Πόμπε-Freiburg-Βασιλεῖα-Βιέννη 1970, στ. 67-69 (E. Dinkler-von Schubert), ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Τὸν ὅρο *calcatio* ἀποδίδει στὰ ἑλληνικὰ μὲ τὴν λέξη *τραχηλισμός* ὁ A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, II. 1, Βρυξέλλες 1968, σ. 358 σημ. 2, δὲν βρῆκα ὅμως πουθενά ἄλλου χρήσιν τῆς λέξεως αὐτῆς μὲ τὴν σημασίαν τῆς *calcatio*.

calcatio στὴν μεσοβυζαντινὴ περίοδο περιγράφει ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος².

Γνωστότερη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' τοῦ Ρινοτμήτου, ὁ ὁποῖος, στὸν θρίαμβο ποὺ πραγματοποιοῖσε ὅταν ἀνέκτησε τὸν θρόνο του τὸ 705, παρηκολούθησε στὸν ἵπποδρομο τῆς Κωνσταντινουπόλεως μίαν ἄρματοδρομία πατώντας στὸν λαιμὸ τῶν διαδοχικῶν σφετεριστῶν Λεοντίου καὶ Ἀψιμάρου-Τιβερίου. Κατὰ τὴν «Ἱστορίαν Σύντομον» τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου, Ἀψίμαρον δὲ συλλαβὼν ἑβδομον ἔτος ἐν τῇ βασιλείᾳ διανύσαντα, ἔτι δὲ καὶ Λεόντιον σιδήροις πεδήσας κατέσχευεν ἐν εἰρκτῇ· μετὰ δὲ ταῦτα ἵππικόν ἐπιτελέσας ἀγῶνα, θάτερον μὲν ἐκ δεξιῶν θάτερον δὲ ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τοῖς ποσὶν αὐτοῦ πατεῖσθαι ρίψας ἐπὶ ὥρας βραχείας, μετὰ ταῦτα ἐκπέμπει ἐν τῷ καλουμένῳ Κυνηγίῳ τμηθῆναι τὰς κεφαλὰς³. Τὸ Κυνήγιον ἦταν ρωμαϊκὸ ἀμφιδέατρο στὴν περιοχὴ τῶν Μαγγάνων. Μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα, σύμφωνα μὲ τὴν διήγηση τοῦ Θεοφάνους τοῦ Ὁμολογητοῦ, κατὰ τὴν διαπόμπευσή ποὺ προηγήθη τοῦ ἀποκεφάλισμοῦ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντίνου τοῦ Β', τὸ 766, ἐνέγκαντες αὐτὸν εἰς τὸ στάμα (μέρος τοῦ ἵπποδρόμου) ἔρριψαν αὐτὸν ἐκ τοῦ ὄνου καὶ ἐπάτησαν τὸν τράχηλον αὐτοῦ· καὶ καθίσαντες αὐτὸν ἀπέναντι τῶν δῆμων, ἤκουε παρ' αὐτῶν σκωπτικοὺς λόγους ἕως τῆς ἀπολύσεως τοῦ ἵππικου⁴. Ὅταν κατεστάλη τὸ 823

2. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως* (Bonn, I, σ. 610-611): Αἰρεῖ ὁ λογοθέτης μετὰ τοῦ δομestίκου τῶν σχολῶν τὸν πρῶτον ἀμηνράν, καὶ τίθησιν αὐτὸν ὑπὸ τῶν τοῦ βασιλείως ποδῶν καὶ πατεῖ αὐτὸν ὁ βασιλεὺς ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τῷ δεξιῷ ποδί· ὁ δὲ πρωτοστράτωρ ἐπὶ τοῦ τραχήλου αὐτοῦ ἐπίστησι τὸ βασιλικὸν δόρυ, κρατοῦντος δηλονότι τοῦ βασιλείως τῇ δεξιᾷ χειρὶ τὸ αὐτὸ δόρυ. καὶ εὐθέως πίπτουσι πάντες οἱ δέσμιοι πρηνεῖς ἐπὶ τῆς γῆς. ... καὶ αὖθις κεφαλοκλισίας γενομένης καὶ τοῦ πατριάρχου λέγοντος ὅτι ἐλεήμων καὶ φιλάνθρωπος Θεὸς ὑπάρχεις καὶ τὰ ἐξῆς, ἀνίστανται οἱ δέσμιοι καὶ ὃν πατεῖ ὁ βασιλεὺς, καὶ ὀπισθοφανῶς ἀπάγουσιν αὐτούς.

3. Νικηφόρου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Ἱστορία Σύντομος*, ἔκδ. C. Mango, Washington, D.C. 1990 (CFHB, XIII), σ. 42. Κατὰ τὸν Θεοφάνη: Τὸν δὲ Ἀψίμαρον καὶ Λεόντιον ἀλύσει δεδεμένους εἰς πᾶσαν πόλιν πομπεῦσαι πεποίηκεν· καὶ τοῦ ἵππικου ἀγομένου, καὶ αὐτοῦ ἐν τῷ σένζῳ καθεζομένου, ἤχθησαν συρόμενοι δημοσίαι καὶ ἐρρίφησαν ὑποταγάδην αὐτῶν· καὶ ἐπάτησε τὸν τράχηλον αὐτῶν ἄχρις ἀπολύσεως τοῦ πρώτου βαῖου, τοῦ δῆμου βοήσαντος, ὅτι “ἐπὶ ἀσπίδα καὶ βασιλίσκον ἐπέβης, καὶ κατεπατήσας λέοντα καὶ δράκοντα” —πρόκειται γιὰ παραλλαγὴ τοῦ 13ου στίχου τοῦ 90ου Ψαλμοῦ— καὶ τούτους ἀποστείλας ἐν τῷ Κυνηγίῳ ἀπεκεφάλισεν (Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, ἔκδ. De Boor, Λιψία 1883, σ. 375. 6-13).

4. Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, σ. 441. 27-30.

ἡ ἐπανάστασις τοῦ Θωμᾶ στὴν Ἀδριανούπολιν καὶ τὸν ἔφεραν μπροστὰ στὸν αὐτοκράτορα, ὁ Μιχαήλ Β' ὁ Τραυλός, ὁ ἰδρυτὴς τῆς δυναστείας τοῦ Ἀμορίου, σύμφωνα με τὴν «Σύνοψιν Ἱστοριῶν» τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη, ἐπ' ἐδάφους ἀπλώσας αὐτὸν καὶ τῷ ποδὶ τὸν αὐχένα τοῦτου πατήσας ἀκρωτηριάζει ποδῶν αὐτὸν καὶ χειρῶν, ὃν τε ἐπικαθίσας θεατρίζει διὰ τοῦ στρατοπέδου, οὐδὲν ἄλλο ἐπιβούμενον, ἀλλ' ἡ ἐλέησόν με, ἀληθῶς βασιλεῦ⁵. Ἡ τελευταία περίπτωσις ἐφαρμογῆς τῆς *calcatio* στὸ Βυζάντιο ποὺ γνωρίζω εἶχε αἵσιον τέλος. Τὸ 953 ὁ στρατηγὸς Λέων Φωκάς, ἀδελφὸς τοῦ κατοπινοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκά, αἰχμαλώτισε τὸν Ἀραβὰ ἡγέτη Abū'l-'Aṣā'ir ἢ, κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, Ἀπολασσεῖρ, καὶ τὸν μετέφερε στὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐκεῖ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, σύμφωνα πάντα με τὸν Σκυλίτζη, θρίαμβον ποιήσας καὶ κατὰ τοῦ τραχήλου πατήσας τιμαῖς καὶ δωρεαῖς ἐφιλοφρόνησατο⁶. Ἀντίστοιχες πρακτικὲς εἶχαν υἱοθετήσει οἱ Βούλγαροι. Ὄταν ὁ Κροῦμος κατέλαβε τὸ 813 τὴν Ἀδριανούπολιν, ἐξέβαλεν ἔξω πάντας, χιλιάδας τὸν ἀριθμὸν τεσσαράκοντα, σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ τὸν ἀγιώτατον ἐπίσκοπον ἐκβαλὼν, κατὰ τοῦ αὐχένος ὑπὸ γῆν ριφέντα πεπάτηκε⁷.

Οἱ παραστάσεις νικητῶν ποὺ πατοῦν τοὺς ἡττημένους ἀντιπάλους των, γνωστὲς στὴν τέχνη τῶν ἀρχαίων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς⁸, ἀπαντοῦν στὴν Ρώμῃ ἤδη τὸν 2ο αἰ. ἐπὶ Τραϊανῷ⁹. Τὸ ρωμαϊκὸ θέμα τοῦ νικητοῦ ποὺ πατεῖ τὸν ἀντίπαλό του ἐπεβίωσε στὴν βυζαντινὴ τέχνη, οἱ μόνες ὅμως παραστάσεις ποὺ ἀποδίδουν πραγματικὰ γεγονότα ποὺ συνέβησαν στὸ Βυζάντιο εἶναι δύο μικρογραφίες τοῦ γνωστοῦ χειρογράφου τοῦ Σκυλίτζη, ποὺ βρίσκεται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μαδρίτης καὶ σύμφωνα με τελευταῖες ἔρευνες γράφηκε στὴν Μεσσήνη τῆς Σικελίας τὴν δεύτερη πενηνταετία τοῦ 12ου αἰ. Εἰκονογραφοῦνται οἱ δύο περιπτώσεις *calcatio* τοῦ 9ου καὶ 10ου αἰ. ποὺ ἀνέφερα προηγουμένως. Στὴν πρώτη μικρογραφία ὁ Μιχαήλ ὁ Τραυλὸς κάθεται σὲ θρόνο καὶ πατεῖ τὸν τράχηλο τοῦ Θωμᾶ,

5. Ἰωάννου Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἔκδ. I. Thurn, Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1973 (CFHB, V), σ. 40. 58-61.

6. *Αὐτόθι*, σ. 241. 23-24. Γιά τὸν Ἀπολασσεῖρ, ποὺ πέθανε στὴν αἰχμαλωσία, πρβλ. A. A. Vasiliev, *ἔ.δ.*, σ. 358.

7. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ἔκδ. H. Delehay, Βρυξέλλες 1902, σ. 415.

8. G. Perrot-Ch. Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, V, Παρίσι 1890, σ. 791, εἰκ. 469. G. Rodenwaldt, "Der Belgrader Kameo", *Jdl*, 37, 1922, σ. 27. R. Ghirshman, *Iran. Parthes et Sassanides*, Παρίσι 1962, σ. 152, εἰκ. 196, 197, 199.

9. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Στρασβούργο 1936, σ. 44, 127, 129.

ἐνῶ λίγο ἀριστερώτερα ὁ ἡττημένος ἐπαναστάτης ἱππεύει ἀνάποδα ὑποζύγιο μὲ κομμένα γέρια καὶ πόδια (εἰκ. 1)¹⁰. Στὴν δεύτερη ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἀκουμπᾷ τὸ πόδι του στὸν τράχηλο τοῦ πρηνοῦς Ἀπολασαεῖρ (εἰκ. 2)¹¹.

Μία περίπτωση *calcatio* ἀναφέρεται στὸ ἐδάφιο 10, 24 τοῦ Ἱησοῦ τοῦ Ναυῆ, ὅπου ὁ Ἱησοῦς παραγγέλλει στοὺς ἀξιωματικούς του, ποὺ συνέλαβαν πέντε βασιλεῖς, «ἐπίθετε τοὺς πόδας ὑμῶν ἐπὶ τοὺς τραχήλους αὐτῶν». Τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονογραφεῖται στὸ περίφημο εἰλητάριο τοῦ Ἱησοῦ τοῦ Ναυῆ τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, τοῦ 10ου αἰ. (εἰκ. 3), καὶ στὶς Ὀκτατεύχους Vat. gr. 747 τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 11ου αἰ. (εἰκ. 4), καὶ Vat. gr. 746, τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 12ου αἰ. (εἰκ. 5), μὲ τοὺς βασιλεῖς δεμένους πισθάγκωνα, πρηνεῖς μπροστὰ στὸν θριαμβευτὴ Ἱησοῦ τοῦ Ναυῆ. Στὰ δύο πρῶτα παραδείγματα οἱ ἀξιωματικοὶ τοὺς πατοῦν, ἐνῶ στὸ τρίτο, τοῦ 12ου αἰ., ἀκουμποῦν ἀπλῶς στὴν ράχη τους τὰ ἀκόντιά τους¹². Ἡ ἀρχὴ τοῦ 109ου ψαλμοῦ ποὺ παρέδεσα στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνακρινώσεώς μου δὲν ἔχει εἰκονογραφηθεῖ στὰ βυζαντινὰ ψαλτήρια, ἐνῶ ἀποδίδεται στὸ ψαλτήριο τῆς Οὐτρέχτης, ποὺ εἰκονογραφήθηκε στὴν Reims περὶ τὸ 830, μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸ σὲ δόξα, ποὺ πατεῖ δύο πεσμένες μορφές.

Οἱ ἄλλες γνωστὲς βυζαντινὲς παραστάσεις τῆς *calcatio* εἶναι ἀλληγορικές. Στὸ Ψαλτήριο Χλουδώφ, τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας, ποὺ χρονολογεῖται λίγο μετὰ τὴν λήξη τῆς εἰκονομαχίας, ὁ 9ος στίχος τοῦ 51ου Ψαλμοῦ (Ἰδοὺ ἄνθρωπος, ὃς ... ἐπὶ πλῆθει τοῦ πλούτου αὐτοῦ καὶ ἐνεδυναμώθη ἐπὶ τῇ ματαιότητι αὐτοῦ) εἰκονογραφεῖται μὲ τὸν ἀπόστολο Πέτρο ποὺ πατεῖ τὸν μάγο Σίμωνα, δίπλα στὸν ὁποῖο εἶναι πεσμένο δοχεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν πέσει νομίσματα. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή τῆς παραστάσεως, Πέτρος καταργεῖ Σίμονα τὸν Μάγον διὰ τὴν φιλαργυρίαν αὐτοῦ¹³. Ἀπὸ κάτω ὁ πατριάρχης Νικηφόρος (806-815), ποὺ ἐξορίσθηκε τὴν δεύτερη περίοδο τῆς εἰκονομαχίας, κρατεῖ

10. V. Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Leiden 2002, σ. 77, εἰκ. 327.

11. *Αὐτόθι*, σ. 175, 297, εἰκ. 327.

12. J. Lowden, *The Octateuchs*, University Park 1992, σ. 112-113, εἰκ. 169-171.

13. M. V. Ščepkina, *Miniatjuri Hludovskoi Psaltiri, Μόσχα* 1977, φ. 51v. C. Walter, "The Triumph of Saint Peter in the Church of Saint Clement at Ohrid and the Iconography of the Triumph of the Martyrs", *Zograf*, 5, 1974, σ. 33. J. Anderson, "Further Prolegomena to a Study of the Pantokrator Psalter: An Unpublished Miniature, Some Restored Losses, and Observations on the Relationship with the Chludov Psalter and Paris Fragment", *DOP*, 52, 1998, σ. 318, εἰκ. 37-38.

μετάλλιο, όπου είναι ζωγραφισμένος ο Χριστός σὲ προτομή, καὶ πατεῖ τὸν εἰκονοκλάστη πατριάρχη Ἰωάννη τὸν Γραμματικό (837-843), ὁ ὁποῖος παρομοιάζεται μετὰ τὸν Σίμωνα (εἰκ. 6). Ὁ Νικηφόρος ἀπεβίωσε τὸ 828, πολὺ πρὶν γίней πατριάρχης ὁ Ἰωάννης· ἀπλῶς ἐδῶ ὁ Νικηφόρος ἐκπροσωπεῖ τοὺς εἰκονολάτρες καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Γραμματικός τοὺς εἰκονοκλάστες. Στὴν προσγεγραμμένη ἐπιγραφή (Νικηφόρος πατριάρχης ὑποδεικνύων Ἰάννην τὸν δεύτερον Σίμωνα καὶ εἰκονομάχον) ὁ ἐκπτωτός Ἰωάννης ἀποκαλεῖται Ἰάννης, ὅπως ἓνας αἰγύπτιος μάγος ποὺ ἤλθε ἀντιμέτωπος μετὰ τὸν Μωϋσῆ στὴν αὐλὴ τοῦ Φαραώ. Τὸ ἐπείσοδιό αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ἀλλὰ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν ἀπόστολο Παῦλο στὴν Β' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴ (3, 8)¹⁴. Σὲ ἄλλο σύγχρονο ψαλτήριό με παρασελίδιο διάκοσμο, τὸ Παντοκράτορος 61, παριστάνεται μόνον ὁ ἅγιος Πέτρος ποὺ πατεῖ τὸν Σίμωνα¹⁵. Σὲ ἀρχικὸ γράμμα τοῦ Συναξαρίου Vat. gr. 1679, τοῦ 11ου αἰ., οἱ μάρτυρες Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος πατοῦν μία πεσμένη μορφή με στέμμα, ποὺ εἶναι ὁ διώκτης τῶν Διοκλητιανός, ἐνῶ στὸ μηνολόγιό τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου ὑπ' ἀριθ. 56 τῆς Μονῆς Λειμῶνος στὴν Λέσβος ὁ ἅγιος Ἀρέθας δείχνει τὴν πόλιν Νεγρὰν τῆς Αἰθιοπίας, ὅπου ἐμαρτύρησε, καὶ συγχρόνως ποδοπατεῖ ἡμίγυμνο ἄνδρα, τὸν ὁποῖο πνίγει ἀνορθωμένο φίδι· πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν ἡγεμόνα τῆς Εὐδαίμονος Ἀραβίας Δουναάν, ποὺ ἐξολόθρευσε τὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ τῆς Νεγρὰν, μετὰξὺ αὐτῶν καὶ τὸν ἅγιο Ἀρέθα (εἰκ. 7)¹⁶. Στὴν παλαιολόγειο περίοδο χρονολογοῦνται δύο ἀκόμη βυζαντινὲς ἀπεικονίσεις τῆς *calcatio*. Στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδος, ποὺ διεκοσμήσαν οἱ Θεσσαλονικεῖς ζωγράφοι Μιχαὴλ Ἀστραπᾶς καὶ Εὐτύχιος τὸ 1294/5, ὁ ἀπόστολος Πέτρος, ποὺ κρατεῖ ὁμοίωμα ἐκκλησίας, πατεῖ τὸν Ἄδη, τὸν ὁποῖο συγχρόνως λογχίζει ἓνας ἄγγελος¹⁷. Τὸν εὐλογεῖ ὁ Χριστός, πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο διαβάζεται τὸ γνω-

14. Βλ. τὸ σχετικὸ λῆμμα στὴν ΘΗΕ, 6, σ. 660.

15. S. Dufrenne, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, I, Παρίσι 1966, σ. 26, πίν. 8.

16. C. Walter, ἔ.ξ., σ. 31, 34, εἰκ. 2. Π. Α. Βοκοτοπούλου, “Ἐνα ἄγνωστο μηνολόγιό με εἰκονογραφημένα ἀρχικά: ὁ κώδιξ 56 τῆς Μονῆς Λειμῶνος”, ΔΧΑΕ, περ. Δ', ΚΔ', 2003, σ. 173, εἰκ.

16. Πρόκειται γιὰ ἀρχικά τῆς κατηγορίας ποὺ ἡ Nancy Patterson Ševčenko ὀνομάζει *revenge initials*, καὶ ὅπου ὁ μάρτυς κατατροπώνει ἢ σκοτώνει τὸν διώκτη του (N. Patterson Ševčenko, *Illustrated Manuscripts of the Metaphrastian Menologion*, Σικάγο-Λονδίνο 1990, σ. 193).

17. C. Walter, ἔ.ξ., σ. 30, 32, 34, εἰκ. 10. G. Millet-A. Frolow, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, III, Παρίσι 1962, πίν. 17.1. B. Todić, “Image symbolique de l'origine de l'Archevêché d'Ohrid dans l'église de la Vierge

στο ἐδάφιο τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου (16, 18), *σύ εἶ Πέτρος καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ἁδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς* (εἰκ. 8). Ἡ παράσταση ἀναφέρεται λοιπὸν στὸν θρίαμβο τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ Θανάτου. Στὸν κύκλο ποὺ εἰκονογραφεῖ τὴν Κλίμακα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου στὸν παλαιολόγειο κώδικα 50 τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα, ὁ 11ος Λόγος περὶ πολυλογίας καὶ σιωπῆς εἰκονογραφεῖται μὲ μοναχό, ποὺ πατεῖ πάνω σὲ γυναικεία μορφή, ἡ ὁποία προφανῶς προσωποποιεῖ τὴν πολυλογία¹⁸.

Διστάζω νὰ θεωρήσω ὡς *calcatio* τὴν Εἰς Ἄδου Κάθοδο, ὅπου συχνὰ ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται «θάνατον πατήσας», ὅπως ρητὰ ἀναφέρεται στὸν δημοφιλέστερο ἐκκλησιαστικὸ ὕμνο τῆς Ὁρθοδοξίας, διότι κατὰ κανόνα ποδοπατεῖ τὸν Ἄδη, ἐνῶ συγχρόνως *βαδίζει*¹⁹.

Δὲν γνωρίζω παραστάσεις τῆς *calcatio* τῶν πρώτων μετὰ τὴν Ἀλωση αἰώνων. Στὴν ὀψιμη μεταβυζαντινὴ περίοδο χρονολογεῖται, ὅπως δείχνει ἡ τεχνολογία της, μία ἀσυνήθιστη παράσταση τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ σὲ ξύλινο θωράκιο τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Βασιλείου στὴν Χώρα τῆς Πάτμου, διαστάσεων 113×59,5×2,5 ἐκ. (εἰκ. 9). Ὁ ναὸς τοιχογραφήθηκε τὸ 1722 ἀπὸ τὸν Χίο ζωγράφο Σταυριανό, καὶ τότε περίπου θὰ ζωγραφήθηκε καὶ ἡ εἰκόνα μας²⁰. Ὁ ἅγιος, ὁρθίος, ντυμένος ἐπισκοπικὰ ἄμφια, στέκεται κάτω ἀπὸ γραπτὸ τόξο, ἐλαφρῶς στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ του, κρατεῖ ἀνεπτυγμένο εἰλητᾶριο καὶ δείχνει δύο ὑπτίους γενειοφόρους ἄνδρες τοὺς ὁποίους πατεῖ. Μεγάλο μέρος τοῦ

Péribleptos", στὸν τόμο *The Byzantine World: the Art of Constantinople and National Traditions. Marking 2000 Years of Christianity. In memory of Olga I. Podobedova*, Μόσχα 2005, σ. 369-371, εἰκ. 1, μὲ ἀναγραφή τῶν προηγούμενων δημοσιεύσεων στὴν σ. 377 σημ. 1.

18. C. Walter, *ἔ.δ.*, σ. 34, εἰκ. 9. Π. Χρήστου κ.ἄ., *Θησαυροὶ τοῦ Ἀγίου Ὁρους*, Δ', Αθήναι 1991, σ. 342, εἰκ. 372.

19. Σχετικὲς παραστάσεις ἀπαντοῦν σὲ ψηφιδωτά, τοιχογραφίες, μικρογραφίες χειρογράφων, ἐλεφαντοστὰ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα μικροτεχνίας. Βλ. προχείρως Α. Kartsonis, *Anastasis. The Making of an Image*, Princeton 1986, εἰκ. 67, 70, 85.

20. P. L. Vocotopoulos, "An Iconographical *Unicum*: Saint Gregory Palamas trampling Barlaam and Akindynos", *Kulturno Nasledstvo*, 28-29, 2002-2003, σ. 103-105. Τὴν εἰκόνα εἶχε ἀναφέρει στὸ βιβλίο του γιὰ τὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Δωδεκανήσου ὁ συνάδελφος κ. Χάρης Κουτελάκης· μνημονεύει ἀπλῶς ὅτι εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ μεταγράφει τὴν κάτω ἐπιγραφή (Χ. Κουτελάκη, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Δωδεκανήσου μέχρι τὸ 1700*, Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ. 38, 118). Γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Βασιλείου βλ. Α. Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου, *Πάτμος*, Αθήνα 1957, σ. 53, εἰκ. 139-143· Κ. Φατούρου, *Πατμιακή*

προσώπου είναι ἐφθαρμένο. Ἀριστερά καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὴν κεφαλὴ του εἶναι γραμμένη ἡ ἐπιγραφὴ Ὁ ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο Κ(αὶ) ΠΑΛΑΜ(ᾶς)²¹. Τὴν ταυτότητα τῶν δύο πεσμένων ἀνδρῶν φανερώνει δίστιχη ἐπιγραφὴ, γραμμένη μὲ λευκὸ στὸ κόκκινο δάπεδο: ΒΑΡΛΑΑΜ Κ(αὶ) ΑΚΙΝΔΗΝΟC (εἰκ. 10). Φοροῦν καὶ οἱ δύο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ὁ μπροστινὸς ἔχει σκουρο καστανοπράσινο μυτερὸ γένι. Ὁ δευτερός, μὲ σταγχιὰ γενειάδα, γυρίζει τὸ κεφάλι πρὸς τὸν σύντροφό του καὶ σηκώνει τὸ ἀριστερὸ χέρι σὲ χειρονομία ἀπελπισίας. Τὸ δεξιὸ μάτι τοῦ πρώτου καὶ τὸ ἀριστερὸ τοῦ δευτέρου ἔχουν καταστραφεῖ.

Στὸ εἰλητάριο τοῦ ἀγίου Γρηγορίου εἶναι γραμμένη ἡ ἐπιγραφὴ: Βαρλα-
 ἄμ / κ(αὶ) Ἀκινδὴνῳ κ(αὶ) / τοῖς ὁπαδοῖς κ(αὶ) διαδό/χοις αὐτῶν τοῖς φρονοῦ/σι
 κ(αὶ) λέγουσιν ὅτι τὸ λάμπαν / ἀπὸ τοῦ Κυρίου ἐπὶ τῆς / θείας αὐτοῦ Μετα-
 μορ/φώσεως φῶς ποτὲ / μεν εἶναι ἰνδαλμα / κ(αὶ) κτίσμα κ(αὶ) φάσμα, / ἐπὶ
 βραχὺ φανέν κ(αὶ) / διαλυθὲν παραχρῆ/μα ἀνάθεμα, / τρίς. Πρόκειται γιὰ πα-

---

ἀρχιτεκτονική. Ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ὡς δεῖγμα χαρακτηριστικῆς Πατριακῆς τεχνοτροπίας, Ἀθῆναι 1962, σ. 22, 35-36, σχέδ. 7, πίν. 196. Χ. Κουτελάκης, ἔ.α., σ. 37-38, 88-91 καὶ σποράδην, πίν. 15.

21. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς εἰκονίζεται συνήθως «πλατεῖαν ἔχων τὴν γενειάδα», ὅπως ὀρίζει ἡ Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης (Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἐν Πετρουπόλει 1909, σ. 155). Στὴν παράστασι τῆς Πάτμου ἔχει ψηλὸ μέτωπο καὶ σκουρα διχαλωτὰ γένια καὶ θυμίζει τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ καὶ παρεκκλησίου τῆς ἀγιορειτικῆς Μονῆς Διονυσίου (*Ἱερὰ Μονὴ Ἀγίου Διονυσίου. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ*, Ἅγιον Ὄρος 2003, εἰκ. 203, 214). Διαφέρει ἀπὸ ἄλλες παραστάσεις, ὅπου ἔχει πλατιά γένια, ἄλλοτε μακριά, ὅπως σὲ εἰκόνα τῆς Μονῆς Βλατάδων τοῦ 18ου αἰ., καὶ ἄλλοτε κοντὰ, ὅπως σὲ τοιχογραφίες τῆς ἰδίας Μονῆς, ποὺ χρονολογοῦνται μερικὰ χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του (Ε. Τσιγαρίδα, «Εἰκονιστικὲς μαρτυρίες τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὴν Θεσσαλονίκη καὶ στὸ Ἅγιον Ὄρος», *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στὴν ἱστορία καὶ τὸ παρόν*, Ἅγιον Ὄρος 2000, σ. 199, εἰκ. 4. Χ. Τσιούμη, «Οἱ πρώτες ἀπεικονίσεις τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὴ Θεσσαλονίκη», *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ (12-14 Νοεμβρίου 1984)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 247-254, πίν. 1-3), καὶ τῆς Νέας Παναγίας στὴν Θεσσαλονίκη, τοῦ 1727 (Ε. Τσιγαρίδας, ἔ.α., σ. 199, εἰκ. 5). Δὲν ἔχει παπαλήφρα, ὅπως σὲ εἰκόνα τοῦ ὁψιμου 14ου αἰ. στὴν Μόσχα καὶ σὲ τοιχογραφία τοῦ 1401 στοὺς Ἅγιους Τρεῖς τῆς Καστοριάς (Α. Bank, *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, Leningrad 1977, εἰκ. 319. Ε. Τσιγαρίδα, «Εἰκονιστικὲς μαρτυρίες τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ σὲ ναοὺς τῆς Καστοριάς καὶ τῆς Βέροιας. Συμβολὴ στὴν εἰκονογραφία τοῦ ἀγίου», *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου*, ἔ.α., σ. 264-265, 272, εἰκ. 2, 8).

ράδεμα από “τὰ κατὰ Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου κεφάλαια” τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Ὁρθοδοξίας, στὸ ὁποῖο μάλιστα διατηρήθηκε ἡ παραγγελία νὰ ἀπαγγέλλεται τρεῖς φορές²². Κάτω ἀριστερὰ πεντάστιχη μεγαλογράμματη ἐπιγραφή ἀπειλεῖ: Ὅποιος ἱερεὺς ᾗθελεν / ἀμελήσῃ νὰ μὴν εὐγά/λλῃ τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου / Γρηγορίου νὰ καμῇ λητάνια / τῇ Κυριακῇ τῆς Ὁρθοδοξίας νὰ εἰχῇ / τὴν κατάρτα του. Ὅπως πληροφόρηθα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν γνωστὴ λιτανεὶα τῆς Νέας Τρίτης στὴν Πλατεία τῆς Ἀγίας Λεβιάς, γίνεται στὴν Πάτμο ἄλλῃ λιτανεὶα τὴν Κυριακῇ τῆς Ὁρθοδοξίας, ἡ ὁποία ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν Μεγάλῃ Παναγίᾳ. Βλέπομε λοιπὸν ὅτι, παρὰ τίς πολὺ καλὲς σχέσεις τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου μὲ τὴν ἁγία Ἐδρα, οἱ μοναχοὶ φρόντιζαν νὰ διατηροῦν σὲ ἐγρήγορση τὸ ὀρθόδοξο φρόνημα τῶν κατοίκων καὶ μὲ ζωγραφικὰ ἔργα ὁμολογιακοῦ περιεχομένου.

Ἀντιλατινικὸ χαρακτήρα ἔχει καὶ μίᾳ λίγο μεταγενέστερη τοιχογραφία, ποὺ μοῦ ὑπέδειξε ὁ φίλος θεολόγος καὶ διδάκτωρ Ἀρχαιολογίας κ. Γιώργος Φουστέρης. Σῶζεται στὸ παρεκκλήσιο τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῆς Καλύβης τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου στὴν ἁγιορειτικὴ σκὴτῃ τῶν Καυσοκαλυβίων, καὶ παριστᾷ τὸν ἅγιο Μάρκο τὸν Εὐγενικό, μὲ ἀρχιερατικὰ ἄμφια, ποὺ πατεῖ μίαν ἡμίγυμνη μορφή (εἰκ. 11). Ἡ παράστασις αὕτῃ χρονολογεῖται στὸ 1759 καὶ σύμφωνα μὲ τὸν γέροντα τῆς Καλύβης πατέρα Πατάπιο Καυσοκαλυβίτη, ποὺ δημοσίευσε τὴν τοιχογραφία, ἡ μορφή ποὺ πατεῖ ὁ ἅγιος εἶναι ὁ Εὐγένιος ὁ Δ' (1431-1447), πάπας κατὰ τὴν Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν²³. Κρατεῖ δύο κλειδιά καὶ σπαδί, μὲ τὸ ὁποῖο ἔχει τρυπήσει ἓνα βιβλίον (εἰκ. 12). Ἀπὸ κάτω ἓνας δράκοντας ἐτοιμάζεται νὰ καταπιεῖ ἓνα διπλὸ στέμμα ποὺ ἔχει πέσει ἀπὸ τὸ κεφάλι του. Στὸ εἰλητάριο ποὺ κρατεῖ ὁ ἅγιος διαβάζομε: Ἡμεῖς μὲν μετὰ τῶν πατέρων ἀπάντων τά τε ἄλλα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας δόγματα ἀκριβῶς φυλάττομεν, καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα οὐ λέγομεν, λατείνους δὲ καὶ ἄλλα πολλὰ ἀθετοῦντας, καὶ τὸν υἱὸν πηγὴν τοῦ ἁγίου πνεύματος λέγοντας, καὶ ἐκβάλλοντας αὐτὸ τῆς θεότητος, ἀναθεματίζομεν. Ὁ ἅγιος Μάρκος ὁ Ἐφέσου σπανίως ἀπεικονίζεται καὶ δὲν μνημονεύεται κἄν στὴν «Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης» τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. Σὲ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Φιλανθρωπῶν τοῦ 1560 εἶναι λευκογένειος καὶ φαλακρός, φορεῖ μοναχικὴ ἐνδυμασία καὶ ὄχι ἐπισκοπικὰ ἄμφια, καὶ ἡ ἐπιγραφή τοῦ εἰληταρίου του εἶναι τελείως

22. Τριώδιον, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 148.

23. Παταπίου Μοναχοῦ, Ἅγιος Ἀκάκιος ὁ Καυσοκαλυβίτης. Ἀπὸ τὸ περιβόλι τῆς Παναγίας στὸν κήπο τοῦ Θεοῦ, Ἀγίου Ὄρος 2001, σ. 26.

διαφορετική: Αρχή καταστροφής μοναχών γέλως και παρρησία²⁴. Σὲ εἰκόνα τῆς Ἱστορικής καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος στὴν Ἀθήνα, ὑπογεγραμμένη ἀπὸ τὸν λευκάδιο ἀγιογράφο Σπυρίδωνα Βεντούρα (1761-1835)²⁵, ὁ ἅγιος Μάρκος, ὄρθιος, μετωπικός, ντυμένος μαῦρο ράσο καὶ μανδύα, κρατεῖ σταυρὸ καὶ εἰλητάριο μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Τὸ πνεῦμα τῆς Ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται. Ἰω. Κφ. 15: 26: Στὰ πόδια του εἶναι πεσμένοι πάπας, ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ ὁποίου ἔχει πέσει ἡ μίτρα, ἐνῶ δίπλα εἶναι ἀνοιγμένο βιβλίον μὲ τὴν ἐπιγραφή *ΙΟΥ ΙΟΥ ΦΙΛΟΙ ΦΡΑΤΡΕΣ. ΕΠΟΙΗΣΑΜΕΝ ΟΥΔΕΝ*· πρόκειται γιὰ τὰ λόγια ποὺ φέρεται νὰ εἶπε ὁ πάπας Εὐγένιος, ὅταν πληροφόρηθηκε ὅτι ὁ Μάρκος ὁ Εὐγενικός δὲν ὑπέγραψε τὸν ὄρο τῆς Ἑνώσεως. Φαίνεται ὅτι ὁ Βεντούρας εἶχε ὑπ' ὄψιν του σύνδεση ἀνάλογη μὲ τῆς ἀγιορειτικῆς τοιχογραφίας, ἀπέφυγε ὅμως νὰ ζωγραφίσει τὸν ἅγιο Μάρκο νὰ πατεῖ τὸν ἀντίπαλό του²⁶.*

Ἄλλο ἓνα παράδειγμα ἁγίου, ὁ ὁποῖος πατεῖ τὸν ἀντίπαλό του, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἐπίσης στὸν 18ο αἰ., παρέχει εἰκόνα τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος ἐνδρόνου, μὲ ἀρχιερατικά ἄμφια καὶ τὸν χαρακτηριστικὸ σκούφο, ποὺ κρατεῖ κλειστὸ βιβλίον καὶ φλεγόμενο κεραμίδι, καὶ πατεῖ τὸν ξαπλωμένο στὰ πόδια τοῦ Ἄρειου²⁷ (εἰκ. 13). Σημειωτέον ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἀκολουθίας τῆς 11ης Αὐγούστου εἰς ἀνάμνησιν τῆς λύσεως τῆς πολιορκίας τῆς Κερκύρας τοῦ 1716 πρεσβεΐαις τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος, γράφει γιὰ τὸν ἅγιο: «Ρίψας τὸν Ἄρειον, τοῖς ἰδίους θεσπίσμασι, καταπατήσας, ὡς κοπρίαν καὶ βόρβορον»²⁸. Ἡ εἰκόνα ἑρίσκεται στὸ εἰκονοστάσι κερκυραϊκοῦ σπιτιοῦ, οἱ διαστάσεις τῆς ὅμως (91 × 55 × 2 ἐκ.) δείχνουν ὅτι μᾶλλον ζωγραφίσθηκε γιὰ κάποιαν ἐκκλησίαν.

24. Μ. Ἀχεμάστου-Ποταμιάνου, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς τῶν Φιλανθρωπηνῶν στὸ Νησί τῶν Ἰωαννίνων*, Ἀθήνα 2004, σ. 194, εἰκ. 164.

25. Μ. Χατζηδάκη, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἀλωση (1450-1830)*, 1, Ἀθήνα 1987, σ. 189-190.

26. Κ. Ράδου, *Ἱστορική καὶ Ἐθνολογική Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος. Κατάλογος τῶν ἀντικειμένων τοῦ Μουσείου*, ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 202. Ἡ εἰκόνα, ποὺ ἀγοράσθηκε τὸ 1913, ἔχει διαστάσεις 27 × 21 × 2 ἐκ. καὶ ἀριθμὸ εὐρετηρίου 2987. Φωτογραφία τῆς δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Παρακαταθήκη*, τεῦχος 17, Μάρτιος-Ἀπρίλιος 2001, σ. 21. Εὐχαριστῶ τὴν διεύθυνση τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου, ποὺ μοῦ παρέσχε τὴν δυνατότητα νὰ ἐξετάσω τὴν εἰκόνα.

27. Ἰω. Σκιαδοπούλου, *Ἅγιος Σπυρίδων. Ἡ ἱστορία τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ καὶ τοῦ πανιέρου λειψάνου*, Κέρκυρα 2000, πίναξ χωρὶς ἀρίθμηση.

28. Συλλογὴ τῶν ἀσματικῶν ἀκολουθιῶν καὶ τῶν συναξαρίων τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Σπυρίδωνος ... , μετὰ προλεγομένων Σπυρίδωνος Κ. Παπαγεωργίου, ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 110.

Τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τοῦ ἁγίου ποὺ πατεῖ πεσμένη μορφή γνώρισε κάποια διάδοση τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ. σὲ παραστάσεις τοῦ ψυχοπομποῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ καὶ σὲ χαλκογραφίες τῶν ἁγίων Χαράλαμπος, Σεραφεῖμ καὶ Βησσαρίωνος, ποὺ προστατεύουν ἀπὸ τὴν πανώλη. Ὁ ἀρχάγγελος εἰκονίζεται ὄρθιος, ἐνῶ πατεῖ ἓναν ξαπλωμένο ἄνδρα ποὺ ξεψυχᾷ, τοῦ ὁποῖου συχνὰ κρατεῖ τὴν ψυχή, ποὺ ἔχει τὴν μορφή θρέφους²⁹ (εἰκ. 14). Ὁ ἅγιος Χαράλαμπος, ὄρθιος ἢ ἐνδρονος, πατεῖ μία κερασφόρο προσωποποίηση τῆς πανώλους³⁰ (εἰκ. 15), ἐνῶ ὁ ἅγιος Σεραφεῖμ, ἀρχιεπίσκοπος Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου, ποὺ ὑπέστη μαρτυρικὸ θάνατο τὸ 1601, ὅταν τὸν κατηγόρησαν γιὰ συμμετοχὴ στὴν ἐπανάσταση τοῦ Μητροπολίτου Λαρίσης Διονυσίου, κάθεται σὲ θρόνο καὶ πατεῖ γυμνὴ προσωποποίηση τῆς πανώλους (εἰκ. 16)³¹. Ὁ κτίτωρ τῆς Μονῆς Δουσίου καὶ ἀρχιεπίσκοπος Λαρίσης ἅγιος Βησσαρίων εἰκονίζεται ὄρθιος, ἐνῶ πατεῖ προσωποποίηση τοῦ λοιμοῦ μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ μικροσκοπικῆς γυμνῆς γυναίκας³² (εἰκ. 17).

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ὅτι, ὅπως καὶ ἄλλα εἰκονογραφικὰ θέματα τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος, ἡ *calcatio* ἐπιβιώνει στὴν βυζαντινὴ τέχνη. Ἐλάχιστες παραστάσεις ἀναφέρονται σὲ πραγματικὰ γεγονότα, ἐνῶ ὑπερτεροῦν οἱ ἀλληγορικὲς παραστάσεις ἁγίων ποὺ πατοῦν τοὺς διώκτες των — εἰδωλολάτρες, αἵρετικούς ἢ σχισματικούς — ἢ προσωποποιήσεις ἐλαττωμάτων ἢ ἀσθενειῶν. Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ ἀναβίωση τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ. τοῦ θέματος τοῦ νικητοῦ ποὺ πατεῖ τὸν ἀντίπαλο ποὺ κατετρόπωσε, θέματος ποὺ εἶχε περιπέσει σὲ ἀχρησία γιὰ πάνω ἀπὸ δύο αἰῶνες.

29. Βλ. προχίρως Α. Ὁρλάνδου, “Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας”, *ABME*, Θ', 1961, σ. 109, εἰκ. 13. Τοῦ Ἰδίου, “Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου”, *ABME*, Ι', 1964, σ. 70-71, 92-93, 97, πίν. 35. Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες*, Ἀθήνα 1986, σ. 192-197, εἰκ. 194-201. Γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ αὐτὸ θέμα βλ. Ἀρχιμ. Σίλα Κουκιάρη, *Τὰ Θαύματα-Εμφανίσεις τῶν ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων στὴ Μεταβυζαντινὴ Τέχνη*, Ἀθήνα 2006, σ. 145-147.

30. Ντ. Παπαστράτου, ἔ.α., σ. 297-299, εἰκ. 321-326.

31. *Αὐτόθι*, σ. 284-288, εἰκ. 307-308.

32. *Αὐτόθι*, σ. 200, εἰκ. 206. Δ. Σοφianoῦ, “Ἀνέκδοτα ὕμνογραφικὰ κείμενα ἀναφερόμενα στὸν μητροπολίτη Λαρίσης καὶ κτίτορα τῆς Μονῆς Δουσίου Ἅγιο Βησσαρίωνα (1580)”, *Τριχαλινά*, 14, 1994, σ. 65 (Τοῦ Ἰδίου, *Δουσικιώτικα Σύμμεικτα*, Ἀθήνα 2005, σ. 451). Χαρακτικὰ μὲ τὸν ἅγιο Βησσαρίωνα ποὺ πατεῖ τὴν προσωποποίηση τοῦ λοιμοῦ ἀπεικονίζονται στίς σ. 13, 391, 392 καὶ 422 τοῦ βιβλίου *Δουσικιώτικα Σύμμεικτα*. Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν συνάδελφο κ. Δ. Σοφianoῦ γιὰ τὴν σχετικὴ ὑπόδειξη.

SUMMARY

PANAYOTIS L. VOCOTOPOULOS

The *Calcatio* in Byzantine and Postbyzantine Art

The old oriental custom of the victor treading on his defeated foe was adopted by Imperial Rome and is attested in the Eastern Roman Empire until the turn of the first millennium. It is known as *calcatio*, deriving from the Latin verb *calcare*, which means to trample. Depictions of this punishment, known already from ancient Persian art, are attested in Rome from the time of Trajan on and survived in Byzantine art.

The only representations of a *calcatio* depicting events of Byzantine history are two miniatures in the Madrid manuscript of the historian John Skylitzes, written and decorated in Messina in the second half of the twelfth century. The first depicts the punishment of the rebel Thomas by the emperor Michael II in 823, the other the *calcatio* of the Arab leader Abū'l-‘Aṣā’ir in Constantinople in 953 (Fig. 1, 2). Verse 10:24 of the Old Testament book of Joshua, where he orders his officers to tread on the necks of five captive kings, was illustrated in the tenth-century Joshua Roll in the Vatican (Fig. 3) and the Octateuch manuscripts Vat. gr. 747 of the eleventh and Vat. gr. 746 of the twelfth century (Fig. 4, 5).

The remaining Byzantine depictions of the *calcatio* have an allegorical character. In the ninth-century Khludov Psalter, verse 9:51 is illustrated with the apostle Peter treading on Simon the magician while the iconodule patriarch Nikephoros holds a medallion of Christ and tramples the iconoclast patriarch John the Grammarian, who is compared to Simon (Fig. 6). In the contemporary Psalter Pantocrator 61 only Peter and Simon are depicted.

Two eleventh-century manuscripts contain depictions of the *calcatio* in historiated initials. In the Synaxary Vat. gr. 1679 the martyrs Probus, Tarachus and Andronicus trample the emperor Diocletian. In the menologion No 56 of the Leimonos monastery on Lesbos, St. Arethas tramples Dunaan, ruler of Arabia Felix, while pointing at the Ethiopian city of Negran, whose Christian population, including Arethas, perished on the orders of Dunaan (Fig. 7).

In the church of the Virgin Peribleptos in Ohrid, decorated in 1294/5 by

the famous painters Michael Astrapas and Eutychios, the apostle Peter holds the model of a church and tramples Hades, whom an angel hits with his lance (Fig. 8). The eleventh Homily on loquacity and silence by St. John Climacus in the manuscript of the Heavenly Ladder Stavronikita 50 is decorated with the saint trampling a prostrate female figure, personifying garrulity.

No representations of the *calcatio* are known during the first centuries after the Fall of Constantinople. Two panels and a fresco with a *calcatio* are dated to the eighteenth century. On a chancel panel of the iconostasis of the Church of St. Basil on Patmos, St. Gregory Palamas treads two bearded men, identified by an inscription as Barlaam of Calabria and Gregory Akindynos, his opponents and critics of the hesychast doctrine, who were condemned by a synod in 1341 and anathematized by the Orthodox church (Fig. 9, 10). St. Gregory holds a scroll with a quotation from the Chapters against Barlaam and Gregory contained in the Synodikon of Orthodoxy. An inscription prescribes that the panel must be taken out during the litany of the first Sunday of Lent (Sunday of Orthodoxy); it probably dates from the first quarter of the eighteenth century. A fresco with another anti-latin subject was painted in 1759 in the chapel of the Dormition of the Virgin in the Skete of Kavsokalyvia on Mount Athos (Fig. 11, 12). St. Mark Eugenikos, an ardent opponent of the submission of the Orthodox to the Latin church during the Synod of Ferrara-Florence in 1438/39, is shown trampling a prostrate beardless figure, probably pope Eugenius IV (1431-1447). On an eighteenth-century icon preserved in Corfu, the patron saint of the island, St. Spyridon, is seated on a throne and tramples the prostrate Arius, with whom he had clashed during the First Ecumenical Council in Nicaea (Fig. 13).

During the eighteenth and nineteenth century the *calcatio* illustrates representations of the Archangel Michael, treading on a man who is in the Throes of Dying (Fig. 14), and of some holy bishops —Charalampos, Seraphim of Phanari and Bessarion of Larissa— who reputedly protect against plague, personified by a naked woman whom they trample (Fig. 15-17).

To sum up, the *calcatio*, already represented in ancient art, was sometimes illustrated in Byzantium. Very few representations depict real events; we usually deal with allegorical scenes of saints trampling their enemies. The *calcatio* was revived in the late Postbyzantine period in scenes directed against heretics or schismatics, and in depictions of saints who cured plague.

Ειχ. 1. Μαδρίτη, Κωδ. Vitr. 26-2, φ. 37 (Tsamakda, ειχ. 77).

Ειχ. 2. Μαδρίτη, Κωδ. Vitr. 26-2, φ. 136 (Tsamakda, ειχ. 327).

Ειχ. 3. Βατικανόν, Ειλητ. Vat. Palat. gr. 431 (Lowden, *Octateuchs*, ειχ. 169).

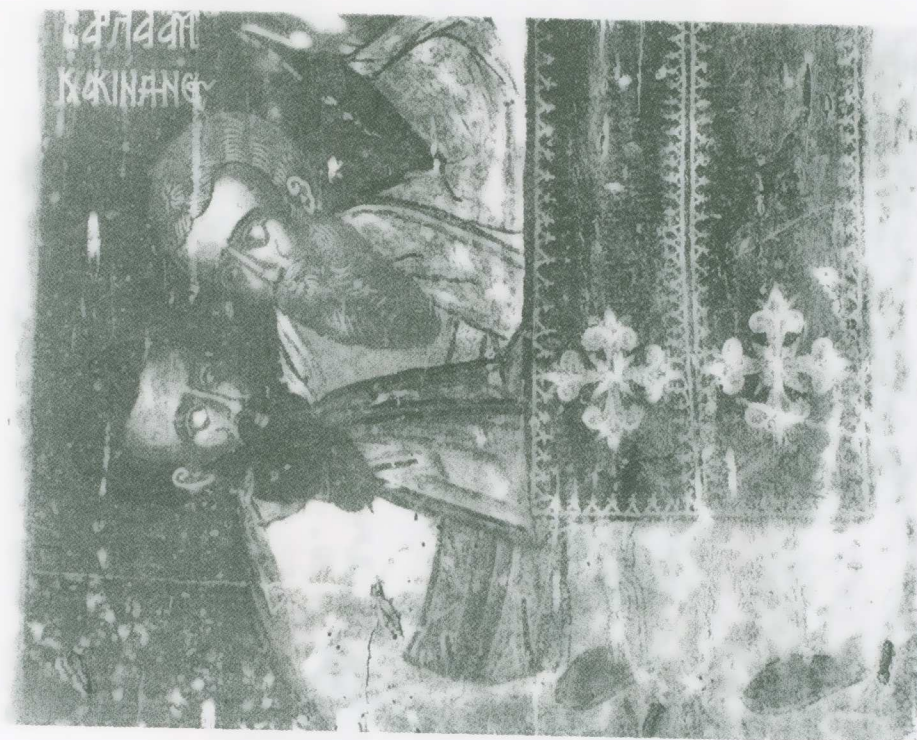

Εἰκ. 8. Ἀρχὴς, Περίεργος (Millet-Frolow, III, πίν. 17.1).

Εἰκ. 9. Πάτριος, Χώρα, Ναὸς Ἀγ. Βασιλείου. Ἀγ. Γρηγόριος Παλαμᾶς
(Φωτ. Π. Λ. Βοκοτοπούλου).

Εἰκ. 10. Πάτμος, Χώρα, Ναός Ἀγ. Βασιλείου. Βαρλαάμ καὶ Ἀκίνδυνος
(Φωτ. Π. Α. Βοκοτοπούλου).

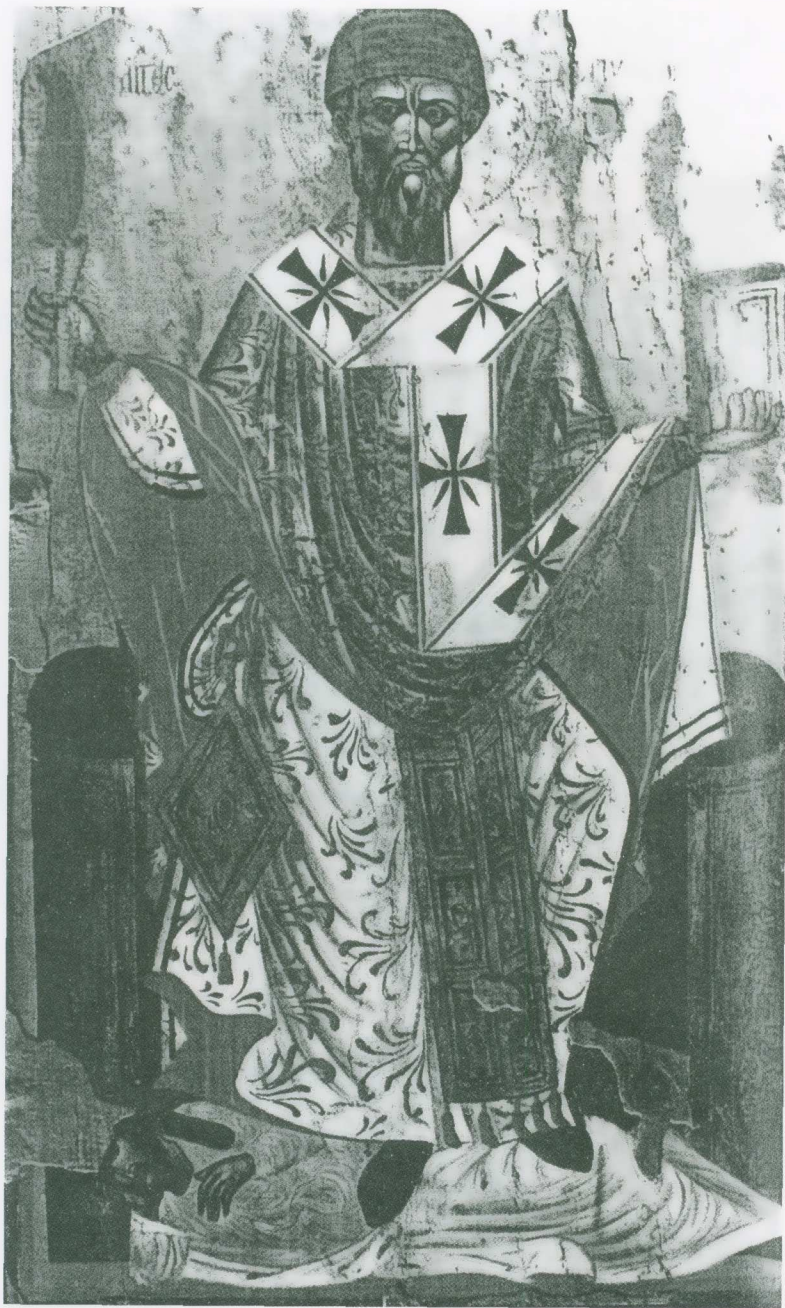

Είχ. 11. Άγιον Όρος, Καυσοκαλύβια. Κελλί Άγ. Ακακίου, Ναός Κοιμήσεως τής Θεοτόκου.
Άγ. Μάρκος ὁ Εὐγενικός (Φωτ. Γ. Φουστέρη).

Εἰκ. 12. Άγιον Όρος, Καυσοκαλύβια. Κελλί Άγ. Ακακίου, Ναός Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.
 Άγ. Μάρκος ὁ Εὐγενικός (λεπτομέρεια) (Φωτ. Γ. Φουστέρη).

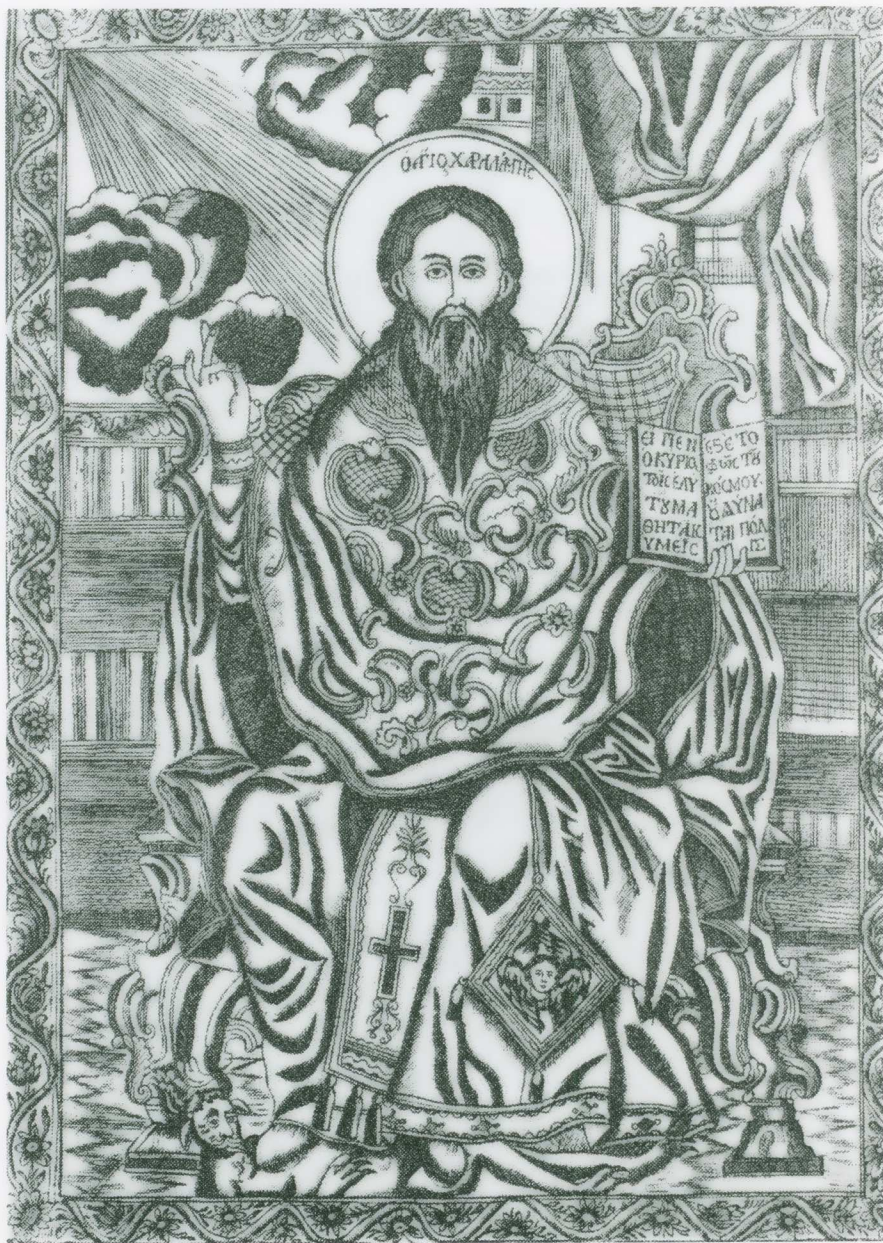

Είκ. 13. Κέρκυρα. Ίδιωτική Συλλογή. Άγ. Σπυρίδων (Σκιαδόπουλος).

Είχ. 14. Πάρος, Καταπολιανή. Θύρα τέμπλου. Ἀρχάγγελος Μιχαήλ
(Ὁρλάνδος, *ABME*, I, 1964, πίν. 35).

Είχ. 15. Χαλκογραφία του άγ. Χαράλαμπος του 19ου αϊ.
(Ντ. Παπαστράτου, σ. 299, είχ. 326).

Ὁ Σεραφεῖμ πατάσσει ἐμὲ πανώλην
τὴν βροτολοιγὸν, φεῦ μοι, φεῦ! πῶς ὀρώμαι
ὑπτία, γυμνή, ὀυσειδής, χτεινομένη

Εἰκ. 16. Χαλκογραφία ἀπὸ Ἀκολουθία τοῦ ἁγ. Σεραφεῖμ, ἀρχιεπισκόπου Φαναρίου, τοῦ 1790
(Ντ. Παπαστράτου, σ. 286, εἰκ. 1).

Εἰκ. 17. Ὁ ἅγ. Βησσαρίων, μητροπολίτης Λαρίσης. Μονὴ Δουσίκου, κώδ. 84, φ. 3ν, τοῦ 19ου αἰ. (Δ. Σοφιανοῦ, Δουσικιώτικα Σύμμεικτα, σ. 391).

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 2006

ΥΠΟΔΟΧΗ

ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ κ. JACQUES JOUANNA

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΓΙΝΟ ΤΟΥ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Τὸ ὕπατο πνευματικὸ ἴδρυμα τῆς Ἑλλάδος ὑποδέχεται σήμερα μὲ μεγάλη χαρὰ ὡς ξένον ἐταῖρο ἕναν ἀπὸ τοὺς σημαντικώτερους ἐλληνιστὲς τῆς ἐποχῆς μας, τὸν Καθηγητὴ κ. Jacques Jouanna. Γεννημένος πρὸ 71 ἐτῶν στὸ Nancy, πρωτεύουσα τῆς Λοραίνης, ὁ κ. Jouanna σπούδασε κλασσικὴ φιλολογία στὴ Σορβόνη καὶ μετὰ ἀπὸ σύντομη θητεία στὴ μέση ἐκπαίδευση ἀνῆλθε ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς πανεπιστημιακῆς ἱεραρχίας ἀπὸ βοηθὸς μέχρι καθηγητὴς διακεκριμένης τάξεως (Professeur classe exceptionnelle) στὰ Πανεπιστήμια τῆς Nanterre, τοῦ Στρασβούργου καὶ τῆς Σορβόνης. Κύρια πεδία ἐρεῦνης του εἶναι ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλολογία καὶ ἰδιαιτέρως ἡ τραγωδία καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Ἱπποκράτους, ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱατρικῆς, ἡ λεξικογραφία καὶ ἡ κωδικολογία. Ἀπὸ τὰ βιβλία του ξεχωρίζω τὸ Ἱπποκράτης, πὺν ἔχει μεταφρασθεῖ σὲ πολλὰς ξένες γλώσσες, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ ἐλληνικὴ καὶ ἡ κορεατικὴ, ἔξι τόμους κριτικῶν ἐκδόσεων ἔργων τοῦ πατρὸς τῆς Ἱατρικῆς στὴ γνωστὴ σειρὰ *Les Belles Lettres*, καὶ τὴν ἐπιμέλεια δέκα τόμων πρακτικῶν συνεδρίων γιὰ τὴν ἐλληνικὴ φιλολογία καὶ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱατρικὴ, πὺν εἶχε ὁ ἴδιος ὁργανώσει. Ἀπὸ τίς πάμπολλες διακρίσεις πὺν τοῦ ἔχουν ἀπονεμηθεῖ, περιορίζομαι ν' ἀναφέρω ὅτι διεδέχθη τὸ 1997 τὸν διάσημο ἐπιγραφικὸ Jean Pouilloux στὴν Académie des Inscriptions et Belles Lettres, τῆς ὁποίας εἶναι ἐφέτος πρόεδρος.

Monsieur le Président, Cher Collègue,

C'est pour moi une grande joie de présider à la cérémonie de votre réception officielle dans cet illustre établissement. Je vous souhaite beaucoup de succès dans la poursuite de vos travaux et me permets de vous investir des insignes d'académicien et de vous remettre le document de votre élection à la Classe des Lettres et des Beaux Arts de l'Académie d'Athènes en tant qu'Associé Étranger.

Τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Καθηγητοῦ Jouanna θὰ παρουσιάσει, κατόπιν ἀποφάσεως τῆς Συγκλήτου, ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Νικόλαος Κονομῆς, τὸν ὁποῖο καὶ παρακαλῶ νὰ ἀνέλθει στὸ βῆμα.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΠΡΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

Μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ ὑποδεχόμαστε σήμερα τὸν καθηγητὴ Jacques Jouanna ὡς ἑταῖρο τῆς Ἀκαδημίας μας. Ὁ καθηγητὴς Jacques Jouanna γεννήθηκε τὸ 1935 στὸ Nancy. Ὁλοκλήρωσε τὶς σπουδές του τὸ 1958 μὲ τὸ πτυχίον τῆς κλασσικῆς φιλολογίας στὴ Σορβόνη. Μὲ τὴν ἐποπτεία τῆς Jacqueline de Romilly ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ τὸ 1968 μὲ τὴν κριτικὴ ἔκδοσιν καὶ τὸν σχολιασμὸ τῆς Ἱπποκρατικῆς πραγματείας *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου* (ἑρμῆς Saintour). Τὸ ἔργο δημοσιεύθηκε στὴ σειρὰ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου, στὴ γνωστὴ διεθνῇ σειρὰ *Corpus Medicorum Graecorum* (1975) καὶ ἀνατυπώθηκε τὸ 2002 μὲ προσθήκες καὶ διορθώσεις. Τὸ 1972 μὲ ἐποπτεύοντα τὸν Fernand Robert καὶ μὲ τὴ διατριβὴ *Hippocrate. Pour une archéologie de l' école de Cnide* ἀναγορεύθηκε Docteur d'État (ἑρμῆς Saintour). Τὸ ἔργο δημοσιεύθηκε στὴ γνωστὴ σειρὰ *Les Belles Lettres* τῶν κειμένων τῶν Πανεπιστημίων τῆς Γαλλίας.

Ἀρχισε τὴ σταδιοδρομία του ὡς καθηγητὴς Λυκείου τὸ 1959 στὴ Γουαδελούπη καὶ ἀπὸ τὸ 1963 στὴ Γαλλία. Αποκορύφωμα τῆς διδακτικῆς του σταδιοδρομίας ἦταν ἡ ὑπηρεσία του ἀπὸ τὸ 1977 ἕως τὸ 2004 στὸ Πανεπιστήμιο Paris-Sorbonne (Paris IV) ὅπου τὸ διάστημα αὐτὸ ἦταν ὑπεύθυνος τοῦ σεμιναρίου γιὰ τὴν Ἱπποκρατικὴ Συλλογὴ. Ἀπὸ τὸ 2004 εἶναι ὁμότιμος.

Ὁ καθηγητὴς Jouanna ἀπὸ τὸ 1988 εἶναι διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ *Revue*

des Études Grecques από το 1997 είναι μέλος της Ακαδημίας της Γαλλίας (Académie des Inscriptions et Belles Lettres)· από το 1999 είναι διευθυντής της Collection des Universités de France (σειρά Budé-partie grecque)· από το 2002 είναι Πρόεδρος της Association Guillaume Budé· για το 2005 ήταν Αντιπρόεδρος της Ακαδημίας της Γαλλίας και εφέτος είναι Πρόεδρός της.

Ο καθηγητής Jouanna ως υπεύθυνος της Διοίκησης και Διευθυντής του Ελληνικού Τμήματος της Σορβόνης για 15 έτη ίδρυσε και διηύθυνε τον Τομέα της Έρευνας της Ελληνικής Ιατρικής στο CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) για 22 έτη (1980-2002). Υπήρξε διευθυντής του Διδακτορικού Κύκλου της Σορβόνης (Paris IV) “Mondes de l’Antiquité et leur héritage” (από το 1966), στη συνέχεια διευθυντής του Διδακτορικού Κύκλου “Mondes de l’Antiquité et histoire des religions” (από το 1999) μετά τη συγχώνευση των δύο Διδακτορικών Κύκλων και τέλος διευθυντής του Διδακτορικού Κύκλου “Mondes anciens et médiévaux” μέχρι το 2004.

Το έπι 28 συναπτά έτη μεταπτυχιακό του σεμινάριο για τα αρχαία ελληνικά ιατρικά κείμενα, γνωστό ως «σεμινάριο της Τρίτης», αποτέλεσε θεσμό.

Σε διεθνές επίπεδο ο καθηγητής Jouanna υπήρξε μέλος του Επιστημονικού Συμβουλίου της Fondation Hardt στη Γενεύη για τη μελέτη της Αρχαιότητας· αντεπιστέλλον μέλος της Accademia Pontaniana της Νεάπολης από το 1996 και από το 1998 ξένος έταίρος επίτιμο μέλος του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός το 1998· μέλος του Institute of Advanced Studies στο Princeton το 2001 και τέλος επίτιμο μέλος της Έταιρείας για την Προώθηση των Ελληνικών Σπουδών (Society for the Promotion of Hellenic Studies).

Έκτός από τις διακρίσεις Chevalier, Officier, Commandeur des Palmes académiques, για το σύνολο του επιστημονικού του έργου έτυχε το 2002 της διάκρισης Chevalier de la légion d’honneur. Επίσης τιμήθηκε με τα έξης βραβεία: βραβείο François Millepierres της Ακαδημίας της Γαλλίας το 1993 για το σύγγραμμά του *Hippocrate* βραβείο Medicus Hippocraticus του Διεθνούς Ιπποκρατικού Ιδρύματος της Κω το 1996 και βραβείο Raymond Weil της Association pour l’Encouragement des Études Grecques το 1997 για την έργασία του *Hippocrate. Airs, eaux, lieux* (Περί αέρων, υδάτων, τόπων).

Το επιστημονικό έργο του καθηγητή Jouanna άφορά στους τομείς της αρχαίας ελληνικής ιατρικής, της ιστορίας των ιδεών (ιστορία, φιλοσοφία και

ρητορική σέ σχέση με τις ἐπιστῆμες τῆς ἐποχῆς τους) καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ σὺν τὸ ἀρχαῖο δράμα, τὴ λυρική ποίηση, τὴ λεξικογραφία καὶ τὴν κωδικολογία.

Ἐχει ἐκδώσει 6 τόμους μὲ κριτικὲς ἐκδόσεις στὴ σειρά *Collection des Universités de France* (Les Belles Lettres/Budé) καὶ 1 τόμο στὴ σειρά *Corpus Medicorum Graecorum*. Ἐχει δημοσιεύσει πάνω ἀπὸ 160 ἄρθρα σὲ διεθνoὺς κύρους περιοδικά. Ἐχει ἐκδώσει πάνω ἀπὸ 20 βιβλία καὶ Πρακτικὰ Διεθνῶν Συνεδρίων γιὰ τὴν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλολογία, τῶν ὁποίων ἦταν καὶ ὁ ὀργανωτής. Ἐπίσης, ἔχει δημοσιεύσει μεγάλο ἀριθμὸ βιβλιοκρισιῶν καὶ λημμάτων σὲ λεξικά, π.χ. *Dictionnaire des philosophes antiques* (Paris CNRS, 2000). Συμμετέσχε μὲ κείμενά του σὲ συλλογικοὺς τόμους καὶ μὲ ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις σὲ ἐπιστημονικὰ συνέδρια σχετικὰ μὲ τὸ δράμα καὶ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱατρική. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀνεύρεση παραλλήλων μεταξὺ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱατρικῆς καὶ τῆς ἱατρικῆς ἄλλων ἀνατολικῶν χωρῶν (Ἀρμενία, ἀραβόφωνος κόσμος).

Ἀνάμεσα στὰ βιβλία του μνημονεύω τὴ διατριβή του (*Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*), ποὺ δείχνει τὸν κύριο προσανατολισμὸ τῆς μετέπειτα ἐρευνητικῆς του δραστηριότητος, καὶ ἰδιαίτερα τὸ βιβλίον τοῦ Hippocrate, ποὺ δημοσίευσε τὸ 1992 στὸ Παρίσι. Στὸ βιβλίον αὐτό, ποὺ μεταφράστηκε ἤδη σὲ πολλὰ γλῶσσες, τὴν ἑλληνική, ἀγγλική, ἰταλική, ἀκόμη καὶ κορεατική, ὁ καθηγητὴς Jouanna κατορθώνει, ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ ἀπὸ τὴν κριτική, νὰ συνδυάσει τὸ συνθετικὸ πνεῦμα μὲ τὴ φιλολογικὴ ἀκρίβεια, καὶ νὰ ἐπαναποδοτήσῃ τὸ ἔργο τῆς ἱατρικῆς στὴ σχέση της μὲ τίς ἄλλες ἐπιστῆμες καὶ τοὺς προσανατολισμοὺς τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Ὁ συγγραφέας ποὺ εἶναι μία αὐθεντία στὸ ἔργο τοῦ Ἱπποκράτη καὶ στὴν ἀρχαία ἱατρική δείχνει μία ἐπίμονη προσοχὴ στὰ σημαντικότερα κείμενα τοῦ *Corpus Hippocraticum*. Τὸ βιβλίον τοῦ γιὰ τὸ ὅποιο γράφτηκε ὅτι εἶναι μία πράξη ἀγάπης γιὰ τὸν μεγάλο δάσκαλον τῆς ἀρχαίας ἱατρικῆς ἀποτελεῖ μία σύνθεση τῆς περίπλοκης προβληματικῆς ποὺ ἀφορᾷ στὴ σχολὴ τῆς Κῶ. Σταθμὸς ἐπίσης στὴν ἐρευνητικὴ-συγγραφικὴ του δραστηριότητα εἶναι οἱ ἑπτὰ τόμοι ὅπου ὁ κ. Jouanna ἐκδίδει κριτικά, μεταφράζει καὶ σχολιάζει ἱατρικὲς πραγματεῖες τοῦ Ἱπποκράτη καὶ τῆς Ἱπποκρατικῆς Σχολῆς στὴ σειρά *Belles Lettres*, τῆς ὁποίας, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, εἶναι ὁ διευθυντὴς ἀπὸ τὸ 1999, διαδεχόμενος τὸν ἀείμνηστο καθηγητὴ καὶ ἀκαδημαϊκὸ Jean Irigoin.

Μία ἄλλη δραστηριότητα τοῦ καθηγητῆ Jouanna εἶναι ἡ ὀργάνωση τοῦ διε-

θνοῦς συνεδρίου ποὺ γίνεται κάθε δύο χρόνια ἐναλλάξ στὸ Παρίσι καὶ τὴ Νεάπολη τῆς Ἰταλίας μὲ θέμα: «Παράδοση καὶ Ἐκδοτικὴ τῶν ἐλληνικῶν ἱατρικῶν κειμένων», συνέδριο ποὺ διακρίνεται κάθε φορὰ γιὰ τὴν πλούσια θεματολογία του.

Μὲ μία λέξη στὸν καθηγητὴ Jouanna ὀφείλουμε ἐν πολλοῖς τὴ ζωντανή ἐνασχόληση τῶν ἐρευνητῶν μὲ τὸ *Corpus Hippocraticum* καὶ τὸν Γαληνὸ σὲ πανευρωπαϊκὸ ἐπίπεδο.

Τελειώνοντας, θὰ ἔλεγα ὅτι ὁ κ. Jouanna κατόρθωσε μὲ τὴν πλούσια ἐρευνητικὴ-συγγραφικὴ του δραστηριότητα νὰ συμβάλει σημαντικὰ στὴ μελέτῃ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας καὶ ιδιαίτερα στὴ μελέτῃ τοῦ Ἱπποκράτη καὶ τῆς ἀρχαίας ἱατρικῆς.

Monsieur le Professeur,

En terminant ma présentation, je dirais que bien que ὁ βίος βραχὺς et ἡ τέχνη μακρὰ vous avez réussi avec votre riche activité scientifique à contribuer de manière importante à l'étude de la littérature grecque ancienne, notamment à l'étude d'Hippocrate et de la médecine antique.

Je vous souhaite santé, longévité et nouveaux succès scientifiques dont l'Académie d'Athènes sera fière.

JACQUES JOUANNA

L'HOMME ET LA NATURE DANS LA MÉDECINE GRECQUE

La médecine grecque n'est pas la plus ancienne médecine connue dans le bassin méditerranéen. Elle a été précédée par la médecine égyptienne et par la médecine mésopotamienne. Et pourtant, c'est la médecine grecque qui est à l'origine de notre médecine occidentale sur laquelle elle a exercé une influence déterminante depuis la Renaissance jusqu'à la première moitié du XIXe siècle, mais déjà au Moyen Âge. Pourquoi ? Une réflexion sur les différentes raisons qui expliquent la supériorité de la médecine grecque sur les autres médecines antiques serait l'objet d'une vaste enquête qui dépasse largement la dimension d'un essai limité.

À l'origine, il y a sans aucun doute l'existence d'une littérature médicale d'une ampleur et d'une richesse étonnantes, réunie sous le nom du plus grand médecin du siècle de Périclès, Hippocrate. Cet étonnement sur l'existence d'une littérature médicale était déjà partagée par les contemporains. Xénophon notait que « les médecins ont beaucoup écrit ». Et Hippocrate fut célèbre dès son vivant : Platon admirait son enseignement et son œuvre ; Aristote reconnaissait qu'il était grand, non par la taille, mais par le talent. Bien que cette littérature médicale florissante ait été, comme les autres genres littéraires, victime d'un grand naufrage au cours de l'histoire de leur transmission, la soixantaine de traités attribués par la tradition à Hippocrate de Cos constitue un premier monument impressionnant de la médecine occidentale. Certes, cette œuvre ample et diverse n'est pas l'œuvre d'un seul médecin, ni d'une seule école, ni d'une seule époque. Mais elle offre assez de cohérence dans son ensemble pour avoir été lue comme l'œuvre d'un grand médecin de l'époque classique.

L'admiration des contemporains pour l'œuvre d'Hippocrate fut relayée cinq siècles plus tard par un médecin de l'époque impériale, au IIe siècle après J.-C., Galien, qui représente le second grand monument de la médecine occidentale, plus vaste encore que le premier, bien qu'il soit érigé par un seul homme. Entre ces deux grands monuments, malgré les évolutions politiques considérables, malgré le déplacement des centres médicaux, et les progrès

décisifs de la médecine notamment dans l'anatomie, une continuité demeure. C'est l'admiration de Galien pour l'œuvre d'Hippocrate. Galien ne cesse d'y faire référence et prétend la continuer, quitte à reconstruire une image idéalisée du médecin fondateur. L'autorité d'Hippocrate, soit à travers Galien, soit directement, continuera à dominer la médecine grecque postérieure à Galien, non seulement par l'intermédiaire des compilateurs tels qu'Oribase, médecin de l'empereur Julien au IVe siècle après J.-C., dont le critère de choix reste l'hippocratisme, mais aussi par la seconde école d'Alexandrie au VIe siècle où Hippocrate et surtout Galien sont commentés, et enfin par la médecine à Byzance, avec le relais des traductions syriaques, arabes et latines, avant la redécouverte en Occident, à la Renaissance, de l'intégralité des œuvres conservées dans les manuscrits grecs.

Cette fascination qu'a exercée la figure d'Hippocrate lors de ces trois grandes étapes, est symbolique de la continuité et de la permanence de la médecine grecque, par delà ses progrès ou ses régressions. Mais une telle fascination ne s'explique pas seulement par le poids de la tradition. Elle est fondée en raison. Car dès ses premières productions attribuées à Hippocrate, la médecine grecque ne se réduit pas à un savoir transmis recueillant des fiches sur les maladies, sur le pronostic et sur les remèdes, mais son originalité vient de ce que les médecins ont su joindre à une observation aiguïlée des malades une réflexion d'ensemble sur l'exercice de leur activité à partir de notions fondamentales dont les Grecs furent les inventeurs.

La médecine, dès Hippocrate, se définit comme une *technè*, terme grec qui recouvre deux notions encore indissociables à cette époque-là, l'art et la science, notions qui s'opposent toutes deux au hasard et obéissent à un ensemble de règles. Mais la particularité de cette *technè* médicale est qu'elle s'exerce non sur la matière, comme par exemple l'architecture ou la sculpture, mais sur un objet vivant, l'homme. Soigner les maladies, rétablir la santé est inséparable de la connaissance de l'homme, autrement dit de savoir ce qu'est l'homme. Or savoir ce qu'est l'homme, c'est connaître la *physis* de l'homme. On découvre ici une notion opératoire capitale, celle de nature, totalement inconnue des autres médecines du bassin méditerranéen. La polyvalence moderne du mot nature ne doit pas nous égarer. La *physis* ne désigne pas d'abord en Grèce le monde ambiant dans lequel se trouve l'homme. Ce qui correspond à ce que nous appelons la Nature en général, c'est un mot grec tout différent, issu de la notion

d'ordre, le *cosmos*. Le mot *physis*, nom d'action primitivement issu du domaine de la croissance des plantes, comme l'atteste son premier emploi chez Homère à propos d'une plante médicinale, désigne au départ la nature d'une plante, puis celle d'un vivant, puis celle d'un objet. Au départ, la nature n'est donc pas une notion générale qui se suffit à elle-même, mais il est toujours question de la nature de quelque chose. Or l'une des grandes découvertes de la médecine grecque dès Hippocrate a été d'affirmer que l'homme a une nature et que cette connaissance de la nature de l'homme est indispensable à la définition de la santé et de la maladie et aux prescriptions thérapeutiques pour rétablir la santé. « Je déclare que celui qui veut traiter correctement du régime doit connaître tout d'abord la nature (*physis*) de l'homme en général » déclare l'auteur hippocratique du *Régime*. On trouverait en écho Galien qui après avoir comparé l'art du médecin réparant le corps à l'art de l'architecture réparant une maison, déclare : « Il est nécessaire de connaître au préalable la nature (*physis*) du corps, dont l'art (de la médecine) veut réparer les ébranlements ». Entre Hippocrate et Galien, Platon se faisait aussi l'écho de cette nécessité pour la médecine de connaître la nature de l'homme, lorsqu'il oppose dans son *Gorgias* à la cuisine, qui est une routine, la médecine qui est une science. « La médecine, déclare-t-il par la bouche de Socrate, quand elle soigne un malade, a examiné la nature (*physis*) du malade ». Science de la médecine et connaissance de la nature de l'homme sont donc indissociablement liées. C'est le grand message de la médecine grecque dont la génétique moderne est l'ultime développement.

C'est de cette nature de l'homme vue par les médecins grecs que je voudrais vous entretenir, en focalisant le propos sur la conception qui, née chez Hippocrate, relayée par Galien, parachevée par la médecine byzantine, a eu le développement le plus considérable, non seulement dans la médecine grecque finissante, mais aussi dans la médecine et la philosophie occidentale au Moyen Âge, avec des prolongements bien au delà jusqu'au XIXe siècle chez Lavater. Je veux parler de la théorie de la nature de l'homme formé de quatre humeurs sang, phlegme, bile jaune et bile noire débouchant sur la théorie des quatre tempéraments, sanguin, phlegmatique, bilieux et mélancolique, le tempérament mélancolique ayant été récemment remis à l'honneur dans la suggestive exposition organisée par Jean Clair, à Paris, au Grand Palais.

Contrairement à ce que l'on croit, ce n'est pas une théorie qui est sortie toute armée du cerveau d'Hippocrate, le père de la médecine, comme Athènes

est sortie de la tête de Zeus. Née au cinquième siècle avant J.-C. dans un traité de médecine de l'école d'Hippocrate, elle a gagné ses lettres de noblesse grâce à Galien sept siècles plus tard qui en fit le fondement de la médecine d'Hippocrate lui-même, mais elle ne trouva sa forme achevée que dans la médecine postérieure à Galien. C'est la genèse, le développement, et l'achèvement de cette théorie au cours de dix siècles d'évolution de la médecine grecque que je voudrais esquisser en reprenant les trois grandes étapes que j'ai distinguées : le *Corpus hippocratique*, Galien, enfin la médecine tardive et byzantine. Cette théorie restera tout au long de cette histoire liée à Hippocrate, mais l'image et l'enseignement du Père de la médecine changent au fur et à mesure que la théorie évolue.

*
* *

Au commencement est le traité hippocratique intitulé précisément *La Nature de l'homme*, le seul traité de l'ensemble du *Corpus hippocratique* dont on connaisse l'auteur, Polybe, disciple et gendre d'Hippocrate, car il renferme une description des vaisseaux sanguins qu'Aristote cite en entier et qu'il attribue à Polybe. C'est un commencement qui s'impose doublement pour moi. Personnellement, c'est par l'édition de ce traité dans le *Corpus medicorum graecorum* en 1975 que j'ai débuté la série de mes éditions sur Hippocrate. À une raison subjective s'ajoute une raison objective. C'est le traité hippocratique qui, si on laisse de côté les *Aphorismes*, a eu la fortune la plus exceptionnelle dans les deux étapes suivantes de la médecine grecque. La définition que Polybe donne de la santé et de la maladie en relation avec la nature de l'homme est restée la plus célèbre de toute la médecine grecque. La voici, replacée dans son contexte. Après avoir rejeté un savoir sur la nature de l'homme qui dépasserait les limites de la médecine en faisant intervenir une cosmologie, et après avoir critiqué les philosophes et les médecins qui croient que l'homme est formé d'un principe unique, l'auteur hippocratique expose sa propre doctrine sur la nature de l'homme, sur la santé et sur la maladie :

« Le corps de l'homme, déclare-t-il, a en lui-même du sang, du phlegme, de la bile jaune et de la bile noire. Voilà ce qui constitue la nature (*physis*) du corps. Et c'est à cause de cela que l'homme souffre ou est en bonne santé. Il est en excellente santé quand ces humeurs sont dans une juste proportion

entre elles, tant du point de vue de la qualité que de la quantité et quand leur mélange est excellent ; en revanche, il souffre quand l'une de ces humeurs, en trop petite ou en trop grande quantité, s'isole dans le corps, au lieu de rester mêlée à toutes les autres. »

D'emblée, on voit comment la conception de la santé et de la maladie découle de la connaissance de la nature de l'homme, c'est-à-dire des éléments permanents et innés qui le constituent, car pour ces médecins grecs, comme pour les philosophes, la recherche de la nature d'un être est la recherche des éléments stables, premiers et permanents qui le composent. Dans le cas du traité de la *Nature de l'homme*, il s'agit de quatre humeurs, sang, phlegme, bile jaune et bile noire. C'est l'équilibre et le mélange des humeurs qui définissent la santé, alors que le déséquilibre et la séparation de l'une d'entre elles entraîne la maladie. Il y a dans cette définition de la santé et de la maladie, des notions qui resteront essentielles, comme celle d'équilibre et de déséquilibre, de mélange ou de séparation des éléments constitutifs, malgré les découvertes successives que les progrès de la médecine feront faire sur la connaissance de la nature de l'homme. Il y a surtout dans cette conception rationnelle de la maladie comme un déséquilibre des éléments constitutifs de l'homme, un rejet de toute conception archaïque et démonique de la maladie. Mais, ce qui a eu, historiquement parlant, un impact considérable dans ce passage fondateur, c'est la théorie des quatre humeurs que toute la pensée occidentale, depuis Galien, a considéré comme la pierre angulaire de l'enseignement d'Hippocrate. Et pourtant, à son époque, il faut le dire avec force, c'était une théorie humorale isolée parmi d'autres. Parmi la soixantaine de traités hippocratiques, il n'y a que ce seul traité énonçant cette théorie. La théorie la plus répandue était celle de deux humeurs pathologiques, bile et phlegme, le sang étant l'humeur de la santé. Rien, dans le contexte médical de l'époque ne promettait donc cette théorie des quatre humeurs à un aussi brillant avenir. On peut même soupçonner qu'elle est née, moins de l'observation, que du désir d'établir une théorie quaternaire, indirectement influencée par la philosophie empédocléenne, malgré la volonté affichée de l'auteur de définir quatre principes de l'homme qui soient différents des quatre éléments de l'univers, air, feu, eau, terre. Pour arriver à quatre humeurs, l'auteur hippocratique a transformé assez arbitrairement deux variétés de bile en deux humeurs indépendantes et innées. C'est ainsi que par une sorte de tour de prestidigitation l'auteur de la *Nature de*

l'homme fut l'inventeur de la bile noire en tant qu'humeur innée, humeur qui joua, par la suite, un grand rôle dans le développement de la mélancolie depuis l'Antiquité jusqu'aux temps modernes.

Mais cette théorie des quatre humeurs avait le mérite d'être présentée avec une exceptionnelle clarté démonstrative, et surtout de s'inscrire dans un système quaternaire déjà cohérent.

L'auteur ne se contente pas, en effet, d'affirmer la présence de ces quatre humeurs constitutives de la nature de l'homme, mais il prétend en démontrer l'existence permanente dans le corps. Pour démontrer l'existence de chacune des quatre humeurs, il va utiliser à nouveau la notion de nature. On observe donc que la notion de nature est utilisée par l'auteur à deux niveaux de l'analyse, d'abord au niveau du composé qu'est le corps humain, puis au niveau des humeurs qui le composent. Chaque humeur a sa nature propre. Cette différence de nature est révélée d'abord par la perception des sens : à la vue, elles n'ont pas même couleur : le phlegme est blanc, le sang rouge, les deux biles étant désignées par leur couleur, le jaune et le noir ; et au toucher, elles n'ont pas même propriété, relativement aux quatre qualités élémentaires que sont le chaud, le froid, le sec et l'humide. La vue et le toucher révèlent les deux faces de la nature de chaque humeur, qui se définit non seulement par un aspect formel permanent — ici la couleur —, mais aussi par des propriétés dynamiques permanentes : le phlegme est froid et humide ; le sang est chaud et humide ; la bile jaune est chaude et sèche ; la bile noire est froide et sèche. La nature de chaque humeur est donc à la fois structurelle et dynamique. La notion de dynamisme est donc inséparable de celle de nature. Pour terminer sa démonstration, l'auteur ajoute une preuve tirée de la pratique médicale : il existe des procédés propres à attirer chacune des quatre humeurs, des évacuants électifs pour les trois humeurs, phlegme, bile jaune et bile noire, et une incision pour le sang.

Telle est la nature de l'homme composée de quatre humeurs ayant leur propre nature. C'est là une donnée permanente que l'on trouve chez tous les hommes quels qu'ils soient, et chez chaque homme durant toute son existence. Il y a donc déjà chez cet homme de science, comme chez d'autres médecins hippocratiques, une perception de l'universel humain, loin des distinctions traditionnelles entre les Grecs et les Barbares, ou entre les esclaves et les hommes libres. C'est incontestablement l'un des mérites de ces médecins grecs

d'avoir été déjà, par leur conception de l'homme, les précurseurs des médecins modernes du monde. La médecine a, par essence, vocation à l'universel.

Mais l'homme, pour l'auteur hippocratique de la *Nature de l'homme*, n'est pas une monade indépendante du monde qui l'entoure. La médecine hippocratique est déjà environnementale. Les humeurs qui composent l'homme varient dans le cycle annuel, suivant les saisons. Chaque humeur est au plus haut dans le corps suivant la saison qui est conforme à sa nature. Par exemple, l'humeur la plus froide, le phlegme, prédomine pendant la saison la plus froide, l'hiver. Le sang, humide et chaud, augmente au printemps, la bile jaune, chaude et sèche, en été et la bile noire, sèche et froide en automne. Cette loi implique qu'il y a une nature des quatre saisons comme il y a une nature des quatre humeurs. Chaque saison est définie comme chaque humeur par deux qualités élémentaires. Le lien entre le vivant et le milieu ambiant se fait par l'intermédiaire des quatre qualités élémentaires, qui sont en définitive l'ultime réalité commune à l'homme et au monde qui l'entoure.

Chaque saison entraîne donc la prédominance d'une humeur sur les autres. Or l'auteur a défini, nous l'avons vu, la santé comme l'équilibre et le mélange des humeurs, la maladie comme le déséquilibre. C'est dire que le déséquilibre naturel produit par le cycle des saisons prédispose donc aux maladies. Du reste, l'auteur apporte comme preuve de la prédominance d'une humeur dans une saison donnée, la fréquence des maladies causées par cette humeur. En hiver, la prédominance du phlegme est prouvée par la leucophlegmasie ou les maladies phlegmatiques en général ; au printemps, la prédominance du sang se manifeste par des dysenteries ou des hémorragies nasales ; en été, celle de la bile jaune par des vomissements spontanés de bile ou par des fièvres ; dans ce passage l'auteur ne donne pas d'exemple pour la bile noire en automne ; mais il cite un peu plus loin la fièvre quarte.

La nosologie participe donc, elle aussi, du cycle des saisons comme les humeurs. Car les maladies ont elles aussi une nature. De même que les humeurs, les maladies ont de la vigueur dans la saison qui est conforme à leur nature et elles cessent dans la saison qui est contraire à leur nature. Par exemple, les maladies phlegmatiques, froides et humides, naissent dans la saison froide et humide, l'hiver, et cessent dans la saison de nature opposée, l'été, chaud et sec. Inversement, les maladies causées par la bile jaune, chaudes et sèches, naissent

en été et cessent dans la saison opposée, l'hiver froid et humide. Le même raisonnement est appliqué pour les deux autres saisons opposées que sont le printemps, chaud et humide, et l'automne froid et sec.

Dans une telle conception, le pronostic se fonde donc sur la loi des cycles saisonniers, la maladie apparaissant dans la saison qui est conforme à sa nature, et disparaissant dans la saison qui est contraire à sa nature. Quant à la thérapeutique, elle s'opère par les contraires, c'est-à-dire par un traitement de nature opposée à la saison dans laquelle la maladie se produit. Suivant le même principe des contraires, le régime en santé est saisonnier, s'opposant aux qualités de la saison, pour maintenir l'équilibre.

Il faut y ajouter, ce qui n'est pas démontré de façon aussi systématique, mais est suggéré un peu plus loin dans le même traité dans un développement sur les fièvres, c'est que les quatre humeurs varient aussi avec les âges de l'homme. À propos de la fièvre quarte, causée par la bile noire, il est dit qu'elle se rencontre en automne, ce qui est conforme à la théorie, mais il est ajouté qu'elle se produit aussi chez les gens entre vingt-cinq et quarante-deux ans, ce qui correspond à l'âge mûr, c'est-à-dire à l'automne de la vie. Cela implique vraisemblablement une mise en relation des quatre humeurs avec quatre âges de la vie, bien que la théorie ne soit pas encore exposée aussi systématiquement que pour les saisons.

Voilà donc ce qui constitue le socle initial de la théorie des quatre humeurs. De la sorte, l'auteur a lancé des bases qui auront leur plein développement dans la médecine occidentale tardive grecque ou latine, puis dans la pensée médiévale. Mais il faut marquer les limites exactes de la théorie pour pouvoir mesurer avec précision les développements ultérieurs. Il n'y a encore aucune relation physiologique établie entre les humeurs et les organes. En particulier, la bile noire n'est pas encore mise en relation avec la rate. C'est dire que le spleen n'est pas encore né. Surtout, il n'y a pas la moindre trace dans le traité d'une théorie des quatre tempéraments physiques ou moraux correspondant à la prédominance de chacune des quatre humeurs. L'auteur de la *Nature de l'homme*, dont on a vu qu'il est l'inventeur de la bile noire, n'est certainement pas l'inventeur du tempérament mélancolique.

*

* *

Cette théorie des quatre humeurs exposée par Polybe, disciple d'Hippocrate dans son traité de la *Nature de l'homme* aurait-elle eu une diffusion et une destinée aussi exceptionnelle si elle n'avait pas été relayée par Galien ? Probablement pas. Galien est intervenu à deux niveaux pour promouvoir cette théorie hippocratique de la *Nature de l'homme*. D'abord par une réflexion sur la méthode de recherche de la nature de l'homme mise en œuvre, Galien en est venu à attribuer à Hippocrate en personne ce qui était l'œuvre de son disciple et c'est là que son intervention fut décisive. Puis, Galien a contribué au perfectionnement de la théorie elle-même des quatre humeurs en apportant des compléments.

L'attention de Galien au traité de la *Nature de l'homme* se marque par un fait assez exceptionnel. Il a consacré non pas un commentaire comme il l'a fait pour d'autres traités d'Hippocrate, mais deux : d'abord un commentaire synthétique, en un livre, destiné à un ami qui partait en voyage à l'étranger, intitulé *Sur les éléments selon Hippocrate* (*De elementis secundum Hippocratem*), puis un commentaire analytique ou linéaire, composé plus tard lors de son second séjour à Rome et destiné cette fois à la publication, le *Commentaire à la Nature de l'homme*.

Dès son premier commentaire synthétique, Galien avait présenté Hippocrate comme l'inventeur de la science de la nature. Il déclare en effet :

« Hippocrate est manifestement le premier de tous à avoir découvert les éléments de la nature des êtres et le premier à les démontrer de façon satisfaisante. »

La répétition du mot « premier » est significative. Hippocrate est, selon Galien, le premier découvreur des éléments premiers de la nature des êtres, mais aussi le premier inventeur de la démonstration.

Dans son second commentaire, Galien revient sur l'importance de la découverte dans deux interrogations rhétoriques :

« Comment, en effet, n'est-ce pas une chose grande et importante que de découvrir les éléments de tous les corps susceptibles de naissance et de mort ? Combien n'est-ce pas une chose bien plus grande que de se convaincre par des preuves, et cela par des preuves qui peuvent être contenues dans même pas trois cents lignes au total, mais dans beaucoup moins ? ».

Dans ces deux interrogations Galien reprend la distinction qu'il avait établie entre la découverte d'Hippocrate et sa démonstration, mais il accorde encore

plus d'importance à la démonstration qu'à la découverte. La raison en est que la démonstration suppose une méthode. Or c'est à propos de cette méthode que Galien apporte du nouveau dans son second commentaire, par rapport au premier. Car il met en rapport cette méthode avec le fameux passage du *Phèdre* de Platon où il est fait référence à la méthode d'Hippocrate pour connaître la nature du corps.

Hippocrate, on le sait, était connu de son jeune contemporain Platon qui le mentionne dans deux de ses ouvrages. Dans un de ses dialogues de jeunesse, le *Protagoras*, Platon présente, de façon vivante, Hippocrate de Cos l'Asclépiade comme le représentant par excellence de l'art médical, de même que Polyclète d'Argos et Phidias d'Athènes l'étaient de l'art de la sculpture. Platon fait une seconde allusion à Hippocrate dans un de ses dialogues de la maturité, le *Phèdre*. C'est cette seconde allusion qui nous intéresse ici. Socrate cherche à définir un art véritable de la rhétorique. Cet art suppose, selon lui, une connaissance non seulement des discours, mais aussi de la psychologie du public qu'il faut persuader. Il faut donc connaître la nature de l'âme des auditeurs. C'est alors qu'au cours du dialogue entre Socrate et Phèdre, la méthode d'Hippocrate pour connaître la nature du corps est choisie comme modèle pour connaître la nature de l'âme. Je rappelle le début du passage où est introduite la méthode d'Hippocrate. À la question de Socrate « Mais la nature de l'âme, crois-tu qu'on puisse la connaître parfaitement sans connaître la nature du tout ? », Phèdre répond « S'il faut en croire du moins Hippocrate, de la famille des Asclépiades, il n'est même pas possible d'avoir une connaissance sur le corps sans cette méthode-là (*ἄνευ τῆς μεθόδου ταύτης*) ». Vient ensuite l'exposé de la méthode d'Hippocrate sur la nature du corps. Elle consiste à se demander si l'objet dont on recherche la nature est un ou multiple, et s'il est multiple à dénombrer les différents éléments qui le composent et à déterminer leurs propriétés. Or Galien, dans son préambule du Commentaire de la *Nature de l'homme*, après avoir cité ce passage déclare :

« Il aurait fallu que ceux qui bavardent au hasard lisent ce passage et examinent auquel des ouvrages d'Hippocrate la méthode dont Platon fait l'éloge est assignée. Car il apparaîtra que ce n'est à nul autre qu'au traité qui est actuellement notre sujet, le traité de la *Nature de l'homme* et qu'Hippocrate y cherche tout d'abord au sujet du corps de l'homme s'il est simple ou multiple, ensuite aussi chacun des autres points que Platon a mentionnés ».

Galien voit donc une relation nécessaire entre la méthode d'Hippocrate dans le *Phèdre* de Platon et celle de l'auteur de la *Nature de l'homme*. Il en tire deux conséquences qui lui paraissent capitales, aussi bien pour Hippocrate que pour Platon. Concernant Hippocrate, le traité de la *Nature de l'homme* est bien de la main du grand médecin de Cos, contrairement à ce que pensent certains détracteurs, puisque « Platon lui-même ne l'ignore pas ». Concernant Platon, pour reprendre les termes mêmes de Galien, il a jugé bon d'« imiter » (μιμεῖσθαι) la méthode d'Hippocrate sur la nature du corps en examinant la nature de l'âme. Galien n'hésite donc pas à voir dans le Platon du *Phèdre* un continuateur de l'Hippocrate, auteur du début de la *Nature de l'homme*.

Dès lors on comprend la place tout à fait prééminente que Galien attribue à Hippocrate dans l'histoire de l'étude sur la nature non seulement chez les médecins, mais aussi chez les philosophes. Hippocrate est l'initiateur de la méthode de l'analyse des êtres en leurs éléments premiers, chaud, froid, sec, humide, et il eut pour continuateur, selon Galien, non seulement Platon, mais aussi Aristote et son école, et même les Stoïciens. N'oublions pas que pour Galien l'excellent médecin est aussi philosophe, selon le titre d'un de ses opuscules, où Hippocrate est pris pour modèle.

On pourra penser ce que l'on voudra de cette vision galénique de l'histoire de la philosophie de la nature où l'image valorisée d'Hippocrate joue un rôle de premier plan. Du reste Galien lui-même a du mal à concilier cette vision personnelle avec la vision traditionnelle qu'il a lui-même retracée au début de son *Commentaire* à la *Nature de l'homme* en commençant par Homère où se trouve la première attestation du mot *physis* et en poursuivant par les philosophes anciens, antérieurs à Hippocrate et à Platon, appelés *physikoi* tels qu'Empédocle, Parménide, Mélissos, Alcméon ou Héraclite. Car ces philosophes, comme Galien lui-même le reconnaît, ont déjà recherché les éléments des corps susceptibles d'être engendrés ou détruits. Mais cette vision personnelle sur le rôle éminent d'Hippocrate dans l'histoire de la philosophie naturelle a contribué de manière décisive à donner à la théorie hippocratique des quatre humeurs un relief majeur dans l'histoire de l'humorisme médical.

De plus, Galien a perfectionné la théorie des quatre humeurs inventée par l'auteur de la *Nature de l'homme*. Il a rendu plus explicites certaines correspondances et il en a ajouté d'autres. Comme correspondance rendue plus explicite, il y a la relation entre les humeurs et les âges dont on a vu qu'elle

n'était que suggérée dans le traité de la *Nature de l'homme* par une remarque sur la prédominance de la bile noire dans l'âge mûr. Galien présente désormais un système de correspondance entre humeur, saison et âge : le sang prédomine au printemps et pendant l'enfance ; la bile jaune en été et pendant la jeunesse ; la bile noire, en automne et pendant l'âge mûr ; le phlegme en hiver et pendant la vieillesse.

Comme correspondance nouvelle introduite par Galien, il y a la relation mise entre les éléments, feu, air, eau, terre et les humeurs, et surtout ce qui est à la base de la théorie des quatre tempéraments, la relation entre les humeurs et le caractère, dont il n'y avait, rappelons-le, aucune trace encore dans le traité hippocratique de la *Nature de l'homme*. Toutefois, cette double mise en relation est encore partielle chez Galien. En ce qui concerne la relation des humeurs et des éléments, le sang ne correspond pas encore à l'air, comme ce sera le cas dans la théorie postérieure à Galien, mais il est constitué du mélange équilibré des quatre éléments, comme Galien le précise dans son traité sur les *Doctrines d'Hippocrate et de Platon*. Et en ce qui concerne la caractérologie, bien qu'elle repose sur l'idée parfaitement attestée chez Galien que les facultés de l'âme suivent les tempéraments du corps — on sait que le médecin de Pergame a écrit un ouvrage à ce sujet —, cette idée n'est pas appliquée systématiquement aux quatre humeurs hippocratiques, même quand il commente le traité de la *Nature de l'homme*. Galien ne croit pas, en effet, que le phlegme ait une incidence sur le caractère.

De toute façon, Galien ne fait pas lui-même un grand usage de cette théorie humorale des tempéraments, car la base de son système est la théorie des quatre qualités élémentaires, chaud, froid, sec, humide, et non celle des quatre humeurs. De fait, dans son traité sur les *Tempéraments* la classification repose sur les divers mélanges possibles à partir des quatre qualités élémentaires : le bon tempérament est unique, formé du mélange équilibré des quatre qualités élémentaires ; Galien dit en être l'inventeur. Tandis qu'il y a huit tempéraments mauvais, quatre selon qu'une seule qualité domine, et quatre autres selon que deux qualités l'emportent.

Il faut donc se défaire de l'illusion que la théorie des quatre humeurs et des quatre tempéraments est arrivée au temps de Galien à son expression définitive et qu'elle est centrale dans l'œuvre de Galien. C'est, en réalité, quelques siècles plus tard que la théorie des quatre humeurs et des quatre tempéraments,

phlegmatique, sanguin, bilieux et mélancolique, avec toutes leurs caractéristiques physiques et morales, trouvera sa pleine expression, dans une médecine grecque tardive et byzantine où la théorie aura une extension sans précédent. Et là encore on retrouve l'autorité d'Hippocrate, mais d'un Hippocrate différent de l'Hippocrate de Galien.

*
* *

Venons-en à cette troisième et dernière étape de l'enquête sur la nature de l'homme dans la médecine grecque. C'est vraisemblablement pour cette période de la médecine tardive et byzantine que je puis apporter actuellement le plus de nouveauté. L'origine première de la recherche sur cette période a été la réédition du traité hippocratique de la *Nature de l'homme* que les responsables du *Corpus Medicorum graecorum* m'ont demandé de publier à nouveau avec des corrections et des compléments. Cette réédition a paru en 2002. Puis, la recherche s'est précisée dans une communication faite à l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres de Paris en 2004 où j'ai apporté, pour illustrer un inédit médical arménien sur les quatre tempéraments découvert par mon confrère Jean-Pierre Mahé, une collection de textes grecs ainsi qu'un inédit grec, et la recherche s'est poursuivie depuis lors par la découverte d'un second inédit grec.

Sous le nom d'Hippocrate apparaît à cette époque-là une littérature médicale actuellement encore assez mal connue présentant une forme définitivement élaborée d'une théorie des quatre humeurs et des quatre tempéraments. La forme la plus élaborée que l'on connaissait jusqu'à présent se trouvait dans la littérature latine, une Lettre célèbre attribuée à Vindicien, médecin réputé de la province d'Afrique du IVe siècle après J.-C., connu et estimé de Saint Augustin. Cette lettre adressée à son neveu Pentadius, bien publiée par Rose dès le XIXe siècle, comportait un exposé détaillé sur la théorie des quatre humeurs et des quatre tempéraments. Elle eut une grande influence historique décisive sur la diffusion de la théorie dans la médecine et la philosophie du Moyen Âge, non seulement parce qu'elle fut largement diffusée, mais parce qu'elle fut utilisée dans des compilations latines à l'époque carolingienne et plus tard dans l'école de Salerne. L'auteur de la Lettre prétendait avoir traduit en latin ce qu'il avait trouvé de plus essentiel — ou de plus secret — dans les

livres d'Hippocrate (*ex libris Hippocratis intima latinavi*). Pourtant, on serait bien en peine de trouver dans les traités de l'Hippocrate de la Renaissance le modèle d'un exposé aussi détaillé qui va bien au delà de ce que l'on peut lire dans le traité de la *Nature de l'homme*. Que s'est-il passé ? L'affirmation d'une traduction latine à partir d'un Hippocrate grec était-elle une pure fantaisie ?

Pour répondre à la question posée, je voudrais apporter l'un des deux traités dont je viens de signaler la redécouverte. C'est un petit traité de médecine grecque intitulé *Sur le pouls et le tempérament humain* attribué à Hippocrate. Ce traité était répertorié dans le catalogue des manuscrits médicaux grecs de H. Diels de 1905, mais il n'avait jamais été publié et son contenu était resté inconnu, jusqu'à la première édition que j'en ai donnée en 2005 dans les *Mélanges* de notre collègue suisse André Hurst. En lisant ce traité, dans deux manuscrits de la *Bibliothèque Nationale de France*, quelle ne fut pas ma surprise de constater qu'il correspondait exactement à l'exposé détaillé de la théorie des quatre humeurs dans la lettre latine de Vindicien ? Cette redécouverte permet donc de répondre à la question posée. La lettre latine de Vindicien est bien traduite du grec. Inversement le rapprochement avec la lettre latine de Vindicien donne au traité grec retrouvé une valeur historique tout à fait exceptionnelle. D'une part, il est la source grecque de la théorie des quatre tempéraments qui se répandit dans le Moyen Âge occidental par l'intermédiaire de la Lettre de Vindicien. Contrairement à ce que l'on croyait jusqu'à présent, ce n'est pas d'abord sous une forme latine que la doctrine des tempéraments humoraux fut élaborée. D'autre part, il représente ce qui était considéré à l'époque tardive comme l'enseignement par excellence d'Hippocrate. Or quel est cet enseignement ? C'est la théorie des quatre humeurs, mais elle atteint un degré de systématisation inconnu jusqu'alors.

Certes, le fondement reste le même que dans le traité hippocratique de la *Nature de l'homme* et dans les premiers compléments apportés par Galien. Ce qui se maintient, c'est le socle, à savoir ce qui est permanent dans l'homme : les quatre humeurs innées, définies chacune par deux qualités élémentaires. Ce qui se maintient aussi, ce sont les variations que subissent ces éléments permanents sous l'influence du cycle des saisons, et aussi des âges. Mais, la systématisation se renforce notamment par une pénétration grandissante du chiffre quatre. Par exemple, les humeurs sont désormais liées à quatre lieux du corps qui leur sont propres. Ce n'était pas encore le cas chez Galien, où la bile noire

n'avait pas un lieu propre dans le corps. La bile noire est désormais liée à la rate. Le spleen peut naître. Il y a même quatre endroits différents du corps par où les quatre humeurs s'exhalent : le sang par le nez, la bile jaune par les oreilles ; la bile noire par les yeux ; et le phlegme par les oreilles. Le chiffre quatre pénètre même dans le domaine de la sphymologie en simplifiant l'enseignement de Galien : il y a quatre pouls différents correspondant à la prédominance de chacune des quatre humeurs. Sans prétendre atteindre à l'exhaustivité, j'ai droit à la systématisation essentielle, celle qui a eu le plus d'incidence sur l'histoire de la pensée médicale et philosophique en Occident. C'est la pénétration du chiffre quatre dans la théorie des tempéraments. Totalement absente du traité hippocratique de la *Nature de l'homme*, cette théorie n'est pas encore achevée chez Galien, comme nous l'avons vu. Or à l'époque de la médecine tardive, il est admis, comme une sorte de dogme, qu'il y a quatre types de tempéraments physiques ou moraux correspondant à la prédominance innée de chacune des quatre humeurs. Il y a donc non seulement une nature de l'homme, mais des natures de l'homme. Certes, la problématique n'est pas nouvelle ; car déjà dans la *Collection hippocratique*, les médecins étaient attentifs aux variations entre la nature des individus ou des catégories d'individus. L'une des maximes hippocratiques bien connues est : « les natures diffèrent grandement des natures ». Mais cette maxime n'a pas été appliquée de façon systématique dans le cadre de la théorie des quatre humeurs, sang, phlegme, bile jaune et bile noire avant la période tardive. Voici comment la théorie des quatre tempéraments se présente dans le traité grec nouvellement découvert :

« Les humeurs ont une action sur le moral et l'intelligence. Le sang rend l'homme beau de corps, franc, gai, gracieux, plaisant et souriant. La bile jaune rend l'homme tout entier amer, irascible, l'emportant par la colère ; la bile noire rend l'homme tout entier insidieux, envieux, fort soucieux, accablé et gros dormeur. Le phlegme rend l'homme tout entier beau (ou laid selon A) de corps, éveillé, modeste et blanchissant rapidement. »

On y trouve l'affirmation claire de l'influence de la complexion physique sur le caractère et l'énoncé des grandes caractéristiques physiques et morales définissant chacun des quatre tempéraments : le sanguin est jovial, le bilieux colérique, le mélancolique tourmenté et le phlegmatique modeste. Mais ce tableau caractérologique, systématique dans son exposition, reste malléable dans

sa formulation, car, même à l'intérieur de ce traité, les variantes des manuscrits sont importantes. Et d'un traité à l'autre, dans cette médecine tardive, les variantes sont assez nombreuses, et mériteraient d'être relevées et classées. La caractérologie des quatre tempéraments est plus mouvante qu'on ne le croit.

Pour preuve que cette littérature médicale grecque tardive qui se réclame d'Hippocrate reste méconnue, même sur la théorie des quatre humeurs et des quatre tempéraments, je mentionnerai un second traité que j'ai redécouvert, intitulé *Sur la formation de l'homme*. Il était lui aussi signalé dans le catalogue des *Manuscrits médicaux* de Diels, mais son contenu était resté inconnu. Je viens de le publier cette année même. Il n'a certes pas la même importance historique que le précédent. Pourtant, il présente une grande originalité dans l'élaboration de la théorie. Il ne se contente pas d'énoncer les différences physiques et morales entre les quatre tempéraments, comme c'est le cas dans tous les autres témoignages connus de l'Antiquité gréco-latine, mais il s'efforce de les justifier par une théorie embryologique. Pourquoi et comment naît-on avec un tempérament sanguin, ou bilieux, ou mélancolique, ou phlegmatique ? C'est finalement à cette nouvelle problématique que répond le nouveau traité *Sur la formation de l'homme*. Il fait appel pour cela à un cycle quotidien des humeurs qui vient s'ajouter dans l'histoire de la théorie au cycle annuel. Chaque humeur prédomine à tour de rôle pendant le jour et pendant la nuit. C'est donc de l'heure de la conception que dépendra le tempérament de l'enfant. Si la conception s'effectue dans une période du jour ou de la nuit où le phlegme domine, l'enfant sera de tempérament phlegmatique ; et ainsi de suite. Ne serait-ce que par cette contribution originale à la théorie des tempéraments, ce nouveau traité, où l'on voit poindre pour la première fois dans l'histoire de la médecine une amorce de chronobiologie, mérite d'être tiré de l'oubli.

Toutes ces innovations et toutes ces systématisations dans la théorie des quatre humeurs mises sur le compte d'Hippocrate posent en définitive une question sur l'image du Père de la médecine dans l'Antiquité tardive et byzantine. Avait-on encore conscience que l'origine de la théorie remontait au traité de la *Nature de l'homme* ? Rien n'est moins certain, car, à aucun moment, ceux qui exposent la théorie la plus élaborée des quatre humeurs et des quatre tempéraments ne font la moindre référence au traité fondateur. La théorie semble désormais fonctionner de façon autonome, tout en étant coupée de ses racines. Elle est coupée d'Hippocrate, mais aussi de Galien, car il n'y est pas plus ques-

tion des œuvres de Galien que de celles d'Hippocrate. Et pourtant ces traités tardifs sont assez souvent attribués à Hippocrate, maître de Galien. Ce nouvel Hippocrate, différent de l'Hippocrate historique, et aussi de l'Hippocrate de Galien, cet autre Hippocrate est donc une image mythique. Cependant il eut une grande diffusion, comme l'attestent le grand nombre de manuscrits grecs ou latins transmettant sous son nom cette théorie élaborée des quatre tempéraments. C'est ce nouvel Hippocrate, maître de Galien, qui fut la source de l'imaginaire médiéval.

Je voudrais terminer par une brève comparaison de cette figure mythique d'un Hippocrate maître de Galien que l'on trouve dans les traités exposant la théorie des quatre humeurs et des quatre tempéraments avec la représentation iconographique d'Hippocrate et de Galien dans la célèbre fresque, datant du XIIIe siècle, de la crypte de la cathédrale d'Anagni en Italie. On peut d'abord s'étonner de trouver la présence de ces deux médecins dans un contexte chrétien. Ils sont représentés juste au dessus des apôtres. Mais le second traité que j'ai redécouvert, le traité *Sur la formation de l'homme*, a lui aussi été rédigé dans un milieu chrétien. La scène de la fresque représente Galien et Hippocrate assis face à face. Les personnages sont identifiés par leur nom, Galien à gauche, Hippocrate à droite. Parfois, on a décrit ces deux médecins en train de converser. En réalité, la relation est de maître à disciple. Hippocrate, la main droite levée, y représente le maître, tandis que Galien est le disciple qui reçoit avec déférence l'enseignement et le met par écrit. Cet enseignement est inscrit en continuité sur deux pupitres. Pour exprimer le sens de la scène, il n'y a pas meilleure formule que celle qui ouvre le traité *Sur la formation de l'homme* «Paroles d'Hippocrate à Galien son propre disciple» (Λέξεις Ἱπποκράτους πρὸς Γαλήνῃ τὸν ἑαυτοῦ μαθητὴν). Mais alors que l'enseignement d'Hippocrate dans le manuscrit concernait encore l'homme, un pas nouveau est franchi dans la représentation iconographique, c'est l'enseignement d'Hippocrate sur la formation du monde et des êtres constitués des quatre éléments, air, feu, eau, terre.

Il est vrai que dans l'énoncé complet de la théorie des quatre humeurs attestée dans la médecine grecque tardive, l'homme apparaît désormais comme un microcosme dans un macrocosme, où les éléments premiers de l'homme, sang, bile jaune et bile noire, phlegme, sont en correspondance non seulement avec les saisons, mais aussi les éléments du monde, l'air, le feu, l'eau et la terre.

C'est, du reste, ce message qui est repris dans les cercles concentriques de la voûte de la crypte d'Anagni au dessus d'Hippocrate et de Galien, sans mention toutefois de la théorie des quatre tempéraments.

Dès lors, l'enseignement attribué à Hippocrate dans la médecine tardive en vient dans une certaine mesure, à inverser le sens même qui était celui du traité fondateur, le traité hippocratique sur la *Nature de l'homme* qui voulait préserver l'indépendance de la médecine en rejetant dès sa première phrase tout discours sur la nature de l'homme qui aille au delà de la médecine, c'est-à-dire tout discours qui voudrait faire de l'homme soit de l'air, soit du feu, soit de l'eau, soit de la terre. Cependant, la méthode de l'analyse de la nature des êtres mise en œuvre par l'auteur hippocratique de la *Nature de l'homme*, et que Galien appréciait au plus haut point, reste un héritage préservé, même de façon inconsciente : c'est la recherche d'une structure élémentaire analogue du *cosmos* et de l'homme par l'intermédiaire des qualités élémentaires, chaud, froid, sec, humide, langage commun qui s'efforce de rendre compte non seulement de l'analogie entre l'inanimé et le vivant, mais aussi d'établir les lois qui régissent l'influence des facteurs extérieurs sur l'homme, les processus pathologiques et leur médication, ainsi que la typologie des tempéraments. Toutefois, la méthode dans cette troisième période de la médecine grecque est désormais appliquée de façon traditionnelle, sans nul effort de démonstration comme dans la première phase de la médecine grecque, sans nulle réflexion critique sur le bien fondé de la méthode, comme dans la deuxième phase de la médecine grecque à l'époque de Galien. En cela, malgré l'effort de systématisation qui fait proliférer la division quaternaire de la théorie dans la troisième période, on est obligé de constater une déperdition du savoir.

Il resterait à se demander à quel moment la théorie des quatre humeurs et des quatre tempéraments est apparue sous sa forme élaborée après Galien. Quand commence ce que j'appelle la troisième période de la médecine grecque ? S'agit-il de l'époque de Vindicien au IVe siècle ? Mais tout le problème est de savoir si la lettre qui lui est attribuée est authentique. On peut douter de cette authenticité, car des exposés analogues en grec ou en latin sont attribués ici à Hippocrate, là à Soranos d'Éphèse, là à Galien, là à Jean Damascène. La théorie des tempéraments existait en tout cas déjà au début du VIIIe siècle, car elle apparaît chez Bède le Vénérable dans un ouvrage précisément daté de 725. J'ai émis l'hypothèse que cette théorie pouvait être mise en relation avec la se-

conde renaissance de la médecine grecque à Alexandrie au VIe siècle. Car dans les schémas que l'on fait remonter à Alexandrie, on trouve la classification des tumeurs en quatre catégories causées par chacune des quatre humeurs, sang, phlegme, bile jaune et bile noire. Ce n'est, bien entendu, qu'une hypothèse, en attendant la découverte d'autres documents nouveaux.

Mais l'un des deux documents présentés aujourd'hui apporte déjà beaucoup de lumière, puisqu'il rétablit le lien entre la médecine grecque et la médecine latine, entre l'Orient et l'Occident.

Κύριε Ἀντιπρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
ἀγαπητοὶ συνάδελφοι,
κυρίες καὶ κύριοι,

Τὰ λόγια δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἐκφράσω τὴ συγκίνηση καὶ τὴ βαθιὰ εὐγνωμοσύνη μου γιὰ τὴν πολὺ μεγάλη τιμὴ ποὺ μοῦ κάνετε σήμερα νὰ με ὑποδέχεστε ἀπευθείας ὡς Ξένο Ἑταῖρο στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Σὰς εὐχαριστῶ ἐκ βάθους καρδίας γιὰ τὴ θερμὴ ὑποδοχὴ σας, τὸ καλωσόρισμα τοῦ Ἀντιπροέδρου τῆς Ἀκαδημίας κύριου Βοκοτόπουλου καὶ τὰ πολὺ κολακευτικὰ λόγια τοῦ συναδέλφου ἀκαδημαϊκοῦ κυρίου Κονομῆ. Θὰ ἤθελα νὰ σὰς διαβεβαιώσω ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ὑψιστὴ τιμὴ καὶ τὴ μεγαλύτερη ἀνταμοιβὴ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὀνειρευτεῖ κάποιος ποὺ ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του καὶ συνεχίζει νὰ ἀγωνίζεται γιὰ τὴ διάδοση τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν στὴ Γαλλία, μέσα ἀπὸ τὴ διδασκαλία στὴ Σορβόνη, τὴν ἔρευνα, τὴν ἐθνικὴ καὶ διεθνὴ δράση του. Ἡ τιμὴ ποὺ μοῦ κάνετε ἀγγίζει καὶ τὴν Ἀκαδημία Ἐπιγραφῶν καὶ Γραμμάτων τῆς Γαλλίας, τῆς ὁποίας εἶμαι Πρόεδρος ἐφέτος. Καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀποτελέσει τὸ ἐφαλτήριο γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο Ἀκαδημιῶν. Ἡ ἔντονη συγκίνηση ποὺ αἰσθάνομαι σήμερα με κάνει νὰ ξαναζῶ τὰ συναισθήματα ποὺ ἔνιωσα, ὅταν πρὶν ἀπὸ κάποια χρόνια, στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κω, παρέλαθα ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, τὸ βραβεῖο Medicus Hippocraticus γιὰ τὸ ἔργο μου στὸν Ἱπποκράτη καὶ τὴν ἐλληνικὴ ἱατρικὴ. Ἡ ἀναγόρευσή μου δίνει νόημα καὶ ἐπιβραβεύει μιὰ σειρὰ ἀπὸ συνεχεῖς καὶ ἐπίμονες προσπάθειες γιὰ τὴν ἐκ νέου ἀνακάλυψη καὶ ἐξύμνηση τῆς ἐλληνικῆς κληρονομιάς, τῆς δικῆς σας κληρονομιάς ποὺ γέννησε τὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη. Σὲ αὐτὴ τὴν κατεύθυνση θὰ ἤθελα νὰ συνεισφέρω με τὸ θέμα ποὺ διάλεξα νὰ παρουσιάσω σήμερα.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 2006

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

Κωνσταντίνου Μηνᾶ, *Ιστορικά, ἀρχαιολογικά καὶ λαογραφικά τῆς Καρπάθου*, Κάρπαθος 2005, σσ. 277, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Νικολάου Κονομῆ.

Ὁ κ. Κωνσταντῖνος Μηνᾶς, ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Παν/μίου τοῦ Αἰγαίου, δὲν εἶναι ἄγνωστος στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Τὸ βιβλίον του «Ἡ γλῶσσα τῶν δημοσιευμένων μεσαιωνικῶν ἐλληνικῶν ἐγγράφων τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας» ἔχει βραβευθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ μὲ δαπάνες τῆς δύο φορές. Ἐνα ἄλλο ἀξιόλογο βιβλίο του, τὸ «Τοπωνυμικὸ τῆς Καρπάθου», τὸ παρυσίασε ὁ ὁμιλῶν τὸ 2003.

Ὁ κ. Μηνᾶς εἶναι γλωσσολόγος. Ὅμως, ὅπως συμβαίνει μὲ πολλοὺς ἐπιστήμονες, ἔχει καὶ αὐτὸς τὶς ἐπιστημονικὲς του προτιμήσεις. Καρπὸς τῶν μὴ γλωσσικῶν ἐνδιαφερόντων του εἶναι τὰ 22 ἄρθρα ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ βιβλίο ποὺ σᾶς παρουσιάζω. Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶχαν ἀρχίσει νὰ γράφονται ἀπὸ τὸ 1958, ὅταν ὁ κ. Μηνᾶς ἦταν φοιτητὴς στὸ Α.Π.Θ. Ἀναφέρονται σὲ ζητήματα ἱστορικά, ἀρχαιολογικά καὶ λαογραφικά τῆς Καρπάθου, ποὺ εἶναι τὸ γενέθλιο νησί τοῦ συγγραφέα. Ἔχουν δημοσιευτεῖ κατὰ καιροὺς σὲ διάφορα ἐντυπα, κυρίως καρπαθολογικά, ποὺ γιὰ τοὺς πολλοὺς -ἰδιαίτερα τοὺς μὴ Καρπαθίους- εἶναι δυσεύρετα.

Θὰ πρέπει νὰ ἐξαρθεῖ τὸ ὅτι καὶ στὰ κείμενά του αὐτὰ ὁ κ. Μηνᾶς δὲν ἐργάζεται ὡς ἐρασιτέχνης, ἀλλὰ ὡς εἰδικός. Οἱ ἀπόψεις του, πάντοτε τεκμηριωμένες, ἀποτελοῦν σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ, τὴν ἀρχαιολογικὴ καὶ -περισσότερο- τὴ λαογραφικὴ ἔρευνα τῆς Καρπάθου.

Τὸ βιβλίο χωρίζεται σὲ τρία μέρη: α) Ἱστορικοαρχαιολογικά, β) Λαογραφικά, γ) Διάφορα.

Στὸ πρῶτο ἄρθρο ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀρχαία πόλη Νίσυρον, «ὁμώνυμον τῇ τῶν Νισυρίων νήσῳ», ποὺ ὅπως ὑποστηρίζει, βρισκόταν στὴ θέση Παλάτια τῆς νησιίδας Σαρία. Ὑποστηρίζει ἀκόμα ὁ συγγραφέας ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Πορδμίου Ποσειδῶνος βρισκόταν στὴ θέση ὅπου βρίσκεται σήμερα τὸ ναῦδριο τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης, πολὺ κοντὰ στὸν πορδμὸ Καρπάθου-Σαρίας, τὸ σημερινὸ Στενό. Ἡ πόλη Νίσυρος, ποὺ διατηρήθηκε καὶ στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, φαίνεται ὅτι ἔγινε ὁρμητῆριο τῶν Ἀράβων πειρατῶν καὶ ὅτι καταστράφηκε ἀπὸ τὸν σεισμὸ τοῦ 1304. Ἀξιόλογη εἶναι ἡ ἐπισήμανση ὅτι τὸ *Ράδιος* σὲ ἐπιγραφὴ Ἐπαίνετος *Ράδιος* δὲν εἶναι ὀνομαστική, ἀλλὰ εἶναι ἡ γενικὴ τοῦ ἀρσενικοῦ ὀνόματος ὁ *Ρᾶδις*.

Σὲ κριτικὴ ἐνὸς βιβλίου γιὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴν Κάρπαθο ὁ συγγραφέας κάμνει χρήσιμες παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις, κυρίως γλωσσικές. Στὸ ἐπόμενο ἄρθρο τοῦ διερωτᾶται ἂν ὑπῆρξε ποτὲ πόλη Κάρπαθος στὸ Πίνι τῆς Βολάδας, γιατί ἡ θέση αὐτὴ δὲν μᾶς ἔδωσε ἀξιόλογα εὐρήματα. Κατὰ τὸν συγγραφέα, ἡ πόλη Κάρπαθος ταυτίζεται ἴσως μὲ τὸ ἀρχαῖο Ποσείδιον τῆς Καρπάθου.

Στὸ ἄρθρο ποὺ ἀκολουθεῖ, ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι τὸ *Σανβατουῶδος* βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 4ου-5ου αἰ. μ.Χ. δὲν ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ *Σανβατίδος*, γενικὴ τοῦ *Σανβατίς*, ὅπως ἔγραψε ἰταλὸς καθηγητῆς, ἀλλὰ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ τύπο *Σαββατώ* μὲ τὴν κατάληξη -οῦδος τῆς ἰωνικῆς διαλέκτου.

Στὸ ἴδιο ἄρθρο δημοσιεύει φωτογραφία πῆλινης σφραγίδας ἄρτων, τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ΕΥΛΟΓΙΑ ΘΕΟΥ ΕΦ' ΗΜΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΗΜΩΝ.

Στὸ σύντομο ἀλλὰ διδακτικὸ ἄρθρο τοῦ «Διδάγματα ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες ἐπιγραφές τῆς Καρπάθου» ὁ συγγραφέας: α) ἐξαίρει τὸν Μηνόκριτον Μητροδώρου, ἱκανὸν καὶ ἀνεπίληπτον γιατρὸ ποὺ πάνω ἀπὸ 20 χρόνια προσέφερε τὶς ὑπηρεσίες του στοὺς Βρυκουντίους «μισθὸν οὐ δεξάμενος», β) ἐξαίρει ἐπίσης τὸν δῆμο τῶν Βρυκουντίων, ποὺ, ἀναγνωρίζοντας τὴν εὐεργεσίαν τοῦ γιατροῦ, ἀποφάσισε νὰ τοῦ ἀποδώσει τὶς πιὸ μεγάλες τιμὲς ποὺ μποροῦσε.

Τὸ ὅτι ὑπῆρχε τὸ «κοινὸν τῶν Καρπαθίων» ἀποτελεῖ κατὰ τὸν συγγραφέα διδάγμα ἐνότητος καὶ γιὰ τοὺς σημερινοὺς Καρπαθίους. Τέλος, ἡ φράση «συλλύειν αὐτοὺς ἐφ' ὁμολογουμένους μεσιτεύοντος τοῦ δάμου ἀμῶν» διδάσκει ἐπίσης τοὺς ἀπογόνους τους, μὲ ποιὸν τρόπο κι αὐτοὶ πρέπει νὰ λύνουν τὶς διαφορές τους.

Στὸ ἐκτενὲς ἄρθρο τοῦ «Ἡ συμμετοχὴ τῆς Ὀλύμπου στὴν ἐπανάσταση τῆς

Καρπάθου (1944)» αναφέρεται στα γεγονότα της δύσκολης εκείνης περιόδου. Ιδιαίτερα αξίζει να υπογραμμισθεί η ανεύρεση και δημοσίευση του πρώτου πρακτικού που συντάχθηκε στην ελληνική γλώσσα μετά από πολλών αιώνων δουλεία.

Στο επόμενο άρθρο ο συγγραφέας αναφέρεται στην εθνική δράση του Έμμ. Ν. Παπαμανώλη, φοιτητή από την Όλυμπο, στα βασανιστήρια και στον πρόωρο θάνατό του.

Το τελευταίο άρθρο της α' ενότητας, το οποίο έχει γραφεί σε συνεργασία με άλλον, αναφέρεται στην Όλυμπο (και το επίνειό της, το Διαφάνι), στη γεωγραφική της θέση, στην αρχαία της εποχή, στην ετυμολογία των τοπωνυμίων Όλυμπος και Διαφάνι, στη νεότερη εποχή της, στις ασχολίες των κατοίκων, στο ολυμπίτικο σπίτι, στο γλωσσικό ιδίωμα, στο τραγούδι, τη μουσική, τον χορό και στη φορεσιά.

Τη β' ενότητα του βιβλίου την απαρτίζουν τὰ «Λαογραφικά». Το α' άρθρο, για τὰ επώνυμα των κατοίκων της Όλυμπου, ο κ. Μηνάς το έγραψε όταν ακόμα ήταν φοιτητής και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Δωδεκανησιακόν Ἀρχεῖον».

Στο δεύτερο άρθρο καταγράφονται και έρμηνεύονται 169 «γνωμικές παροιμίες» και 146 «χυρίως παροιμίες». Και στο επόμενο άρθρο ασχολείται με άθησαύριστες παροιμίες της Καρπάθου, έδώ όμως αναζητείται σε αρχαία και μεσαιωνικά κείμενα ή πρώτη μορφή των παροιμιών, π.χ. «στου κουφού την πόρτα // θέλεις χτύπα, θέλεις θρόντα» αναφέρεται ότι στον Γρηγόριο τόν Κύπριο λέγεται «παρά κωφῷ διαλέγει» και στον Φώτιο «κωφῶν δέ ἄρα θύρας κόπτοντας».

Το άρθρο του «Τὰ Κάλαντα τῆς Καρπάθου» ήταν φοιτητική εργασία που έπαινέθηκε από τόν καθηγητή του Στίλωνα Κυριακίδη και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Λαογραφία».

Στο άρθρο του «Νανουρίσματα τῆς Καρπάθου» καταγράφονται ανέκδοτα και -λίγα- γνωστά νανουρίσματα, και σχολιάζονται λεξικολογικά και πραγματολογικά.

Με το άρθρο του «Γεωγραφικά ονόματα στα τραγούδια τῆς Καρπάθου» επιδιώκει να χρονολογήσει τὰ δημοτικά τραγούδια τῆς Καρπάθου με βάση τὰ ονόματα χωρών, νησιών, πόλεων που αναφέρονται σ' αὐτὰ και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τὰ δημοτικά τραγούδια μπορούν να χρονολογηθούν στον 15ο αἰώνα. Σέ επίμετρο τοῦ άρθρου ἐκτίθεται ἡ συγγένεια τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς Κρήτης καί τῆς Καρπάθου καί, στο τέλος, προτείνεται ἡ σύνταξη θεματολογικοῦ καταλόγου τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς Ἑλλάδας.

Στὸ ἄρθρο «Ἐνα ἀρχαῖο μοτίβο στὸ τραγούδι τοῦ Γεφυριοῦ τῆς Ἀρτας», ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ πρωτομάστορας ἐπὶ τῇ βάσει ὑπολογισμῶν προκρίνει νὰ θυσιάσει τὴ γυναῖκα του, τὸ παραβάλλει μὲ τὸ ὅτι ἡ Ἀντιγόνη στὴν ὁμώνυμη τραγωδία δικαιολογεῖ τὴν ταφή τοῦ ἀδελφοῦ της. Τὴ θέση αὐτὴ τοῦ συγγραφέα τὴν ἀντικρούει ὁ Alan Dudes, ἀλλὰ ὁ κ. Μηνᾶς ἐπιμένει ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν θὰ πρέπει νὰ παύσουν νὰ ἀναζητοῦν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα τὴν ἀρχὴ νεοελληνικῶν λαογραφικῶν φαινομένων.

Στὸ ἐπόμενο ἄρθρο ὁ συγγραφέας ἀναζητεῖ τὴν καταγωγὴ μερικῶν λαογραφικῶν φαινομένων τῆς Καρπάθου: τὸ στήσιμο τῶν «τρουλλιών», ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μοιρολογοῦνται οἱ Καρπαθίες, ἡ καταγωγὴ 18 καρπαδιακῶν παροιμιῶν, κ.ἄ. Στὸ ἐπόμενο προσθέτει νεότερα στοιχεῖα γιὰ τὰ «τρουλλία» καὶ γιὰ τὸ μοιρολόγισμα καί, μὲ βάση ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς –κυρίως τὸν Ἀθήναιο– ἀνευρίσκει τὴν ἀρχὴ λαογραφικῶν φαινομένων τῆς Καρπάθου, π.χ. τίς εὐχές γιὰ τὸ φτάρνισμα, τὴ χρῆση κοινοῦ ποτηριοῦ, τὰ χοιροσφάγια κ.ἄ.

Στὸ ἄρθρο «Τὰ Καρπαδιακὰ ἰδιώματα. Λαογραφικὲς εἰδήσεις στὸ λεξιλόγιό τους», ἀφοῦ πρῶτα τοποθέτησε γλωσσογεωγραφικὰ τὰ ἰδιώματα τῆς Καρπάθου, ἀσχολεῖται κατόπιν μὲ τίς λαϊκὲς συνήθειες ποὺ συνδελώνονται μὲ τίς λέξεις ὁ Γιάλλουᾶς¹, τὸ βοργόνι², ἡ γίλλα³ κ.ἄ.

Τελευταῖο στὴν ἐνότητα τῶν Λαογραφικῶν εἶναι τὸ ἄρθρο «Κοινωνιολογία τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς Καρπάθου», μὲ τὸ ὁποῖο ἐκδέτει τὸν κώδικα τῆς ἠθικῆς δεοντολογίας ποὺ διέπει τὴν κοινωνία τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, τίς αἰσθητικὲς προτιμήσεις, τὰ σωματικὰ καὶ τὰ ψυχικὰ χαρίσματα, τὰ ἰδανικὰ καὶ τίς ἀδυναμίες τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ἡ τελευταία, ἡ τρίτη ἐνότητα περιλαμβάνει δυὸ ἄρθρα: Τὸ πρῶτο μὲ τὸν τίτλο «Ἐνα γεωλογικὸ φαινόμενο τῆς Καρπάθου» ἀσχολεῖται μὲ τὴν κατὰ 4 μέτρα περίπου ἀνύψωση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Καρπάθου, φαινόμενο ποὺ διαπιστώνεται ἐπίσης στὴ νότια καὶ δυτικὴ Κρήτη καὶ στὴν ἀνατολικὴ Ρόδο. Μὲ τὸ δεῦτερο ἄρθρο, ὁ κ. Μηνᾶς ἀπευθύνεται ὡς δάσκαλος στοὺς νέους τῆς Καρπάθου καὶ τοὺς μιλᾷ κυρίως γιὰ τὴν ἀγάπη, ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος.

1. Γιάλλουᾶς = γυαλλούρης, αὐτὸς ποὺ βασκαίνει.

2. Βοργόνι = τὸ γκρινιάρικο παιδί.

3. Γίλλα = τὸ ψωμί ποὺ φτιάχνουν τὴν 1η Κυριακὴ τῶν νηστειῶν οἱ μικρομάνες.

Μανόλη Παπαθωμόπουλου (ἐκδ.), **Μανόλη Βαρθούνη** (σχόλ.), *Βερναδάκει-ος Μαγικός Κώδικας. Εισάγωγον τῆς Μαγείας τῆς πάλαι ποτέ, Ἀθήνα 2006.* Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 61, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Νικολάου Κονομη.

Ὁ ἄνθρωπος στὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ καὶ σήμερα, πιστεύει ὅτι ἡ τύχη του ἐξαρτᾶται ἀπὸ ποικίλες ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, τίς ὁποῖες ἐπιζητεῖ νὰ πλησιάσει καὶ νὰ ἐξιλεώσει. Στὶς μονοθεϊστικὲς θρησκείες οἱ δυνάμεις τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ διαχωρίζονται εὐκρινῶς σὲ δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα. Ἐτσι στὸν χριστιανισμό ὁ Θεὸς μὲ τοὺς ἀγγέλους ἐκπροσωπεῖ τὸ καλὸ, ἐνῶ ὁ Σατανᾶς καὶ οἱ διάβολοι ἐκπροσωποῦν τὸ κακὸ. Ἡ χριστιανικὴ ἡθικὴ δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἐμποδίσει κάποιον πού θέλοντας νὰ βλάψει κάποιον ἄλλον προσφεύγει στὸν Σατανᾶ. Ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τὸν Φάουστ, ὁ ὁποῖος γιὰ νὰ ἐπιτύχει αὐτὸ πού ἐπιθυμοῦσε ἔγινε ὑπηρέτης τοῦ κακοῦ.

Στὴν ἀρχαιότητα, ἐπειδὴ οἱ θεοὶ δὲν θεωροῦνταν ἐξ ὀρισμοῦ ὡς δυνάμεις τοῦ καλοῦ, συχνὰ οἱ ἄνθρωποι ζητοῦσαν τὴ βοήθειά τους καὶ γιὰ τὴ διάπραξη ἐκνόμων πράξεων. Σημασία εἶχε κυρίως νὰ κατορθώσῃ κανεὶς νὰ πείσῃ τὸν θεὸ νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἐπιθυμία του (εὐχὴν τελεῖν). Ἐτσι καὶ ἡ Κλυταμινήστρα, ὅταν σκοτώνει τὸν Ἀγαμέμνονα, ζητᾷ τὴ βοήθεια τοῦ Δία γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ σχεδίου της, Αἰσχ. Ἀγ. 973: *Ζεῦ Ζεῦ τέλειε, τὰς ἐμάς εὐχὰς τέλει.* Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ δυνάμεις πού εἶναι τεταγμένες νὰ προσπῖζον τὸ δίκαιο μποροῦν νὰ μεταστραφoῦν καὶ νὰ ὑποστηρίξουν τὸ ἄδικο. Ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτεία* (364 a-c) ἀναλύει τὴν ἀντινομία στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ μαγεία.

Γιὰ νὰ ἐπιτύχει ἡ μαγεία - μαύρη ἢ λευκὴ - χρησιμοποιεῖ ποικίλα μέσα (φίλτρα, θέλγητρα, γοητεῖες, ξόρκια, καταδέσμους κ.ἄ.). Οἱ κατάδεσμοι πού ἦταν τὸ συνηθέστερο μέσο μαύρης μαγείας ἀπευδύνονταν συνήθως σὲ χθόνιες θεότητες καὶ ἦταν κατάρες πού συνεπάγονταν μαγικὴ δραστηριότητα. Ἀρχίζουν ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., ἔχουν διασωθεῖ περίπου 1500 δείγματα καὶ ἔχουν ἐκδοθεῖ σὲ μεγάλες συλλογὲς ἀπὸ φιλόλογους καὶ θρησκευτολόγους. Συνάμα ἤδη ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ διάφορες εὐχὲς καὶ κατάρες καταχωρίζονται σὲ παπύρους, τοὺς λεγόμενους μαγικοὺς παπύρους. Καὶ αὐτοὶ ἔχουν ἐκδοθεῖ μὲ σπουδαιότερη τὴ συλλογὴ Preisdanz-Heinrich. Στὸν Μεσαίωνα δημιουργήθηκαν ἀπόκρυφα βιβλία μὲ μα-

γικές οδηγίες που φέρουν τὸ ὄνομα σολομωνικὲς ἀπὸ τὸν βασιλιὰ τῶν Ἑβραίων Σολομῶντα, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὴν ἑβραϊκὴ παράδοση εἶχε καὶ μαγικὲς ιδιότητες.

Παρὰ τὸν βασικὸ ὀριακὸ χαρακτήρα τῆς μαγείας αὐτὴ ὑπῆρξε, καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι, μέρος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, γι' αὐτὸ καὶ οἱ διάφορες συνήθειες καὶ πράξεις μας γύρω ἀπὸ εὐχὲς καὶ κατάρες, προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες καὶ ἄλλα πολλὰ ποὺ καταγράφονται στὶς σολομωνικὲς.

Ὁ “Βερναρδάκειος Μαγικὸς Κώδικας” εἶναι σύμμεικτο καὶ ἀκέφαλο μαγικὸ χειρόγραφο, ποὺ βρέθηκε τὸ 1968 ἀπὸ τὸν κ. Μανόλη Παπαθωμόπουλο, ὁμοτίμο καθηγητὴ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, στὴν ἐκποιούμενη, τότε, σπουδαία βιβλιοθήκη ἐνὸς μέλους τῆς οἰκογένειας Βερναρδάκη. Τὸ χειρόγραφο δώρησε ὁ διαχειριστὴς καὶ κληρονόμος τῶν Βερναρδάκιδων κ. Ἡλίας Ρίζος στὸν κ. Παπαθωμόπουλο, ὁ ὁποῖος τοῦ ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ τὸ ἐξέδιδε μὲ τὸ ὄνομα τῶν εὐεργετῶν του. Εἶναι δὲ εὐχῆς ἔργον ποὺ ἡ ὑπόσχεση αὐτὴ πραγματοποιήθηκε καὶ μάλιστα διὰ τῶν ἐκδόσεων τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν, στὴ σειρά τῶν Πραγματειῶν, στὴν ὁποία προστέθηκε ἔτσι ἄλλη μία λαμπρή, σὲ ἐμφάνιση καὶ περιεχόμενο, μελέτη.

Μετὰ τὴ σύντομη καὶ ἐμπεριστατωμένη εἰσαγωγή (σσ. 11-25), ὅπου ἡ περιγραφή καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ κώδικα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνταξή του στὴν παράδοση τῶν χειρῶν “σολομωνικῶν” τῆς παραδοσιακῆς μας μαγείας, μαζὶ μὲ τὴ σύνοψη τῶν ἐκδοτικῶν ἀρχῶν ποὺ ἀκολουθήθηκαν, κοινὸ πόνημα τῶν δύο συγγραφέων τοῦ τόμου, ἀκολουθεῖ ἡ πλήρης κριτικὴ ἐκδοσις τοῦ κειμένου (σσ. 29-322) ἀπὸ τὸν κ. Παπαθωμόπουλο. Κατὰ τὴν ἐκδοσις περιλαμβάνονται στὸ κείμενο ὅλα τὰ πλούσια μαγικὰ σχέδια καὶ voces magicae ποὺ συνοδεύουν τὶς καταγραφὰς τῶν μαγικῶν συνταγῶν, πρᾶγμα ποὺ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι χαρίζει στὶς σελίδες τοῦ τόμου μία ἐντυπωσιακὴ ἐμφάνιση, ἐπισημαίνει τὴν ἐπιστημονικὴ του πληρότητα.

Ἀκολουθοῦν 469 πυκνὰ σχόλια σὲ λεπτομέρειες καὶ διατυπώσεις τοῦ μαγικοῦ κειμένου (σσ. 325-415), γραμμένα ἀπὸ τὸν ἀναπληρωτὴ καθηγητὴ τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, κ. Μανόλη Βαρβούνη. Στὰ σχόλια αὐτὰ γίνεται ἐκτενὴς χρῆσις τῆς ἐλληνικῆς καὶ διεθνoῦς σχετικῆς βιβλιογραφίας, ποὺ ὑπομνηματίζει καὶ ἐπεξηγεῖ τὸ κείμενο ποὺ προηγεῖται, ὥστε νὰ εἶναι κατανοητὸ καὶ εὐκόλα χρησιμοποίησιμο ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα.

Ὁ τόμος κλείνει μὲ γλωσσικὸ ὑπόμνημα (σ. 417), ὅπου ἐξηγοῦνται τουρκικὲς, περσικὲς, ἑβραϊκὲς καὶ ἀραβικὲς λέξεις τοῦ κειμένου, μὲ ταύτισις τῶν χωρίων ἀπὸ τὸ Κοράνιο ποὺ ὑπάρχουν στὸ κείμενο (σ. 419), μὲ τὴ βασικὴ βιβλιογρα-

φία τῶν σχολίων καὶ τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. 421-427), ἀλλὰ καὶ μὲ πίνακες λέξεων τοῦ κειμένου (σσ. 429-435) καὶ θεμάτων ποὺ περιλαμβάνονται στὸ χειρόγραφο (σσ. 437-440) καὶ στὰ ἐκτενῆ σχόλια (σσ. 440-443), ὥστε τὸ μαγικὸ κείμενο νὰ εἶναι εὐκόλως χρησιμοποίησιμο ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονες καὶ τοὺς μελετητές.

Μαγικὰ χειρόγραφα ἔχουν καὶ παλαιότερα δημοσιευθεῖ ἀπὸ τοὺς Α. Delatte, Φ.Ι. Κουκουλέ, Γ.Κ. Σπυριδάκη, Α.Β. Οἰκονομίδη, Β. Σκουβαρά κ.ἄ. Ἐδῶ ὅμως ἔχουμε μίαν μοναδική, τόσο σὲ ἔκταση ὅσο καὶ σὲ περιεχόμενο, πηγὴ, ποὺ ἐκδίδεται καὶ σχολιάζεται μὲ ὑποδειγματικὸ τρόπο, παρέχοντας ἀφθονο καὶ ἄριστα μελετημένο ὕλικό. Ἐπωδὲς καὶ κατάδεσμοι, μαγικὲς σφραγίδες καὶ ἐκτενεῖς ὁδηγίες γιὰ τὴν κατασκευὴ μαγικῶν κύκλων καὶ τῶν ἐργαλείων τοῦ μάγου (μαχαίρι, χαρτί, δαχτυλίδι, σφραγίδες κ.λπ.), θυμιάματα, ιδιότητες καὶ ἐπιδράσεις τῶν πλανητῶν μὲ τίς βοτάνες καὶ τὰ καλέσματά τους, μαγικὲς συνταγὲς γιὰ εὕρεση θησαυρῶν καὶ διευθέτηση ἀνθρωπίνων σχέσεων, σελήνοδρομια καὶ καλαντολόγια, ὀνόματα ἀγγέλων καὶ δαιμόνων, ἀλλὰ καὶ καλέσματα πνευμάτων, συναποτελοῦν ἓνα εἶδος μαγικῆς ἐγκυκλοπαιδείας ποὺ διατρέχει ὅλο τὸν πολύχρωμο κόσμος τῆς ἐλληνικῆς μαγικῆς παράδοσης.

Εἶναι ἀπολύτως χαρακτηριστικὸ ὅτι, κατὰ τὰ σχόλια, πολλὰ στοιχεῖα, ἀντιλήψεις, νοοτροπίες καὶ μαγικὲς τελετουργίες τοῦ χειρογράφου ἐπαναλαμβάνονται σὲ ἀρχαῖες καὶ μεσαιωνικὲς μαγικὲς πηγές, καὶ ἀρχαῖα λογοτεχνικὰ κείμενα, σὲ ἀστρολογικοὺς κώδικες καὶ μαγικοὺς παπύρους. Ὁ ὑπότιτλος τῆς μελέτης, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο, εἶναι ἀπολύτως ἐνδεικτικός: «Εἰσάγων τῆς Μαγείας τῆς πάλαι ποτέ». Πράγματι, πρόκειται γιὰ μίαν ὁλόκληρη εἰσαγωγὴ στὴ μαγικὴ μας παράδοση μὲ τίς πανάρχαιες ρίζες της, τίς ἀσσυριακές, βαβυλωνιακές, ἐβραϊκές, περσικὲς καὶ αἰγυπτιακές. Αὐτὰ ἀναδεικνύονται μὲ ἐπάρκεια στὰ ἐκτενῆ καὶ τεκμηριωμένα σχόλια, ἐνῶ ἡ ἴδια ἡ ἔκδοσις, μὲ τὴν ἰδιαίτερα φροντισμένη τυπογραφικὴ μορφή της, ἀποτελεῖ μαρτυρία αὐτῆς τῆς ἐπιστημονικῆς πραγματικότητος.

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἔργο ποὺ θὰ καταλάβει ἐξέχουσα θέσις στὴ σχετικὴ ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία καὶ θὰ χρησιμοποιηθεῖ ἐκτενῶς λόγῳ τῆς σπουδαιότητάς του ὡς πηγῆς ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς περιεκτικότητάς τῶν σχολίων ποὺ τὸ συνοδεύουν. Ἐνα ἔργο ποὺ θέτει πρότυπο καὶ ἀποτελεῖ πιλοτικὴ περίπτωση ἐκδόσεως μαγικοῦ χειρογράφου, ἓνα ὑπόδειγμα γιὰ τίς ἀνάλογες ἐκδόσεις παρόμοιων πηγῶν, ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν στὸ μέλλον.

Δὲν θὰ ἦταν, λοιπόν, ὑπερβολή, ἂν ἔλεγε κανεὶς ὅτι αὐτὴ ἡ editio princeps μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὸ πρότυπο γιὰ ἀνάλογες μελλοντικὲς ἐκδόσεις παρόμοιων πηγῶν.

Spiros Vronis, *The mechanism of catastrophe: The Turkish pogrom of September 6-7, 1955, and the destruction of the Greek community of Istanbul*, New York, 2005, υπό του Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Σβολόπουλου.

1. Τὰ γεγονότα τῆς 6ης Σεπτεμβρίου 1955 ἀποτελοῦν μεῖζον ἱστορικό γεγονός.

Προσδιόρισαν σέ εὐρύτερη χρονική διάρκεια τήν πορεία τῆς ἴδιας τῆς Τουρκίας – σέ ἐπίπεδο πολιτικό, οἰκονομικό, κοινωνικό. Κατέδειξαν, εἰδικότερα, ὅτι ὁ μεσσιανικός φανατισμός δὲν ἔχει ἐκβληθεῖ ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κοινωνία καὶ ἐπιβεβαίωσαν τὴν ἄρνησή της νὰ σεβαστεῖ τὰ δικαιώματα τῶν μειονοτήτων ἢ καὶ τοῦ συνόλου τῶν πολιτῶν της. Ὁριοθέτησαν καθοριστικὰ τὴν ἀπόπειρα γιὰ ἐλληνοτουρκικὴ προσέγγιση ποὺ εἶχαν ἐγκαινιάσει ὁ Βενιζέλος καὶ ὁ Κεμάλ καὶ εἶχε ἔνθεσμα ἐνστερνιστεῖ ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρχης Ἀθηναγόρας. Σφράγισαν, τέλος, ὀριστικὰ τὴν πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης πρὸς τὸν ὀλοκληρωτικὸ ἀφανισμό.

2. Ἀποτελεῖ συγκυρία ἐκτάκτως εὐτυχῇ ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ ἐπέλεξε νὰ πραγματευθεῖ, ἀφιερώνοντας στὴ διερεύνησή του μία τουλάχιστο δεκαετία, ὁ Σπύρος Βρυώνης, κορυφαῖος μεσαιωνολόγος, μελετητὴς τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους χρόνους ἕως σήμερα, ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἐνα πρῶτο θετικὸ γνῶρισμα τῆς ἐργασίας του ἀποτελεῖ ὁ ἐντυπωσιακὸς πλοῦτος τῶν πληροφοριῶν ποὺ συνέλεξε, πρὸς κάθε κατεύθυνση, ἐκτείνοντας τὸ βλέμμα στὶς ποικίλες ἐκφάνσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ γίνεσθαι στὴν Τουρκία – πολιτικοῦ, οἰκονομικοῦ ἢ κοινωνικοῦ –, στὸν Ἑλληνισμό στὴν ἴδια τὴν Πόλη, ἀλλὰ καὶ στὴν κυρίως Ἑλλάδα, στὴν Κύπρο, στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, στὶς διεθνεῖς παραμέτρους τοῦ φαινομένου, ποὺ συνεχόνται μὲ τὴν ἀσκηση τῆς παραδοσιακῆς διπλωματίας ἢ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ὀρθολογικῶν κανόνων τῆς διεθνοῦς ζωῆς.

Ἡ τεκμηρίωση τῶν ἀπόψεών του, ἀποτέλεσμα, πέρα ἀπὸ ἐνδελεχοῦς, συστηματικῆς ἐρευνας τῶν προσιτῶν πηγῶν, συνθέτουν τὸ δεύτερο γνῶρισμα. Πενήντα ἤδη χρόνια μετὰ τὰ γεγονότα, τὰ βρετανικὰ καὶ τὰ ἀμερικανικὰ δημόσια ἐγγράφα εἶναι, στὸ σύνολό τους προσβάσιμα, ὅπως καὶ ὑπολογίσιμο τμῆμα τῶν ἀντίστοιχων ἐλληνικῶν καὶ τουρκικῶν. Πολύτιμα, ἐπίσης, ἀποδεικνύονται

τὰ τεκμηρία τῶν ἐλληνορθόδοξων ἐκκλησιαστικῶν ἰδρυμάτων τῆς Κωνσταντινούπολης, καθὼς καὶ οἱ μαρτυρίες ὀλίγων αὐστηρὰ ἐπιλεγμένων ἰδιωτῶν. Σημαντικά, τέλος, εἶναι ὅσα στοιχεῖα ἔχουν ἔκτοτε καταγραφεῖ στὸν ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ τύπο. Ἡ ὑποδειγματικὴ ἐπιμέλεια καὶ ἡ σπάνια διεισδυτικότητα ἐπέτρεψε στὸν συγγραφέα νὰ ἀξιοποιήσῃ στὸν μέγιστο βαθμὸ τὸ ὕλικό αὐτό. Ἄν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι, μετὰ τὰ γεγονότα, καταβλήθηκε, κυρίως ἀπὸ τὴν ἐπίσημη τουρκικὴ πλευρά, ἐπίμονη προσπάθεια γιὰ τὴ συγκάλυψη ὅσων εἶχαν συντελεστεῖ, τὸ ἔργο ποὺ ἐπιτέλεσε προσλαμβάνει μεῖζονα σημασία.

Τρίτο, τέλος, ἐπίτευγμα ἀποτελεῖ ἡ ἱκανότητα σύνθεσης μεταξὺ τῶν ποικίλων ἐπιπέδων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐκτείνεται ἡ ἔρευνα. Θὰ ἦταν δύσκολο νὰ εὑρεθεῖ ἐρώτημα ποὺ δὲν τέθηκε καὶ δὲν ἐπιχειρήθηκε νὰ ἀπαντηθεῖ. Ἡ ἐξονυχιστικὴ ὁμως αὐτὴ ἀναφορὰ ὅχι μόνον δὲν αἶρει τὴν ἱκανότητα διάκρισης τοῦ οὐσιώδους ἀπὸ τὸ ἐπουσιῶδες, ἀλλὰ, ἀντίθετα, οἰκοδομεῖ καὶ κλιμακώνει ἐπαγωγικὰ τὸν ἀφηγηματικὸ λόγο. Ἡ ἐπέκταση, ἐξ ἄλλου, τῆς ὅλης πραγματεύσεως τοῦ θέματος, σὲ εὖρος ποὺ ὑπερβαίνει τὰ στενὰ χρονικά του ὅρια, ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴ βούληση τῆς ἀναφορᾶς στὰ γενεσιουργὰ αἷτια καὶ στὶς πολύμορφες ἐπιπτώσεις τῶν ὑπὸ ἐξέταση γεγονότων.

3. Εἰδικότερα, ἡ δομὴ τοῦ κειμένου βασίζεται στὴ διάκριση σὲ ἑξὶ αὐτοτελεῖ κεφάλαια, συντεταγμένα κατὰ χρονολογικὴ τάξη, τὰ ὁποῖα ἐμπεριέχουν τὴν ἀφήγηση τῶν ἐκάστοτε δρώμενων καὶ τὴ συναγωγὴ τῶν ἀναγκαίων πορισμάτων.

Στὸ πρῶτο μέρος, τὸ ὁποῖο φέρει τὸν τίτλο «Τὸ ὑπόβαθρο καὶ οἱ θεσμοὶ τοῦ Πογκρόμ», καταγράφεται ἡ βαθμιαία τροπὴ τῆς ἐξουσίας ἀρχικὰ τοῦ κεμαλικοῦ κράτους, στὴ συνέχεια καὶ τοῦ κυβερνητικοῦ κόμματος τῶν Δημοκρατικῶν, κατὰ τῶν Ἑλλήνων τῆς Κωνσταντινούπολης, σὲ ἐποχὴ ποὺ ἔφεραν γνωρίσματα ἀνδηρῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς εἰδικότερα ἀνιχνεύεται καὶ ἀποδεικνύεται ὁ καθοδηγητικὸς ρόλος, ἡ συνέργεια ἢ ἡ ἐνοχὴ τῶν στελεχῶν τοῦ τελευταίου, ἰδυνόντων καὶ μὴ, στὴν προπαρασκευὴ τῶν γεγονότων τῆς 6ης-7ης Σεπτεμβρίου.

Τὰ γεγονότα, καθεαυτά, ἐξετάζονται στὸ δεύτερο τμῆμα τοῦ ἔργου: «Τὸ Πογκρόμ». Ἡ ἀρχικὴ διερεύνηση δὲν εἶχε ἀρκέσει γιὰ νὰ φωτίσει ὅλες τὶς πτυχές τους - τοὺς χώρους καὶ τὸ χρονοδιάγραμμα τῶν βιαιοτήτων, τὴ σύνθεση τοῦ σώματος τῶν ἐκτελεστῶν, τὶς μεθόδους ποὺ ἐπέλεξαν καὶ τὸ σχέδιο ποὺ ἐφάρμοσαν. Ἦδη, ἡ ἐπισήμανση πλῆθους ἀναξιοποιήτων τεκμηρίων ἐπιτρέπει τὴ σύνταξη ἐνὸς ὁδηγοῦ στὴν ἐπισήμανσή τους.

«Ἡθικὲς καὶ ὕλικές ζημιές, καὶ ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ πτυχὴ τῶν ἀποζημιώσεων»: εἶναι τὸ θέμα ποὺ καλύπτει τὸ τρίτο καὶ τὸ τέταρτο κεφάλαιο τοῦ

βιβλίου. Πολυδύναμη και πολύμορφη προσέγγιση του αντικειμένου: εξέταση του αποτελέσματος των βιαιοτήτων από άποψη ήθικη και νομική· ανίχνευση της επίσημης πολιτικής κυρίως της Ελλάδος και της Τουρκίας, αλλά και της Βρετανίας και των Η.Π.Α., επί του θέματος των αποζημιώσεων. Ανάδειξη, ειδικότερα, των σύντονων ενεργειών της Αθήνας -υπογράμμιση άφενός της αρχικής εύδωσης των προσπαθειών της και άφετέρου της διαδοχικής, τελικά, περικοπής από την Άγκυρα, υπό διάφορα κατά καιρούς προσχήματα, του επιδικασμένου συνολικού ποσού. Δεν παραλείπεται, έξ άλλου, ή αναφορά και στην πλήρη ατιμωρησία ή και ή έμμεση επιδοκιμασία των ίδιων των ενόχων του έγκλήματος: τὸ Πογκρόμ θὰ χαρακτηριστεῖ ἀπὸ τὰ τουρκικὰ πολιτικὰ δικαστήρια ὡς φυσικὴ ἐκδῆλωση ἐθνικῆς ὀργῆς γιὰ τὸ Κυπριακό!

Στὸ πέμπτο μέρος τοῦ ἔργου ἐπισημαίνονται τὰ πλήγματα ποὺ εἰδικότερα καταφέρθηκαν σὲ βάρος τῆς ἑλληνικῆς ὁρδόδοξης ἐκκλησίας - βεβήλωση καὶ μίανση θρησκευτικῶν ἰδρυμάτων, τόπων λατρείας καὶ συμβόλων τῆς χριστιανικῆς πίστες. Ἦδη, οἱ πηγές, κυβερνητικὲς καὶ ἑλληνικὲς ἐνδοκοινοτικές, ποὺ προσφέρονται προκειμένου νὰ φωτιστοῦν οἱ πτυχές τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου, εἶναι σχετικὰ πλουσιότερες. Ἀλλὰ καί, γενικότερα, διατυπώνεται τὸ κρίσιμο ἐρώτημα ἂν, ἡ ὅχι, ὁ ἰσλαμικὸς φανατισμὸς ἀποτέλεσε, μετὰξὺ ἄλλων, καθοριστικὸ κίνητρο στὴν ἀνέλιξη τῶν γεγονότων τῆς 6ης-7ης Σεπτεμβρίου. Ἡ ἀπάντηση, τεκμηριωμένη αὐτὴ τὴ φορά, εἶναι ναί! Καὶ τοῦτο, ὅταν ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ κατόρθωσε νὰ προστατεύσει σὲ κάθε περίπτωση τοὺς Μουσουλμάνους τῆς δυτικῆς Θράκης ἔναντι τῶν τυχόν δερμάιμων ἐντόπιων Χριστιανῶν.

Ἡ ἀπροσδόκητη, τὸ 1960-61, τιμωρία τῶν ἐνόχων, κυβερνητικῶν ἰθυνόντων καὶ 592 κομματικῶν στελεχῶν τοῦ Δημοκρατικοῦ κόμματος ἐξετάζεται στὸ ἕκτο κεφάλαιο. Ἀλλοίμονο ὅμως! Ἀποδόθηκαν οἱ εὐθύνες στοὺς δύτες χωρὶς νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἀδικία σὲ βάρος τῶν θυμάτων.

Δὲ θὰ ἔπρεπε, τέλος, νὰ παραλειφθεῖ ἡ μνεῖα τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ τὴν φωτογραφικὴ ἀπεικόνιση τῶν καταστροφῶν μέσω τοῦ πλούσιου φωτογραφικοῦ ἀρχείου ποὺ κατόρθωσε νὰ συγκροτήσει ὁ Δημήτρης Καλούμενος.

4. Χάρης στὴν πολυδύναμη καὶ συστηματικὴ αὐτὴ πραγμάτευση, ὁ συγγραφέας συνάγει, ὑπεύθυνα, σειρὰ ἀπὸ καίρια πορίσματα:

- Ἐπισημαίνει καὶ ἐπιμερίζει τίς εὐθύνες τόσο στὰ ἀνώτερα κυβερνητικὰ κλιμάκια, ὅσο καὶ στὰ συλλογικὰ ὅργανα τοῦ Δημοκρατικοῦ κόμματος.
- Ἀναδεικνύει καὶ λεπτομερῶς ἀναλύει τὰ γεγονότα τῆς 6ης-7ης Σεπτεμβρίου.

- Καταγράφει επιμελώς τις καταστροφές που προκλήθηκαν και διερευνά τις συνθήκες υπό τις οποίες παρελκύστηκε ή καταβολή της επίδικασμένης ή μη αποζημίωσης.
- Έπισκοπεύει και επιβεβαιώνει την άνοδική, έκτοτε, πορεία του Ισλάμ στους κόλπους της μετακαμαλικής Τουρκίας: οι μαρτυρίες Ευρωπαίων και Αμερικανών παραγόντων, πολιτικών και εκκλησιαστικών είναι χαρακτηριστική.
- Θέτει, τέλος, το γενικό ερώτημα αν η τουρκική κοινωνία επικρότησε ή αν, και ως ποιο βαθμό πράγματι, αποδοκίμασε τις βιαιότητες της 6ης-7ης Σεπτεμβρίου. Η απάντησή του είναι συνυφασμένη με την επισήμανση της αλληλεγγύης που επέδειξαν έναντι των θυμάτων μεμονωμένα άτομα και ομάδες: αλλά και δεν εξαιρεί την αναφορά στο γενικότερο φαινόμενο της κλιμάκωσης των καταπιεστικών μέτρων ή και των επιθετικών ενεργειών σε βάρος του ελληνικού στοιχείου στην ήπειρωτική Τουρκία, αλλά και, μετά το 1974, στην Κύπρο.

Συγκεφαλαιωτικά, βάσει των γεγονότων που αναδεικνύονται και των πορισμάτων που συνάγονται απορρέει ή θλιβερή διαπίστωση ότι η Τουρκία, στη συγκεκριμένη περίπτωση αλλά και στη μετέπειτα πορεία της, επέδειξε το πρόσωπο «βιαστή» των αρχών και των κανόνων που διέπουν την έννομη διεθνή τάξη: και, ταυτόχρονα, άφησε τότε να διαφανούν αξιώσεις και πρακτικές που τροφοδοτούνταν από ένα ισχυρό παρακράτος.

5. Καταλήγοντας, θα ήταν ίσως δυνατό να διατυπωθεί το ερώτημα αν ο χρονισμός για τη διαλεύκανση των γεγονότων της 6ης-7ης Σεπτεμβρίου 1955 είναι ο κατάλληλος, αν δεν παραβιάζει την τόσο επιθυμητή ύφεση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, αναδεικνύοντας προσκόμματα που έχουν παρεμβληθεί καθοδόν προς την επιδίωξη αυτή. Πιστεύω ότι ένα ανάλογο ερώτημα είναι καταρχήν άστοχο. Ο Σπύρος Βρυώνης ως επιστήμων ιστορικός, ή - απλά - ως επιστήμων, επιζητεί πρώτιστα την αποκατάσταση της αλήθειας, μη διστάζοντας, χάριν της αναζήτησής της να διανύσει πορεία δύσβατη. Το γεγονός αυτό όφειλε να εξαρθεί κατεξοχήν από το θέμα αυτό. Επιπλέον όμως, αν είναι τελικά δυνατό να εξυπηρετηθεί παράλληλα και η πολιτική σκοπιμότητα, καλώς νοούμενη, τούτο θα επιτευχθεί και πάλι μέσω της προσέγγισης στην αντικειμενική πραγματικότητα.

Ίδου τί υποστήριξε σχετικά ο ίδιος ο συγγραφέας - για να τερματίσω και την παρουσίασή μου με τους λόγους του - πράγματι αυστηρούς:

«Με εξέπληξε, ενωρίς στην ακαδημαϊκή μου σταδιοδρομία, το γεγονός ότι, όχι μόνο η κυβέρνηση των Η.Π.Α. και το Στάιτ Ντιπάρτμεντ, αλλ' ακόμη

καὶ οἱ πανεπιστημιακοί, ἦταν ἔτοιμοι νὰ ἐκπορνεύσουν τὴν ἀλήθεια ἔναντι χρημάτων, ἀναγνώρισης ἢ καὶ πολιτικῆς ἀποδοχῆς. Ἐπιπλέον, τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οὐδέποτε εἶναι δυνατόν νὰ γνωρίζει κάποιος τὴν «πραγματικὴ ἀλήθεια», μίᾳ ἀνάλογῃ ἡθικῇ σχετικότητᾳ ἀφήνει ἀνοιχτὴ τὴν θύρα στὴν αὐθαιρεσίᾳ, τὴ δικτατορία καὶ τὴν παραβίασιν κάθε μορφῆς δικαιοσύνης... Τὸ παρὸν βιβλίον δὲν πραγματεύεται μόνον τὸ μεῖζον θέμα τῆς διαστροφῆς καὶ διαστρέβλωσης τῆς ἱστορίας ἐν ὀνόματι διαφόρων πολιτικῶν καὶ προσωπικῶν ἐπιδιώξεων, ἀλλὰ καὶ τὴν παραποίηση τῆς ἀλήθειας ὡς ἀνῆθικης πράξης, καθεαυτῆς».

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 31^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2006

ΡΕΜΠΡΑΝΤ. ΖΩΗ ΚΑΙ ΕΡΓΟ ΜΙΑΣ ΜΕΓΑΛΟΦΥΪΑΣ
400 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ

Ἡ ὁμιλία θὰ δημοσιευθεῖ σὲ διευρυμένη μορφή μὲ εἰκόνες ἑγχρωμες καὶ ἀσπρόμαυρες, ὡς ξεχωριστὴ ἐργασία στὴ Σειρὰ τῶν Ἐκδόσεων τοῦ Γραφείου Ἑρευνας τῆς Νεοελληνικῆς Τέχνης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2006

ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΥ

Δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ γνωρίζω ἂν θὰ ὑπάρξει ἢ ὄχι κάποια ἀκόμα παρουσία μου στὸ βῆμα αὐτὸ τοῦ Ἀνωτάτου Πνευματικοῦ Ἰδρυμάτος τῆς Χώρας μας. Ἐχοντας ζήσει ἐπὶ τριανταεπτὰ χρόνια τὴν εὐθύνη ποὺ διακατέχει τὸν κάθε ὁμιλητὴ ἀπὸ τῆς θέσης αὐτῆς, καθὼς καὶ τὴν ἀπόλυτη ἀντιμετώπισή της ἀπὸ μορφές ἐξέχουσες, ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὰ ἔδρανα τοῦ Ἰδρυμάτος αὐτοῦ, ξεκινῶ τὴν ἀποψινὴ κατάρδεση τῶν ὅσων αἰσθάνθηκα τὴν ἀνάγκη νὰ πῶ, θεωρώντας ὅτι τὸ βῆμα τοῦτο εἶναι ὄχι μόνο ἀρμόδιο, ἀλλὰ μέχρι καὶ ὑπεύθυνο γιὰ κάθε τί ποὺ ἀκούγεται ἀπ' αὐτό. Ἐπιθυμῶ νὰ βεβαιώσω ὅτι ἐκεῖνα ποὺ θὰ ἐκτεθοῦν, προσπάθησα νὰ εἶναι τοποθετημένα σὲ ὀρθὴ καὶ ἀσφαλῆ βάση, καὶ ἐλπίζω πὼς κάτι μπορεῖ κάποια στιγμή νὰ ξεκινήσει ἀπὸ ἐδῶ, στὴ γενικὴ προσπάθεια ποὺ θὰ πρέπει ν' ἀναληφθεῖ, μήπως καὶ ἀποτρέψει τὴ διαφαινόμενη ὅλο καὶ πιὸ καθαρὰ ἀπώλεια, μέχρι καὶ καταστροφὴ τοῦ συνόλου, ἀναχαιτίζοντας τὸν κατήφορο, στὸν ὁποῖο ἀπὸ πολλὰς δεκαετίες ἔχει ἀρχίσει νὰ κυλᾷ ἡ ἀνθρωπότητα.

Ἡ κίνησή αὐτὴ θεωρῶ ὅτι ἀποτελεῖ χρέος μας ὡς Ἑλλήνων, ποὺ ἡ χιλιάδων ἐτῶν ἱστορία μας ἐδίδαξε μὲ τὸν πνευματικὸ της πολιτισμὸ, καὶ διδάσκει ἀκόμα ὅλους, ὅσους ἀρνοῦνται τὴ σημερινὴ ἐξέλιξη.

Ὅμιλῶ, ὄχι ὡς ἀρμόδιος νὰ χειρισθεῖ καλύτερα τὸ πελῶριο αὐτὸ θέμα, ἀλλὰ περισσότερο ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ δισεκατομμύρια ὄντα τοῦ γήινου πλανήτη, στὸν ὁποῖο βρεθήκαμε νὰ ζοῦμε. Ὅπως ἔχει τίς τελευταῖες δεκαετίες ἐξεληχθεῖ, καὶ ὅπως μὲ αὐξοῦσα ταχύτητα ἐξελίσσεται ἡ κατάσταση, χρέος ὑπέρτατο τῶν Ἀνωτάτων Πνευματικῶν Ἰδρυμάτων διεθνῶς δὲν ὀφείλει νὰ εἶναι μόνον ἡ προαγω-

γή του πνεύματος, της ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ ἡ μὲ κάθε τρόπο προσπάθεια ἀνάσχεσης-ἀναχαίτισης κάθε ἀντίστροφης ἐξέλιξης, αὐτὴ ποὺ διαπιστώνουμε ὅλοι τώρα. Ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅτι, ἀπὸ τὴν ἡθικὴ τους πλευρά, τὰ δύο βοηθητικὰ ρήματα «εἶμαι» καὶ «ἔχω», χαρακτηρίζουν τὸν ἄνθρωπο στοὺς αἰῶνες. Τὸ πρῶτο, τὸ «εἶμαι», ἐκφράζει τὴν πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ προσωπικότητα, μακριὰ ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ὕλης, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ ἄλλο, τὸ «ἔχω», ποὺ προσεταιριζόμενο κάθε ὑλικὸ ἀγαθὸ, ἀπομακρύνεται, λίγο-πολύ, ἀπὸ ὅ,τι χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπο ὡς τὸ τελειότερο τῶν ὄντων, προικισμένο μὲ νόηση, ὑψηλὸ αἶσθημα καὶ ἔναρδρο λόγο.

Πάντοτε, σὲ κάθε σκεπτόμενο ἄνθρωπο περνοῦσε ὁ φόβος μιᾶς ἐνδεχόμενης βαθμιαίας φθορᾶς τοῦ ὑπάρχοντος πολιτισμοῦ. Τώρα, ἔχει ἀπὸ καιρὸ ἀρχίσει νὰ θλιβεταὶ ὁ σκεπτόμενος ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ βέβαιη πλέον παρουσία, ὅχι μόνο τῆς φθορᾶς τοῦ ὑπάρχοντος πολιτισμοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση καὶ διάθεση ὀριστικῆς ἐγκατάστασης τοῦ νέου πολιτισμοῦ, τοῦ «πολιτισμοῦ τῆς φθορᾶς». Ἐπὶ ἐξελίχθηκε, δυστυχῶς, ὁ τρόπος ζωῆς μας.

Καὶ πάλι τονίζω ὅτι δὲν εἶμαι ὁ ἀρμόδιος ποὺ θὰ ὑποδείξει τὸ τί πρέπει νὰ γίνεῖ, γιὰ ν' ἀντιμετωπισθεῖ τὸ ἀκόμα χειρότερο, ποὺ ἐξασφαλίζει ἡ συνέχιση αὐτῆς τῆς κατάστασης. Ἀκοῦμαι στὴν ἐπισήμανση τῆς σημερινῆς αὐτῆς μορφῆς τῆς ζωῆς ἀπὸ τὸ βῆμα αὐτό, εὐχόμενος νὰ ἔχει τὴν πρέπουσα ἀπήχηση σὲ ἀρμόδια, ὑψηλῆς στάθμης ὅργανα, ἀλλὰ καὶ νὰ συμπίπτει μὲ ἀνάλογες-ἀναγκαῖες τοποθετήσεις τῶν ἀντιστοίχων καὶ ἀρμοδίων ἰδρυμάτων διεθνῶς. Ἄν χρέος τοὺς ἀποτελεῖ ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἐπίτευξης τοῦ Καλοῦ, ὑπὸ τὴ γενικὴ, ὑψηλὴ του ἔννοια, τότε, ἡ προσπάθεια καταπολέμησης τοῦ Κακοῦ –πάλι ὑπὸ τὴ γενικὴ του ἔννοια–, ἐξυπακούεται ὅχι μόνο ὡς ὀρθή, ἀλλὰ ὡς ἐπιβαλλομένη.

Ἡ λέξη «πρόοδος» κατὰ τὴν ἐλληνικὴν ἀρχαιότητα ἐσήμαινε ἀρχικά «πρὸ τῆς ὁδοῦ», δηλαδὴ μπροστὰ στὸν δρόμο, τὴν ἐξοδο ἀπὸ τὸ σπίτι, τὴ δημόσια παρουσία. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ἡ λέξη ἄρχισε νὰ δηλώνει τὴν πρὸς τὰ ἐμπρὸς πορεία, τὴν προκοπή, τὴν ἐπίδοση, τὴ συνεχῆ βελτίωση, στοιχεῖα, ποὺ χάρι στο σύνολο τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος στοὺς ἐπιστημονικούς, τεχνικούς καὶ οἰκονομικούς τομεῖς, ἐξασφαλίζουν, μαζί μὲ τὴν ὑλικὴν ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς, τὴν ἡθικὴ καὶ πνευματικὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴν ταυτόχρονη ἐξυψωση τῆς αἰσθητικῆς του συνειδήσεως. Αὐτὸ μᾶς ἐδίδξαν οἱ αἰῶνες ποὺ κύλησαν ὡς σήμερα, μὲ τοὺς πολιτισμοὺς ποὺ ἀναπτύχθηκαν, χά-

ρη στήν ήθικη, πνευματική, και τεχνικήν εξέλιξη, παράλληλα με την εξύψωση της ανθρωπιστικής στάθμης, καθώς και με την ανάπτυξη ιδεωδών, όπως η ελευθερία, η δικαιοσύνη, η στήριξη ύψηλων ήθικων αίτημάτων, και άλλων. Αποτελεί χρέος, λοιπόν, η προσπάθεια του ανθρώπου να κατατείνει προς την ισότιμη, την παράλληλη στήριξη και προαγωγή των δύο στοιχείων, που από την ίδια τη φύση συνδέουν την έννοια της ζωής. Οί δύο φαινομενικά αντίθετοι πόλοι, του νοητού, δηλαδή, και του αίσθητου, που χαρακτηρίζουν αντίστοιχα την πνευματική και την πρακτική πλευρά, στην ουσία συνεργάζονται στενά για να συνδέσουν την πραγματικότητα της ζωής. Και δεν είναι παράδοξο αυτό, η καλύτερα τί πιο φυσικό, όταν π.χ. στον υλικό τομέα για τη γέννηση κάθε έμβριου όντος συνεργάζονται, ως τη στιγμή της τελικής ταύτισης, τὰ δύο αντίθετα φύλα, η άκόμα, στον πνευματικό τομέα, όταν η άρχαία τραγωδία αποτελεί τὸ ὕψιστο και συνεπὲς εξαγόμενο της σύζευξης του απολλώνειου με τὸ διονυσιακὸ πνεῦμα.

Γυρνώντας λίγα χρόνια πίσω, μάς έρχεται στὸ νοῦ ὅτι ἡ χιλιετία που ἔφυγε με τὸ τέλος τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα, χάρισε στήν ανθρωπότητα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων σὲ κάθε τομέα, τὴ συνέχιση τοῦ μετὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα πολιτισμοῦ, τοῦς αἰῶνες τῆς Ἀναγέννησης ὡς σήμερα. Με τὴ συνεχῇ παρουσία καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς κάθε ἐκφράσεως τοῦ πολιτισμοῦ, ἀνέβηκε ἡ πνευματικὴ καὶ ὑλικὴ στάθμη τῶν λαῶν, με ἀντίστοιχη ἀνοδὸ καὶ τῶν ἡθικῶν ἐννοιῶν καὶ ἀξιῶν, στὶς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε νὰ ὑποτάσσεται καὶ νὰ τίς ἀκολουθεῖ, θεωρώντας τις ἀναγκαῖες, ὅχι μόνο ὡς στοιχείων προόδου καὶ ἀτομικῆς του παρουσίας, ἀλλὰ καὶ ἐξύψωσης τοῦ τρόπου διαβίωσής του.

Οἱ σκέψεις αὐτές -καὶ ἄλλες ἀκόμη- μάς συνέχουν καὶ μάς ἀκολουθοῦν κατὰ τὸν αἰῶνα τῆς νέας χιλιετίας που ζοῦμε, σκέψεις με εὐχετήριες ἐλπίδες, ἀλλὰ -τὸ κυριώτερο- καὶ με βásiμους φόβους γιὰ τὸ μέλλον, ἀφοῦ τό, ἀπὸ ἀρκετὸ χρόνο πρὶν, παρὸν εἶναι ἐκεῖνο που τοῦς γεννᾷ. Γιατί, μπορεῖ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας νὰ ἔχουν ὡς τώρα προσφέρει καὶ νὰ εξακολουθοῦν νὰ προσφέρουν στὸν ἄνθρωπο πολλὰς διευκολύνσεις ἢ βελτιώσεις τοῦ καθημερινοῦ τρόπου τῆς διαβίωσής του, ὅμως τὸ κόστος ὅλων αὐτῶν τῶν ἐπιτευγμάτων ἔχει ἀπὸ καιρὸ ἀρχίσει νὰ φαίνεται βαρὺ, πολὺ βαρὺ. Ὅλοι εἴμαστε σὲ θέση νὰ διακρίνουμε ὅτι, με τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, βαδίζουμε πρὸς τὴν τελικὴν ἐφαρμογὴ καὶ ἐπικράτηση τοῦ ὕλισμοῦ, ὡς «πρώτης ἀρχῆς καὶ μόνης οὐσίας τῶν ὄντων», ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἄλλες ἀντίθετες ὡς τώρα φιλοσοφικὲς θεωρίες, ἡ ἀκόμα καὶ τῆς φιλοσοφικῆς τοποθέτησης τοῦ θετικισμοῦ, με τὴ διαρκὴ ἀναζήτηση ὑλικῶν ἐξυ-

πηρετήσεων, απολαύσεων και κάθε είδους βολεμάτων, σὰν νὰ ἦσαν οἱ μοναδικοὶ σκοποὶ τῆς ὑπαρξέως καὶ τῆς ζωῆς μας. Σ' αὐτό, βέβαια, μᾶς ὠθεῖ ὅλο καὶ περισσότερο ἡ συνεχὴς καὶ μὲ γεωμετρικὴ πρόοδο εἰσχώρηση στους μέχρι κάποτε κλειστοὺς χώρους τῆς Φύσης. Μιὰ εἰσχώρηση ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ μείνει ἀτιμώρητη, ἀφοῦ ἔχουμε κιόλας ἀρχίσει νὰ βλέπουμε τὴ Φύση ν' ἀντιδρᾷ, παρουσιάζοντας τὴν ἐκδικητικότητά της. Σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ συμπέρασμα ἔχει καταλήξει ἀκόμα καὶ ὁ κοινὸς ἄνθρωπος σήμερα, παρακολουθώντας τὶς ὁλοένα αὐξανόμενες ἀνησυχητικὲς προβλέψεις γιὰ τὸ μέλλον, ὅχι ἀπώτερο ἀλλὰ ἄμεσο τοῦ πλανήτη μας.

Αὐτὲς οἱ κάθε φύσεως ἀνατροπές, στὸ ὄνομα τῆς προόδου καὶ τῆς ἐξέλιξης, δίκαια γεννοῦν στὸν καθένα τὸ αἶσθημα τοῦ φόβου, γιὰ τὴ βαθμιαία ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὶς ὡς τώρα πρωτοβουλίες του, μὲ τὴν τελικὴ ἀφαίρεση ἀπ' αὐτὸν τῆς ἡγεσίας τοῦ νοῦ καὶ τῆς ψυχῆς του, μὲ τὴν ὀριστικὴ ἔνταξή του στὴ θέση τοῦ οὐραγοῦ στὴ σωρεία τῶν μηχανημάτων, ποὺ βρίσκονται στὰ πρόθυρα ν' ἀναλάβουν στὸ ἄμεσο μέλλον τὶς κάθε εἴδους ὡς τώρα δραστηριότητές του.

Χωλαίνουμε ὅσο πάει καὶ περισσότερο, γιὰ τὴν τὰ σκέλη ποὺ πάνω τους στηρίζοταν πάντοτε ἡ ἀνθρωπότητα, δηλαδὴ ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεΐα καὶ ἡ τεχνικὴ πρόοδος, ἔχουν γίνει σήμερα ἄνισα, ἐξαιτίας τῆς τεχνικῆς ὑπερτροφικότητος καὶ τῆς συνεχοῦς αὐξανομένης ἀτροφικότητος τῆς παιδεΐας. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς πραγματικότητος τὰ ζοῦμε πλέον καθημερινά. Ἔτσι, δὲν μᾶς μένει παρὰ νὰ τονίσουμε, ἢ ἀκόμα καὶ νὰ διεκτραγωδήσουμε τὴ φανερὴ σὲ ὅλους ἐπικράτηση τῶν τραγικῶν φαινομένων τῆς μεγάλης κάμψης τοῦ τρόπου συμβίωσης καὶ συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων, μὲ τὴν ἡθικὴ φθορὰ καὶ κατὰπτωση τῶν κοινωνιῶν, μέσα στὶς ὁποῖες ζοῦν. Γιὰ τὸ ἐδῶ καὶ μερικὲς δεκαετίες, ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, παρὰ τὶς θαυμάσιες ἐπιστημονικὲς καὶ τεχνολογικὲς τοῦ ἐπιτεύξεις κατὰ τὸν μακαρία τῇ λήξει αἰῶνα, συνέβαλε μὲ ἀπόλυτη εὐθύνη του στὸν χαρακτηρισμὸ του ὡς αἰῶνα τεχνολογικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἀκμῆς, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ πνευματικῆς καὶ ἡθικῆς παρακμῆς. «Ὁμορφὸς κόσμος, ἡθικός, ἀγγελικὰ πλασμένος». Ἔτσι τὸν ὄνειρεύτηκε ὁ Διονύσιος Σολωμός. Δὲν θὰ εἴχαμε σήμερα τὴν ἀξίωση ὁ κόσμος νὰ εἶναι «ἀγγελικὰ πλασμένος»· θὰ μᾶς ἀρκοῦσε ἓνας ὁμορφὸς κόσμος, ἡθικός, μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου, αὐτὴ ποὺ ἀκολουθεῖ ὅλους τοὺς κανόνες συμπεριφορᾶς στὴν κοινωνικὴ συμβίωση τῶν ἀνθρώπων.

Ζοῦμε σὲ χρόνια ἄχαρα, χρόνια ποὺ ἡ ἀτομικὴ, ἡ κοινωνικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ εὐαισθησία ἔχουν ἀνεπανόρθωτα ραγίσει, καὶ ἡ ἡθικὴ, μὲ ὅποια τῆς ἔννοια, γίνηκε ρευστή, κυλώντας στὸν κατήφορο.

Περνοῦμε χρόνια, στὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ γιορτάζονται ἐπίσημα τὰ δικαιώμα-

τα του ανθρώπου, χωρίς αυτό να εμποδίζει την εκ των πραγμάτων άρνηση των δικαιωμάτων των λαών, άφου ή κυριαρχία του συμφέροντος των ισχυρών αποκλείει την κυριαρχία του δικαίου των αδυνάτων. Τον Δεκέμβριο κάθε χρονιάς γιορτάζεται ή «παγκόσμια ήμέρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Θα υπάρξει άραγε στο μέλλον κάποια άλλη παγκόσμια ήμέρα, που θα αναφέρεται στην τήρηση από όλους των ανθρωπίνων υποχρεώσεων;

Δύο είναι τα στοιχεία της ζωής που κυριαρχούν κατευθύνοντας τον άνθρωπο: τὸ υλικὸ στοιχείο, που τοῦ εξασφαλίζει τὴ δυνατότητα νὰ ζεῖ, καὶ τὸ πνευματικό-ψυχικό στοιχείο, που τὸν κατευθύνει στὸ πῶς πρέπει νὰ ζεῖ. Τὸ πρῶτο, τὸ υλικό, ἐνῶ θὰ ὤφειλε ν' ἀποτελεῖ μέσο γιὰ τὴ στήριξη τοῦ δευτέρου, τοῦ πνευματικού - ψυχικού, ἔχει μετατραπεί τώρα σὲ σκοπὸ. Καταφέραμε ἡ ὕλη τώρα νὰ καθορίζει τὸν πολιτισμὸ μας καὶ ἡ οἰκονομία νὰ περνᾷ μὲ κάθε τρόπο- συνήθως ἀθέμιτο- πάνω ἀπ' ὅλα, καὶ ἀπὸ τὴν πολιτική. Χωρὶς νὰ ὑπάρχει πρόθεση λογοπαγνίου, ὑπενθυμίζουμε ὅτι πρὶν ἀπὸ 2.500 χρόνια οἱ Ἕλληνες ἔζησαν τὸν «χρυσὸν αἰῶνα τοῦ Περικλέους». Μία διαφορετικὴ διάταξη τῶν λέξεων αὐτῶν, μᾶς δίνει τὴ σημερινὴ ἀντίστοιχη εἰκόνα: Σήμερα σὲ ὅλο τὸν κόσμο, ἀντὶ γιὰ τὸν «χρυσὸν αἰῶνα τοῦ Περικλέους», ζοῦμε τὸν «Αἰῶνα περὶ... κλέους τοῦ χρυσοῦ»!

Τὸ αἶσθημα τῆς ἀβεβαιότητος κυριαρχεῖ σήμερα σὲ κάθε τομέα τῆς ζωῆς. Ἡ ἔννοια τῆς φθορᾶς ὀρδύνεται κάθε μέρα ἐφιαλτικά ἐμπρὸς ἀπ' τὸν ἄνθρωπο, μὲ κυρίαρχο θυμὰ τὸν ἴδιο. Οἱ ιδέες καὶ οἱ κάθε εἶδους σκέψεις, που κάποτε ἔστηνε ὡς ἰδανικά ὁ ἄνθρωπος, γιὰ νὰ τρέχει καὶ νὰ προσπαθεῖ νὰ τίς φτάσει, ἐνῶ ἐκεῖνες, τρέχοντας, τοῦ ἐξασφάλιζαν μὲ τὴ συνεχῆ προσπάθεια τὴν πρόοδο, καὶ ἐδῶ ἀκόμα ἡ φθορὰ ἔχει γίνεи καὶ συνεχίζεται μὲ ἀμείωτο ρυθμὸ. Ἡ γρανιτένια πρώτη ὕλη τῶν μεγάλων ἡθικῶν ἐννοιῶν πλαστικοποιήθηκε, ἡ καὶ ἐλαστικοποιήθηκε, λὲς μὲ τὴν πρόοδο τῆς βιομηχανίας. Ἡ χαλάρωση αὐτὴ, ὡς καὶ ἡ ρευστοποίησή τους, κάνει ὥστε νὰ κυλοῦν μοιραία πρὸς τὸν κατήφορο, τὸν φυσικὸ δρόμο τῶν ρευστῶν.

Ἡ ἀνθρωπότητα σήμερα ἔφτασε νὰ κυριαρχεῖται ἀπὸ κάθε εἶδους ρύπανση: βιολογική, ρύπανση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, τῶν ἡχων, τοῦ ἡθους, τῆς ψυχῆς.

Θυμὰ τους ὁ ἴδιος τους ὁ δημιουργός, ὁ ἄνθρωπος. Ἀνέπτυξε σὲ ὑψηλὸ βαθμὸ τὴν τεχνική, μὲ σκοπὸ ν' ἀπελευθερωθεῖ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ἀλλὰ τελικὰ ἔγινε δέσμιός της. Μέγας ὁ κίνδυνος τῆς βαθμιαίας ἀπομάκρυνσης τοῦ

ανθρώπου, με σταδιακή αφαίρεση απ' αὐτὸν τῆς ἡγετικῆς πρωτοβουλίας νοῦ καὶ ψυχῆς, καὶ τὴν ἔνταξή του, κάποια στιγμή, στὴ σωρεία τῶν ὁλοένα αὐξανομένων μηχανικῶν ἐξαρτημάτων τους, στὰ ὁποῖα τελικὰ μπορεῖ νὰ κατέχει τὴ θέσση τοῦ οὐραγοῦ. Γιατὶ, ὅσο περνᾷ ὁ καιρὸς καὶ πληθαίνουν οἱ ἀνακαλύψεις καὶ οἱ κάθε εἶδους τεχνικὲς κατακτήσεις, τόσο ὁ ἄνθρωπος χάνει τὴν ἐπαφή του με τὸν κύκλο του, με τὸν συνάνθρωπο, ἀκόμα καὶ με τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό.

Ἡ συνέπεια εἶναι, δυστυχῶς, μοιραία.

Γιατὶ με θλίψη παρατηροῦμε πὼς καμμιὰ τεχνολογικὴ ἐπίτευξη, ὅσο θαυμαστή καὶ ἂν εἶναι, δὲν κατάφερε νὰ ἐξαφανίσει, ἢ ἔστω νὰ ἐλαττώσει τὴν ἀπογοήτευση τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου. Νὰ τὸν συντροφέψει στὴ μοναξιά του. Νὰ τοῦ ἀπομακρύνει τὸν φόβο τῆς βίας. Καμμιὰ τεχνικὴ πρόοδος φαίνεται πὼς δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ βοηθήσει, γιὰ νὰ κερδηθεῖ ἡ χαμένη πίστη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἄνθρωπο.

Πόσες φορές ὁ καθένας μας δὲν αἰσθάνθηκε ν' ἀπογοητεύεται καὶ νὰ θέλει νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ κάθε προσπάθεια, βλέποντας νὰ ὑψώνεται μπροστά του ἕνας θρασὺς καὶ ἀμειλικτος τοῖχος ἐμποδίων, ἱκανῶν νὰ φτάσουν ὥς καὶ τὴν ἀλλοτρίωση τοῦ ἀδύτου μας, ποὺ λέγεται ψυχὴ. Ὅμως, ἄλλες τόσες φορές ἕνα νέο κύμα ἐλπίδας, ποὺ ἔδινε μιὰ καινούρια μέρα, ἕνας καλὸς λόγος, μιὰ τρυφερὴ ματιά, ἢ, τὸ κυριώτερο, ἡ βαθειὰ ριζωμένη συναίσθηση τοῦ χρέους πρὸς τὴ ζωὴ, μᾶς ἔσπρωχνε πρὸς τὰ ἐμπρός, δίνοντάς μας τὴν ἐλπίδα, πὼς δὲν ἔχει χαθεῖ ὁ καιρὸς, γιὰ νὰ πάρουμε τίς ἀναγκαῖες ἀποφάσεις.

Ὅπως καὶ νὰ 'χει ὅμως τὸ πρᾶγμα, ὅλες αὐτὲς οἱ σκέψεις μᾶς ὁδηγοῦν στὴ θλιβερὴ διαπίστωση πὼς ὁ ἄνθρωπος, παρὰ τίς τόσες του θαυμαστὲς κατακτήσεις, παρὰ τοὺς ποταμοὺς τῶν αἱμάτων του ποὺ χύθηκαν κατὰ τοὺς ἀγῶνες του γιὰ τὴν ἐλευθερία, παρὰ τίς φλογερὲς του διακηρύξεις γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του ὡς ἀτόμου καὶ ὡς συνόλου, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει τὸ μόνο ἀνελεύθερο ὄν στὸν πλανήτη μας. Τώρα, ποὺ ἔχει προοδεύσει τόσο, ὥστε νὰ ξεχωρίζει τίς προλήψεις ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ζεῖ, χωρὶς νὰ τὸ θέλει καὶ νὰ τὸ ἀντιλαμβάνεται, κάτω ἀπὸ μιὰ δήμευση τῆς ἐλευθερίας του, δέσμιος μέσα σὲ ἕνα ἀόρατο ἢ παραπλανητικὸ γκέττο, δέσμιος ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, ἀπὸ τὴν κοινωνία, τὴν πολιτικὴ. Ἀκόμα καὶ οἱ προσπάθειές του γιὰ ἀπελευθέρωση, γίνονται, στὴν πραγματικότητα, γιὰ τὴ μετὰτάξή του σὲ μιὰν ἄλλη μορφή δουλείας, ἀπὸ τὴν ὁποία πάλι θὰ ἀγωνιστεῖ κάποια μέρα νὰ ἀπαλλαγεῖ. Καὶ αὐτὸ θὰ συνεχίζεται ὡς τὴ στιγμή τῆς ὕστατης πάλης του. Εἶναι ἡ μοῖρα του αὐτὴ, νὰ παλεύει. Ἡ

πάλη, ασφαλώς, δικαιώνει την ύπαρξη ζωής. Απομένει μόνο να εξετασθεί ποιά ήταν ή βαδύτερη δικαίωση της πάλης του αὐτῆς.

Στὸ μεταξύ, ὅμως, ἔχει κατορθώσει νὰ πλησιάζει ὁλοένα καὶ περισσότερο καὶ νὰ γνωρίζει τὸν φυσικὸ κόσμο, μὲ τίς τεράστιες ἐπιτεύξεις καὶ κατακτήσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας. Αὐτές, ποὺ ὑπάρχει ὁ φόβος πὺς ἡ καθεμιὰ τους κρύβει μέσα της καὶ μιὰν ὀριστικὴ ἀπώλεια. Γιατὶ, ἀπὸ καιρὸ ἔχουμε ἀρχίσει νὰ διαπιστώνουμε ὅτι ὅσο προχωρεῖ ἡ μάθηση καὶ ἡ γνώση, τόσο ὑποχωρεῖ ἡ πίστη, ἐκεῖνη ποὺ χαρίζει ἡ γοητεία τοῦ μυστηρίου, ποὺ ζωντανεύει ἡ φαντασία, ποὺ θεριεύει ἡ προσμονή, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κίνητρο κάθε πνευματικῆς καὶ ὑψηλοῦ περιεχομένου καλλιτεχνικῆς δημιουργίας.

Παράλληλα, ὅμως, μὲ τίς πραγματικὰ ἐκπληκτικὲς του δραστηριότητες, ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ ὅλο καὶ περισσότερο νὰ χωθεῖ στὰ ἄδυστα τοῦ ψυχικοῦ καὶ μεταφυσικοῦ κόσμου, γιὰ νὰ τὰ φέρει στὸ φῶς. Ἄς εὐχηθοῦμε, κάποιαν ἐποχὴ ἢ ἀνθρωπότητα ν' ἀγγίξει τὴν τέλεια γνώση τους, γιὰ ν' ἀντιληφθεῖ μὲ τὴν ἐπιστήμη τῆς γνωσολογίας, τὴ φιλοσοφία, τὸν προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου· τὸν πραγματικὸ σκοπὸ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔρχεται στὴ ζωὴ, καὶ στὸν ὁποῖο ἀσφαλῶς θὰ φτάσει μὲ τὴ σύμπραξη καὶ τὴ συνεργασία τῆς ποίησης, μὲ τὴν εὐρύτατη ἔννοιάν της, τῆς τέχνης καὶ τῆς ἀρετῆς. Τότε θὰ ἔχει καταλάβει πὺς ὅποιαδήποτε ἄλλη ἐνασχόλησή του ἐπαγγελματικὴ δὲν ἀποτελοῦσε τὸν σκοπὸ, ἀλλὰ τὸ μέσο τῆς ζωῆς. Καὶ τότε θ' ἀρχίσει νὰ μετέχει στὴν εὐτυχία ἐκεῖνη, ποὺ χαρίζει ἡ ὁδὸν τοῦ πνεύματος γιὰ τὴν ὅσο γίνεται μεγαλύτερη προσέγγιση πρὸς τὴν τελειότητα, ἀναζητώντας τὴ λύση μέσα ἀπὸ τὰ ἡθικά του ἐνστικτα, καὶ ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ὑλικὴν εὐμάρεια, ποὺ ἀκίνητε καὶ ἀποκοιμίζει τὸν ἄνθρωπο μέσα σὲ γλοιώδη τέλματα ἀδράνειας. Γιατὶ θὰ ἦταν φοβερὸ νὰ παρασυρθεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν ἀσυγκράτητο ρυθμὸ τῶν ραγδαίων τεχνικῶν κατακτήσεων του, καὶ κάποια μέρα νὰ καταποντισθεῖ, μέσα στὴ δίνη τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ, ὁ ἄλλος ἀχανὴς κόσμος τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ψυχῆς, ποὺ κρύβει μέσα του. Πρόοδος δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει, παρὰ μόνο μὲ τὴν ἐσώτερη ἀντιμετώπιση καὶ παράλληλη τόνωση τοῦ νοητοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ.

Δὲν εἶναι εὐόωνα τὰ φαινόμενα στὴν ἐποχὴ ποὺ ζοῦμε, ὅπου ἐντονώτερα ἀπὸ ἄλλοτε κυριαρχοῦν τὸ ἄγχος, ἡ βία, ἡ ὠμὴ ἀντιμετώπιση, ὁ κυνισμὸς, ἡ ἀδιαφορία, ἡ χρῆση ναρκωτικῶν, ἡ ληστεία, τὸ ἐγκλημα. Ἡ ἔννοια τῆς κακοποίησης κυριαρχεῖ σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, ἀπὸ τὸν ἐπαγγελματικὸ, τὸν κοινωνικὸ, τὸν ἡθικὸ, ὡς τὸν σεξουαλικὸ, ἀκόμα καὶ γονιῶν πρὸς τὰ παιδιὰ τους...

Ἡ πρὸ ὀλίγου ἀναφορά μου στὴν ἀρχαία τραγωδία, ὡς «ὑψιστο καὶ συνεπὲς

εξαγόμενο της σύζευξης του Ἀπολλώνειου με τὸ Διονυσιακὸ πνεῦμα», φέρνει μοιραία στὴ σκέψη τὸ ἐρώτημα ἂν σήμερα «διονυσιάζεται» μόνο ἡ ἀνθρωπότητα, ἔχοντας τοποθετήσει σὲ δευτερεύουσα μοῖρα τὸ ἀπολλώνειο πνεῦμα. Μὲ ἄλλα, ἀκόμα, λόγια, μήπως δὲν ἐναλλάσσεται ἰσότημα τὸ ὄνειρο μετὰ τὴν πραγματικότητα στὴ σημερινή μας ζωὴ. Γιατὶ ὄνειρο μετὰ ὄνειρο διαφέρουν. Ὑπάρχει τὸ ὄνειρο, ποὺ εἶναι γιὰ ὅλους τὸ ἀποτέλεσμα τῆς χαλάρωσης τοῦ πνεύματος κατὰ τὸν ὕπνο, καὶ ὑπάρχει ἀκόμα τὸ εἰδικὸ ἐκεῖνο ὄνειρο τοῦ δημιουργικοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν καρπὸ ἀπὸ τὴν ἐπιστράτευση τοῦ πνεύματός του κατὰ τὴν ὥρα τῆς δημιουργίας. Σήμερα, ὁ δημιουργὸς αὐτὸς ἔχει ἀποδιδεῖ σὲ ἓνα ἄνισο ἀγώνα ἐπιβίωσης, στὴν προσπάθειά του νὰ καλύψει τὴν τεράστια ἀπόσταση ποὺ τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸ ὕψος ποὺ ἔχουν φτάσει οἱ κατακτήσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας. Γιατὶ γνωρίζει πὼς ἡ ἰσορρόπηση τῶν δύο σκελῶν, τεχνολογίας καὶ πνεύματος, εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴν ὀρθὴ βάδιση τῆς ἀνθρωπότητας στοὺς νέους δρόμους ποὺ ἐχάραξε ἡ τεχνικὴ. Τὰ μέχρι τώρα ἀποτελέσματα τοῦ ἀγώνα αὐτοῦ δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς νὰ ἐξετασθοῦν. Μᾶς ἀρκεῖ ἡ διαπίστωση πὼς τὸ πνεῦμα καταβάλλει ἀγωνιώδη, συνταρακτικὴ προσπάθεια, ἐνῶ ἡ τεχνολογία, ἡρεμῇ, καλπάζει στοὺς ἀχανεῖς δρόμους, ποὺ ἡ ἴδια ἔχει ἀνοίξει.

Ἵστερα ἀπὸ ὅλα αὐτά, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ γεννηθεῖ τὸ ἐρώτημα: θὰ πρέπει, λοιπόν, νὰ σταματήσει ἡ ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας, παραχωρώντας τὴ θέση τῆς στὴν ἀνθρωπιστικὴ παιδεία; Δὲν εἶναι δυνατόν ὁ σύγχρονος ἀνθρωπος νὰ ἀσπάζεται μιὰ τέτοια τοποθέτηση στὸ ζωτικὸ αὐτὸ θέμα. Τὸ ζήτημα δὲν τίθεται ἀποβλέποντας σὲ ὑποχώρηση τῆς τεχνολογίας, ἀλλὰ σὲ ἀνύψωση καὶ ἰσότημη μετὰ αὐτὴν παρουσία τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ στοιχείου στὴν παιδεία καὶ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀπόκτηση τῆς καθημερινῆς εὐτυχίας τῆς ζωῆς, χωρὶς τὴν ἄνοδο τῆς πνευματικῆς στάθμης, στερεῖ τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τὴν ἀναγκαίαν ροπὴ του πρὸς τὴν τελειότητα. Αναμφισβήτητα, ὅσο ἀνοίγουν τὰ μάτια μας, τόσο καθαρότερα ξεχωρίζουμε τὸ χάος ποὺ ξανοίγεται μπροστὰ μας. Ἵσως αὐτό, γιὰ πολλούς, νὰ φαίνεται σὰν πηγὴ δυστυχίας. Ὅμως, τίποτα δὲν κρύβει μεγαλύτερη δυστυχία ἀπὸ μιὰ πλαστὴν εὐτυχία. Μιὰ εὐτυχία ποὺ βασίζεται στὴν ἄγνοια, ἢ τὴν ἔντεχνα καλλιεργημένη μετατόπιση τῆς πραγματικῆς βάσης τῆς εὐτυχίας σὲ ἄλλα, εὐτελέστερα, καθημερινὰ καί, κυρίως, ὁμαδικὰ ἐνδιαφέροντα, ὅπως ἐπιδιώκουν τὰ ὁλοκληρωτικὰ καθεστώτα.

Ἄς δεχθοῦμε καὶ ἄς πιστέψουμε ὅλοι καὶ ἄς τὸ μεταδώσουμε σὲ κάθε νεώτερο γενιά, πὼς τὸν δρόμο πρὸς τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν ἐπιτυχία δὲν τὸν ἐξασφαλίζουν μόνο τὰ ὑλικά μέσα, ἀλλὰ κυρίως κάθε ὁραματισμὸς ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς

άνοδου, που αποτελεί το σχέδιασμα εκείνο της μελλοντικής του μορφής, που θα μάς οδηγήσει με επιτυχία στον τελικό του σκοπό. Διαφορετικά, θα θυσιάζαμε τον σκοπό για ν' αναδείξουμε τα μέσα, που μοναδική τους αποστολή θα πρέπει να είναι η εξυπηρέτηση του σκοπού. Άλλιώς, χωρίς αυτόν, καταντούμε να ζούμε κυριολεκτικά άσκοπα.

Δίχως τα όνειρα και τους όραματισμούς, που καμιά φορά απρόσεχτα χαρακτηρίζονται ως ανεδαφικοί ρομαντισμοί, η ζωή του ανθρώπου δεν θα είχε χωρήσει πέρα από τις σωματικές του λειτουργίες και ανάγκες. Την κατάσταση αυτή την διακρίνουμε, δυστυχώς, εδώ και αρκετές δεκαετίες σε ανησυχητικό βαθμό και σε παγκόσμια κλίμακα, αφού –όπως είμαστε σε θέση να κρίνουμε– το όφελος της ποσότητας, χαρακτηριστικής στην εποχή μας, δεν έχει επιτευχθεί παρά με τη θυσία της ποιότητας.

Ας θεωρήσει κάποια στιγμή η διεθνής αλλά και η δική μας επιστήμη και τεχνολογία, όπως και η κάθε κοινωνία, ότι δεν είναι τυχαία, αλλά μοιραία η άλματώδης, η εκρηκτική και με μορφή επιδημίας παρουσία του εγκλήματος στην καθημερινή μας ζωή. Θα πρέπει κάποτε οι κάθε αρμόδιοι σ' ολόκληρο τον κόσμο ν' αναγνωρίσουν πώς η ύση και όποια πρόοδος προς χάριν της κάθε είδους εξυπηρέτησης, της κάθε είδους ευκολίας, ακόμα και της παράτασης της ζωής μας, προχώρησε πολύ πέρα από το επιτρεπόμενο, αφού αγνόησε, ή άφησε πίσω τα αύλα εκείνα στοιχειά, όπως η ψυχή και το πνεύμα, που δόθηκαν από τον Θεό και τη Φύση στον άνθρωπο, ξεχωρίζοντάς τον από κάθε άλλο έμβιο όν. Αυτή η πέραν του επιτρεπόμενου εισχώρηση του ανθρώπου μέσα στη Φύση, είχε ακόμα και τα γνωστά αποτελέσματα και τις επιπτώσεις πάνω στη ζωή μας, με την βαθμιαία καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος, την αλλαγή ακόμα και της μορφής κάθε εποχής του έτους, την καταστροφή των έτησιων καλλιεργειών από απρόσμενα δυσμενή καιρικά φαινόμενα, τη μόλυνση του θαλάσσιου πλούτου από τα διάφορα καταστροφικά λύματα των εκσυγχρονισμένων εργοστασίων, τη συγκράτηση από την ατμόσφαιρα της θερμικής ενέργειας του ήλιου, και τη συσσώρευση θερμότητας από τη γη, με το φαινόμενο του θερμοκηπίου, και ό,τι άλλο ακόμα μάς επιφυλάσσει ή συνεχώς και πάση θυσία επιδιωκόμενη και ονομαζόμενη πρόοδος.

Όπως είναι γνωστό, ο άνθρωπος είναι το μοναδικό στον κόσμο πνευματικό-ύλικό και ψυχροσωματικό όν, ένας κόσμος σύνθετος από ψυχή, λογική και σώμα. Ανήκει επομένως σε δύο κόσμους: στον πνευματικό, σε ό,τι αφορά στο πνεύμα και στην ψυχή, και στον ύλικό, σε ό,τι αφορά στο σώμα. Ας αντιληφθούμε κά-

ποια στιγμή ὅτι, ἂν δὲν ἀποκτήσουν καὶ πάλι τὴν ὀρθὴ καὶ ἰσότιμη παρουσία καὶ συμβάδισή ὕλη καὶ πνεῦμα, ἔτσι ὥστε νὰ πάψουμε νὰ εἴμαστε δέκτες μαζὶ καὶ ὅματα τῆς λεγομένης προσόδου, ἡ ἀνθρωπότητα θὰ συνεχίζει ὅλο καὶ πιὸ ἐπικίνδυνα νὰ χλωαίνει στὴν κάθε ἐπόμενη κίνησή της στὸν χρόνον.

Στὰ χεῖλη κάθε σκεπτόμενου ἀνθρώπου, ποῦ ἀναγκαστικὰ μετέχει στὸν σημερινὸ τρόπο ζωῆς, ἓνα ἐρώτημα ἀναδίνεται, ἐρώτημα συνεχές, ποῦ γεννιέται ἀπὸ τὴν ὁλοένα αὐξανόμενη ἀνησυχία του γιὰ τὸ τί μᾶς ἐπιφυλάσσει τὸ μέλλον, ποῦ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι προετοιμάζουμε μὲ τὸ καθημερινὸ μας παρόν. Ἐνα παρόν, μέσα στὸ ὁποῖο ἡ βαθμιαία ὑποβάθμιση τῆς αὐθεντικότητος, τῆς γνησιότητος τοῦ ἀνθρώπου, ἔχει ὡς συνέπεια νὰ μὴ γίνεταὶ αὐτὴ ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὸν ἴδιο ὡς ἄτομο –καὶ ἐπομένως ὡς σύνολο–, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν κάθε μορφῆς κατήφορό του στὴν πορεία τῆς ζωῆς.

Ἄν τὴν ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ συγκροτεῖ τὸ σύνολο τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἡθικῆς καὶ τῆς ὕλικῆς ζωῆς, ἂν ἐπιδίωξι καὶ τῶν δύο εἶναι ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ ἀνάπτυξι, εἶναι φανερό πὺς δύο κατηγοριῶν πολιτισμοὶ διακρίνονται, ὁ καθένας μὲ ἀπόλυτη κυριαρχία τοῦ εἶδους του καὶ μὲ σχετικὴ συμπαρουσία τοῦ ἄλλου. Ἐτσι ὁ ὕλικός-μηχανικὸς πολιτισμὸς, ποῦ ἀποσκοπεῖ στὴν ἐξυπηρέτηση τῆς ὁλοένα αὐξανομένης ἀπαιτήσεως καὶ διεκδίκησε ἀπὸ τὴ φύσιν νέων στοιχείων της, γιὰ ἱκανοποίηση τῶν ἐκάστοτε νέων ἀναγκῶν ποῦ ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ, εἶναι μοιραία ὑπεύθυνος γιὰ τὴ μερικὴ ἕως ὑποτυπώδη ἱκανοποίηση τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἡθικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς ἐπιζητεῖ νὰ ὁδηγήσει σὲ ὑψηλότερες καὶ ἰδανικὲς σφαῖρες τὴν ἄλλη ἀνθρώπινη πλευρά, τὴν πέρα ἀπὸ τὴν ἑνσαρκὸν παρουσία, τονώνοντάς την καὶ ζωοποιώντας τὸν ἐσωτερικὸν τῆς κόσμου, μὲ τὴν ἀλύψη τοῦ θάθους τοῦ ἀνθρώπου, αὐτοῦ ποῦ ὑπάρχει πέρα ἀπὸ τὸν νοῦ, τοῦ ἐσωτερικοῦ του πυρήνα, τοῦ «πρώτου ἑαυτοῦ» τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὸν Ἀγγελο Σικελιανό. Εἶναι φανερό ὅτι καὶ ἐδῶ ἡ σχετικὴ ὕλικὴ παρουσία καὶ στήριξι εἶναι ἀναγκαία.

Ἡ συνύπαρξι ὕλικου καὶ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, κατὰ τὸ ἀπαιτούμενον κατὰ περίστασι ποσοστό, εἶναι ἀναγκαία καὶ ἀναπόφευκτη. Πάντα δύο ἀντίθετα στοιχεῖα συνυπάρχουν, γιὰ νὰ συνθέτουν τὴν ἔννοια τῆς πραγματικότητος.

Δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀρνηθοῦμε πὺς πολλὰ, πάρα πολλὰ ἄγνωστα στοιχεῖα τοῦ Σύμπαντος ἤρθαν στὸ φῶς χάρις στὸ ἀνθρώπινο μυαλό. Ἡ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νὰ στραφεῖ πρὸς νέους ὁρίζοντες γιὰ τὴ διεύρυνση τῶν γνώσεών του

-πού χάρη σ' αὐτὲς θὰ πετύχαινε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τὴν καταπολέμηση τῶν ἀσθενειῶν, τὸ ἐλιξήριο τῆς νεότητος καὶ τὸ ἰδανικὸ τῆς μακροζωίας- ἔχει σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἱκανοποιηθεῖ μὲ τὶς ἐπιτευχθεῖσες προόδους. Μακροζωία, ὅμως, δίχως ἀνέσεις δὲν θὰ ἦταν νοητή. Ἔτσι, μὲ τὴν ὁλοένα ἀναπτυσσόμενη δυνατότητα τῆς τεχνολογίας, ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος κατόρθωσε μὲ κάθε τρόπο νὰ γίνεῖ κάτοχος τῶν ὑλικῶν μέσων τῆς καθημερινῆς τοῦ ζωῆς, ὅπως τὴν ἔχει διαμορφώσει ἡ σύγχρονη τεχνικὴ πρόοδος. Τὸ κακὸ εἶναι, πὼς ἐδῶ πού φτάσαμε, δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε πίσω, ἐγκαταλείποντας ὅλα αὐτὰ πού μὲ τόσους κόπους καὶ θυσίες καταφέραμε ν' ἀποκτήσουμε. Εἶναι καιρὸς ν' ἀποδώσουμε ὅπου πρέπει, ἀκόμα καὶ στοὺς ἑαυτοὺς μας, τὶς εὐδύνες γιὰ τὴν κακὴ μέχρι καὶ καταστροφικὴ χρῆση τῶν ὧσων ἀγαθῶν μᾶς ἔχει προσφέρει ἡ ὁλοένα καὶ πιὸ βαθεῖα διείσδυσή μας στὴ φύση, μὲ ἀποτέλεσμα τόσο τὶς πρωτόφαντες καὶ ἀπίθανα βίαιες καιρικὲς συνδηκὲς, ὅσο καὶ γιὰ τὴ μεταμόρφωση μέχρι καὶ ἀλλοίωση τῆς σκέψης μας πάνω στὸν τρόπο τῆς ἀνθρώπινης συμβίωσής μας, καθὼς καὶ σὲ θεσμοὺς καὶ παραδόσεις, πού θεωρήσαμε πρόοδο τὴν περιφρόνηση καὶ τὴν κατάργησή τους. Δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ σκεφθοῦμε τὶς συνέπειες πού ἀκολούθησαν, καὶ πού λέγονται τρομοκρατία, ναρκωτικά, ληστείες, φόνοι, σεξουαλικὲς διαστροφές, σατανισμοί, ἀποκρυφισμοί, βία, μαγεία, ἡθονομειστικὲς σελίδες καθημερινῶν ἢ ἐβδομαδιαίων ἐντύπων καὶ ἀρκετῶν ἐκπομπῶν, ὅλα αὐτὰ καὶ ὅ,τι ἀκόμα μπορεῖ νὰ συντελέσει στὴ διαφθορὰ καὶ στὴν κατὰπτωση τῆς ἐννοίας τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς.

Ἀπὸ καιρὸ ἔχουμε ἀρχίσει καὶ συνεχίζουμε νὰ κινούμεθα, ὁδηγούμενοι μὲ βεβαιότητα πρὸς τὴ μοιραία ἐγκατάσταση τῆς τεχνολογικῆς καὶ μόνο κυριαρχίας στὸν πλανήτη. Τὰ ἰδανικά τοῦ παρελθόντος του, καρποὶ ἡθικοῦ καὶ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ἔχουν μεταστραφεῖ πρὸς ὑλικότερους τομεῖς, πρὸς ἀτομικὰ συμφέροντες βλέψεις. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, δὲν εἶναι ἀναγκαία παρὰ ἡ ταυτόχρονη μόνον καὶ ἡ ἰσότιμη συμπίρρευση τῶν δύο πολιτισμῶν, τοῦ πνευματικοῦ, δηλαδή, καὶ τοῦ ὑλικοῦ. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ ζωογόνος πνοὴ τοῦ σώματος, ἀρχὴ τῆς ζωῆς, ψυχικὴ καὶ ἡθικὴ ὑπόσταση. Ὁ νοῦς καὶ ὅ,τι αὐτὸς συλλαμβάνει καὶ πραγματοποιεῖ σὲ ὄφελος τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἐπιστήμη, ὡς τέχνη τοῦ λόγου, ὡς κάθε εἶδος δημιουργικὴ μελέτη καὶ προσφορά, εἶναι ἡ βαθύτερη οὐσία τῆς ἐννοίας τῆς ὑπαρξῆς, ἀντίθετα πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα, πού ἀποτελοῦν τὴν ὕλη, ἢ ὁποῖα, σύμφωνα μὲ τὴ διατυπωθεῖσα καὶ γιὰ πολλοὺς ἰσχύουσα ἀποψη, ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνειδήση, καὶ ἡ ἐξέλιξη τοῦ κόσμου γίνεται σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους πού διέπουν τὴν ὕλη, καὶ μόνον αὐτή...

Με βάση τὰ ὅσα προηγήθηκαν, δὲν ἀπομένει τώρα, ἰδιαίτερα σ' αὐτοὺς ποὺ κυβερνοῦν καὶ κατευθύνουν τὴν ἀνθρωπότητα, παρὰ νὰ σκεφθοῦν σοβαρὰ καὶ ὑπεύθυνα, νὰ ἐπιλέξουν καὶ νὰ περιμένουν, γνωρίζοντας ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἄσχετα ἂν μπορεῖ νὰ ἐπιζήσῃ ὅσο ἀκόμα θὰ τοῦ ἐπιτρέπει ἡ θαυμασιὰ καταστροφή τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ἡθικά, ὅμως, καὶ πνευματικά θὰ εἶναι μέχρι καὶ ἐπικίνδυνος, ἥ καὶ νεκρός, πάντοτε σύμφωνα μὲ τὰ ὧς τώρα δεδομένα.

Θὰ ἀποτελοῦσε, ἴσως, ἓνα τρόπο ζωῆς ἡ ἀντίληψη ποὺ ἔφτασε τώρα νὰ κυριαρχεῖ στὴν ἀνθρωπότητα, ἂν τουλάχιστον εἶχε πετύχει νὰ ἐξασφαλίσει στὸ κάθε ἀνθρώπινο ὄν τοῦ πλανήτη τὰ στοιχειώδη μέσα ἐπιβίωσής του. Ἀλλὰ, δυστυχῶς, δὲν συμβαίνει ἔτσι. Σύμφωνα μὲ μία πρὸ μηνῶν Ἑκθεση Γραφείου τοῦ Ὁργανισμοῦ Ἡνωμένων Ἐθνῶν, παρὰ τὴ φαινομενικὴ ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ καὶ παρὰ τὸ πλῆθος τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν παγκόσμια, κάθε μέρα πεθαίνουν ἀπὸ πείνα 100.000 ἄνθρωποι, 200 ἑκατομμύρια κινδυνεύουν νὰ τυφλωθοῦν ἀπὸ ἑλλειψη Βιταμίνης Α, καὶ 250 ἑκατομμύρια παιδιά 5 ἕως 14 ἐτῶν ἐργάζονται κάτω ἀπὸ ἄθλιες οἰκονομικὲς συνθῆκες, σὲ μιὰν ἐποχὴ –πάντα σύμφωνα μὲ τὴν ἀναφερθεῖσα ἑκθεση– ποὺ τὸ 45% τοῦ εἰσοδήματος τοῦ παγκοσμίου πληθυσμοῦ βρίσκεται στὰ χέρια 358 μεγαστάνων τοῦ πλούτου. Αὐτά, ξαναλέω, μερικὰ ἀπὸ σχετικὴ ἑκθεση τοῦ Ο.Η.Ε., χαρακτηριστικὰ δείγματα τοῦ λεγομένου πολιτισμοῦ, αὐτοῦ ποὺ ἐκφράζει ἡ κυριαρχία καὶ ἡ ὑπερτροφικότητα τοῦ ὑλικοῦ σκέλους, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ πνευματικό-ψυχικὸ ποῦ, μὲ τὴν ἀντίστοιχη κάμψη του, παρουσιάζεται σήμερα ἡ ἀνθρωπότητα κυριολεκτικὰ νὰ χωλαίνει.

Ἀπὸ καιρὸ τώρα ἔχουν ἀρχίσει νὰ λείπουν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν ἐπιφάνεια τὰ πρότυπα, ἄτομα κυρίως ποὺ θὰ χρησίμευαν, ὅπως σὲ ἄλλες ἐποχές, ὡς ὑποδείγματα γιὰ τὴν προώθηση ὑψηλῶν σκοπῶν καὶ εὐγενῶν ὁμαδικῶν δραστηριοτήτων, ποὺ θὰ ἀπέβαιναν ὑπὲρ τοῦ συνόλου. Ἀσφαλῶς, ὅμως, δὲν ἔχουν χαθεῖ τὰ πρότυπα. Πάντα ὑπάρχουν καὶ θὰ ὑπάρχουν στὶς κοινωνίες, φτάνει νὰ μὴν τὰ σκιάζουν κρατούσες καταστάσεις, μὲ τοὺς ἐνεργὰ κινουμένους ἐκπροσώπους τους, καθὼς φαίνεται νὰ συμβαίνει στὴν ἐποχὴ μας.

Δὲν εἶναι τυχαία αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς μεγάλῃς μερίδας τοῦ σημερινοῦ κόσμου. Ἡ ἐποχὴ μας, ὅπως ἐξελίχθηκε, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ συνεχῆ ἀπομάκρυνση τῶν ἰδανικῶν καὶ τὴν ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη διεύρυνση τοῦ πνευματικοῦ κενοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα γιὰ ὅσους ἀκόμα ἀπόμειναν στυλοβάτες καὶ ὁπαδοὶ τῆς προηγηθείσης νοστορπίας, νὰ αἰσθάνονται τώρα βαθεῖα τὴν ὁδύνῃ τῆς ψυχῆς τους. Ἡ κατάσταση αὐτὴ, ὅπως συνεχίζει

νά εξελίσσεται, ἔχει τὴν μοιραία ἐπιδρασὴ τῆς στὶς νεώτερες γενιές. Γιὰ τὸν λόγο αὐτόν, ἂς μὴ κατηγοροῦμε τὰ σύγχρονα παιδιά, ἀκόμα καὶ γιὰ ἐγκληματικές τους ἐνέργειες, ὅταν οἱ ἀμέσως προηγούμενες γενεές εἶναι οἱ ὑπεύθυνες γιὰ τὴν ἐξέλιξή τους αὐτή. Ἄς μὴ χαρακτηρίζουμε, λοιπόν, ὡς θύτες τὰ σημερινὰ παιδιά, ἀφοῦ δὲν εἶναι παρὰ θύματα τῶν προηγούμενων γενεῶν.

Αὐτὴ ἡ κατάσταση, στὴν ὁποία ἔχει περιπέσει βαθμιαία ὁ ἄνθρωπος, παρὰ τίς συχνὰ ἀναφερόμενες προόδους, ποὺ ἡ ἀναμφισβήτητη τεχνολογικὴ ἐξέλιξη ἔχει πετύχει, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρατείνεται, ὅταν ἀποτελεῖ τὴ συνεχῆ καὶ ὁλοένα αὐξανόμενη ἀγωνία τοῦ συνόλου διεθνῶς, ποὺ στὴ μεγίστη πλειοψηφία του πάσχει, ἀναλογιζόμενο τὸν κατήφορο στὸν ὁποῖο ἔχει ἀρχίσει νὰ κυλᾷ, ἐδῶ καὶ ἀρκετὲς δεκαετίες.

Ἀνάγκη πᾶσα νὰ ἔρθῃ κάποτε ἐκεῖνη ἡ μέρα, ποὺ θὰ ἀπαιτήσῃ ὁ κάθε ἄνθρωπος ὅπου γῆς γιὰ τὴν προσπάθεια ἀλλαγῆς αὐτοῦ τοῦ τρόπου ζωῆς του, 1) Νὰ δραστηριοποιηθοῦν οἱ ὑπευθυνότητες, 2) Νὰ ἐνεργοποιηθοῦν οἱ ἀρμοδιότητες, 3) Νὰ ἀφυπνισθοῦν οἱ συνειδήσεις, 4) Νὰ εὐαισθητοποιηθοῦν οἱ ἀδιαφορίες καὶ 5) Νὰ προβληματισθοῦν ἀκόμα καὶ οἱ τυχόν ἀρνήσεις. Ὡς τότε, θὰ ἀποτελοῦσε εὐχῆς ἔργο ἡ ὅσο τὸ δυνατόν συντομότερα ἀνάληψη τῆς πρωτοβουλίας γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς κοινωνικῆς αὐτῆς λαίλαπας ἀπὸ τὰ ἀνώτατα πνευματικὰ ἰδρύματα διεθνῶς. Τὸ χρέος τους, ἐπιβάλλεται στὴν ἐποχὴ μας, νὰ μὴν εἶναι μόνο «κὴ προαγωγή τοῦ Πνεύματος, τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν», ἀλλὰ καὶ ἡ μὲ κάθε τρόπο προσπάθεια ἀνάσχεσης –ἀναχαίτισης κάθε ἀντίστροφης ἐξέλιξης, σὰν αὐτὴ ποὺ ζεῖ ἀπὸ καιρὸ τώρα ἡ ἀνθρωπότητα. Γιατὶ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ τὴν βαθμιαία ἀλλὰ σταθερὴ εἰσχώρηση τοῦ πνεύματος αὐτοῦ σὲ κάθε ἄνθρωπο τοῦ κόσμου τούτου, ἡ νέα αὐτὴ νοοτροπία ἐγκαταστάθηκε μέσα μας, ἔτσι ὥστε νὰ γίνῃ συνήθεια, ποὺ δὲν διαμαρτύρεται, ἀφοῦ ἀπὸ καιρὸ συμβάδισε σύμφυτη μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ξενοιασιά. Αὐτά, βέβαια, χωρὶς νὰ παραβλέπεται ἡ αὐξανόμενη συνεχῶς ἀλλοτρίωση καὶ ἀποξένωση ἀπὸ τὸν ἄλλοτε τρόπο ζωῆς, μὲ ἐκδηλώσεις καὶ φαινόμενα ἄσχετα μὲ ἐκεῖνα, ποὺ εἶχαν θετικὰ βοηθήσει τὸν ἄνθρωπο νὰ πετύχει τὴ σωστὴ του ἐξέλιξη.

Κυρίες καὶ κύριοι,

Ἄν πολλὰ ἀπὸ αὐτά, ποὺ ἀναφέρθηκαν ἀπόψε, ἔχουν διαβαστεῖ ἢ ἀκουστεῖ, ὥστε σήμερα ν' ἀποτελοῦν ἐπανάληψή τους, δὲν δείχνουν ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐμμονὴ τοῦ ὁμιλοῦντος, καὶ τὴν πεποίθηση καὶ βεβαιότητά του στὴ συνεχῆ ἐγκυρότητα καὶ ἰσχὺ τοῦ περιεχομένου τους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Γιατὶ ὁ χρόνος δὲν ἀναλαμβάνει νὰ μεταλλάξῃ, ἢ νὰ τροποποιεῖ ἀδιαφιλονίκητες καὶ ἀμε-

τακίνητες προτροπές και υποδείξεις, πολύ περισσότερο όταν πρόκειται για τόν ορισμένο από την ίδια τή Φύση ένα και μοναδικό τρόπο ισότιμης δύναμης και παρουσίας των δύο αναφερθέντων στοιχείων, που συνδέτουν την ύπαρξη του ανθρώπου, εξασφαλίζοντας τόν όσο γίνεται υγιέστερο και ορρότερο τρόπο ζωής του.

Πόσο θά ήταν ωραίο, αλλά και τιμητικό για την Ελλάδα, αν μία πρωτοβουλία για τήν αντιμετώπιση από όλο τόν κόσμο τής θλιβερής αυτής κατάστασης ξεκινούσε από τόν τόπο αυτόν, που ή ιστορία του όχι μόνο δικαιολογεί, αλλά μέχρι και επιβάλλει κάθε προσπάθεια για τήν όσο γίνεται μεγαλύτερη και ορρότερη στήριξη τής ανθρωπίνης παρουσίας στον πλανήτη αυτόν, που πάνω του από αναρίθμητους αιώνες ζει, κινείται, χαίρει και θλίβεται, εργάζεται και δημιουργεί, για να καταλήξει κάποτε οριστικά μέσα στα φιλόξενα σπλάχνα του, έχοντας εκπληρώσει, όσο γίνεται για τόν καθένα, τόν προορισμό του ως υλικής και πνευματικής ύπαρξης...

Σας εύχαριστώ.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2006

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ – Ι.Α.Ν.Ε.

Κατά τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους 2006 ἐπιτελέστηκε στὸ Κέντρο Ἑρεύνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων τὸ παρακάτω ἔργο:

1. Σύνταξη λημμάτων

Ἡ κ. Μπασέα-Μπεζαντάκου Χριστίνα συνεχίζει τὴ σύνταξη λημμάτων τῆς συντακτικῆς σειρᾶς δευτεροῦλης-δησόφρυδος σὲ συνεργασία μὲ ὁμάδα ἐρευνητῶν.

2. Ἐκτέλεση γλωσσικῶν ἀποστολῶν

Πραγματοποιήθηκαν γλωσσικὲς ἀποστολὲς στὶς παρακάτω περιοχές: Νίσυρο (Γιακουμάκη Ἐλευθερία), Αἰτωλοακαρνανία (Κατσουλᾶς Σταῦρος), Σάμο γιὰ συγκέντρωση τοπωνυμίων (Ἀφρουδάκης Ἀγγελος), Ἴο (Μουρελάτου Ἀξιόπη), Τρικάλων (Τσουκνίδας Γεώργιος), Κάσο (Μουτζούρης Νικόλαος), Δράμα (Καραντζῆ Χρυσούλα), Λήμνο (Μπέης Σταμάτης), καὶ Σάμο (Κάρλα Γραμματική).

3. Ὁλοκλήρωση καταγραφῆς γλωσσικῶν ἀποστολῶν

Κατατέθηκαν σὲ μορφή ἡλεκτρονικὴ ἢ χειρόγραφη οἱ συλλογὲς γλωσσικοῦ ὕλικου ἀπὸ Φύρνους Ἰκαρίας (Κάρλα Γραμματική ἀριθμ. χφ. 1436), νομὸ Πέλλας (Γιακουμάκη Ἐλευθερία ἀριθμ. χφ. 1437), νομὸ Ἀρκαδίας (Μπασέα Χριστίνα ἀριθμ. χφ. 1438), νομὸ Μεσσηνίας (Χριστίνα Μπασέα, ἀριθμ. χφ. 1439), νομὸ Ἡρακλείου Κρήτης καὶ νομὸ Ἐάνθης (Ἀγγελος Ἀφρουδάκης ἀριθμ. χφ. 1435 καὶ 1441 ἀντίστοιχα), νομοὺς Ἄρτας, Εὐρυτανίας, Αἰτωλοακαρνανίας (Σταῦρος Κατσουλᾶς ἀριθμ. χφ. 1442, 1443 καὶ 1444 ἀντίστοιχα), ἐπαρχία

Ναυπακτίας (Χρυσούλα Καραντζή ἀριθμ. χφ. 1446), καὶ νομὸ Εὐβοίας (Γεώργιος Τσουκνίδας ἀριθμ. χφ. 1430).

4. Καταγραφή γλωσσικῶν ἀποστολῶν

Καταγράφονται οἱ συλλογές γλωσσικοῦ ὕλικου ἀπὸ Τήνο καὶ Νίσυρο (Ἐλευθερία Γιακουμάκη), ἀπὸ τὸ νομὸ Δράμας (Χρυσούλα Καραντζή), Θεσσαλονίκη, ιδίωμα Κίου Μικρᾶς Ἀσίας (Μαγδαληνὴ Κωνσταντινίδου), νησιὰ Λευκάδα, Κύθηρα καὶ Ἴο (Ἀξίοπη Μουρελάτου), νομὸ Ἀρκαδίας (Χρίστος Δάλκος), Σάμο (Ἄγγελος Ἀφρουδάκης), περιοχὴ Τσακωνιάς (Σταῦρος Κατσουλέας), νομὸ Μαγνησίας καὶ ἐπαρχία Κυπαρισίας (Χριστίνα Μπασέα), νομοὺς Φθιώτιδας καὶ Ἰωαννίνων (Αἰκατερίνη Τζαμάλη), νομὸ Καβάλας καὶ νησιὰ Ρόδο καὶ Κάσο (Νικόλαο Μουτζούρης), νομὸ Ἡρακλείου καὶ νῆσο Σάμο (Γραμματικὴ Κάρλα), νομὸ Τρικάλων (Γεώργιος Τσουκνίδας), Ρέθυμνο, Λέσβο, Λήμνο (Σταμάτης Μπέης).

5. Ἡλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ Ἀρχείου

Συνεχίστηκε ἡ ἐνημέρωση τοῦ Ἡλεκτρονικοῦ Ἀρχείου τοῦ Κέντρου μὲ νέα στοιχεῖα. Ἐγινε ἡλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία ὡς ἐξῆς: τὰ λήμματα: καθουρώνω-καθωσπρεπούμενος, καὶ-καιρός, κακκαβάκος-κακόθραστος ἀπὸ τὴ Δήμητρα Παπαγγελῆ.

Τὰ λήμματα ζωγράφος-ζωντανεύω, η-ῆως, κακοβραχιά-κακόκαρδα ἀπὸ τὴν Ἀγγελικὴ Παπαδοπούλου.

Τὰ λήμματα ἐπιχτένι-ἐργοχειρεύω, ἐρίνιασμα-ἐρχο, ἐσύ-ἐτοιμόρροπος, κακάραντζα-κακκαβάκι ἀπὸ τὸ Δημήτριο Γκαρालιάκο.

Τὰ λήμματα ζ-Ζαμίχας, ζανί-Ζαργαμάνης, ζέρ-ζημιώμα, ζυγαριά-Ζωγραφόπουλος, ἰνδικός-ἱστορία ἀπὸ τὴν Ἑλένη Παπαδοπούλου.

Τὰ λήμματα ζημιώνω-Ζιζᾶς, ζιζι-Ζορήχτη, ζάστανο-ζέπω ἀπὸ τὸν Χρίστο Δάλκο.

Τὰ λήμματα ἐκεῖνος-ἐκκλησιάδι, ἐτοιμος-ἐχθρα, ζουλοπρόβατο-ζυμαρένιος, ζωντάνεψη-ζωώπι, θέλω-θεοδώρισμα, Θέρσα-θηκιάζω, θορυβοῦπολη-θυσία, ἱστοριάκι-ἰώτικος ἀπὸ τὸ Νικόλαο Μυζάλα.

Τὰ λήμματα ἐξάλαφρος-ἐξωμάνταλο, ἐπιγωνία-ἐπιχός, ἐργῶ-ἐρινός, ἐρχομαι-ἐστωρ, ἐχθρεμα-ἐωσφόρος, κάκ-κακαρναστάσης ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Κοτσίρα.

Στὴ μηχανοργάνωση τῶν Η/Βάσεων καὶ τοῦ Η/Ἀρχείου ἐργάστηκε ἡ Βασιλικὴ Ἀφεντουλίδου βοηθούμενη ἀπὸ τὸ Νικόλαο Μυζάλα. Ὁργάνωσαν

μία εκδοτική μορφή με τίτλο «Επιτομή», ως πιλοτικό δείγμα στα γράμματα (Υ-Φ-Χ-Ψ-Ω).

6. Ηλεκτρονική Βάση Δεδομένων του Έλληνικού Τοπωνυμικού

Η Βάση Τοπωνυμίων εμπλουτίστηκε με 5.100 νέα τοπωνύμια από χειρόγραφα του Κέντρου. Περιλαμβάνει τώρα 44.100 περίπου τοπωνύμια και βελτιώνεται ως προς τις παραμέτρους της.

7. Συνεργασία με άλλα Ίδρύματα

Το Κέντρο συνεργάστηκε με το Institut für Österreichische Dialekt - und Namenlexika, της Αυστριακής Ακαδημίας των Έπιστημών, η οποία εκδίδει το Λεξικό των Βαυαρικών Ίδιωμάτων της Αυστρίας (Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich). Στόχοι: εύρεση όμοιοτήτων / διαφορών σε σχέση με το Ιστορικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής της Ακαδημίας Αθηνών, ανίχνευση κοινών προβλημάτων στον τομέα της γλωσσικής τεχνολογίας, ανταλλαγή τεχνογνωσίας με βάση τις ιδιαίτερες ανάγκες του Ι.Λ.Ν.Ε. π.χ. τη σύνδεση όλων των ηλεκτρονικών δεδομένων του Κέντρου σε έναιο λειτουργικό περιβάλλον και την επιτάχυνση του όλου έργου. Έγινε ανταλλαγή επιστημόνων με σκοπό την αμοιβαία και συντονισμένη δράση των δύο Ίδρυμάτων. Για το σκοπό αυτό ήλθε στην Ελλάδα εκ μέρους της Αυστρίας η κ. Evelin Voigt (κατά το 2006 επισκέφτηκε δύο φορές το Κέντρον Έρευνας των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ίδιωμάτων). Τον Ιούνιο επισκέφτηκαν το Institut für Österreichische Dialekt - und Namenlexika, οι έρευνήτριες Γιακουμάκη Έλευθερία, Κάρλα Γραμματική και Αφεντουλίδου Βασιλική.

Οι έρευνήτες Γιακουμάκη Έλευθερία, Κατσουλέας Σταύρος, Μπασέα Χριστίνα και Αφρουδάκης Άγγελος εκπαιδύσαν σε θέματα διαλεκτικής Λεξικογραφίας δέκα φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

8. Συνέδρια

Οργάνωθηκε το Μάιο του 2006 Διεθνές Συνέδριο για την Κυπριακή Διάλεκτο στο Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» με θέμα: *Κυπριακή διάλεκτος: συγχρονία διαχρονία*. Τα Πρακτικά του Συνεδρίου θα εκδοθούν εντός του 2007.

9. Εκδοτικό έργο

Κατά το έτος 2006 κυκλοφόρησε το περιοδικό «Όνόματα» τόμος 17-18

πού περιέχει τὰ Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου «Ὄνοματολογικά Εὐβοίας» καὶ ἄλλες ὀνοματολογικὲς μελέτες. Μέχρι τὸ τέλος τοῦ ἔτους θὰ κυκλοφορήσει καὶ ὁ 19ος τόμος τοῦ περιοδικοῦ «Ὄνόματα» πού περιέχει τὰ Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου «Ὄνοματολογικά Κυκλάδων». Τὰ δύο αὐτὰ Συνέδρια εἶχε ὀργανώσει τὸ κέντρο σὲ προηγούμενα ἔτη.

10. Ἡ Βιβλιογραφικὴ Ἡ/Βάση τοῦ Κέντρου

Τὸ Κέντρο ὀργάνωσε ἐκτεταμένη Ἡ/Βάση Βιβλιογραφίας, ἡ ὁποία συνεχῶς ἐμπλουτίζεται. Στὸ ἔργο ἐργάστηκαν οἱ κ. Κωνσταντῖνα Σασσάνη, Ζωὴ Παπακωστοπούλου καὶ Ἑλένη Χριστίδου.

11. Τὸ Πρόγραμμα ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟῦ ΛΟΓΟῦ

Στὸ Πρόγραμμα ἐργάστηκαν ἡ Ἐπιστημονικὴ ὑπεύθυνη ἐρευνήτρια κ. Ἑλευθερία Γιακουμάκη, ὁ ἐρευνητὴς κ. Ἀγγελος Ἀφρουδάκης ὡς συντονιστὲς καὶ ἐπόπτες τοῦ ἔργου. Ἡ κ. Βασιλικὴ Ἀφεντουλίδου ἔχει ἀναλάβει τὸν ἐλεγχο τοῦ ὕλικου πού θὰ δοθεῖ στὸ Πρόγραμμα καθὼς καὶ τὴν κατάθεση στὸν ἀνάδοχο τοῦ Προγράμματος τῶν γλωσσικῶν δεδομένων πού θὰ κωδικοποιηθοῦν.

Ἡ κ. Αἰκατερίνη Κοτσίρα προετοίμασε καὶ δακτυλογράφησε σὲ Ἡ/Υ τμήματα χειρογράφων πού θὰ συμπεριληφθοῦν στὸ πρόγραμμα «Μνημεῖα Νεοελληνικοῦ Λόγου». Συγκεκριμένα κατέγραψε τὰ ἐξῆς: χφ. 673 Κύπρος, χφ. 1296 Λέσθος, χφ. 503 Νάξος, χφ. 1 Ἀδριανούπολη, χφ. 1 Ἀν. Θράκη, χφ. 442 Ἰμβρος, χφ. 543 Σκύρος, χφ. 805 Ὀδωνοί - Μαθράκι, χφ. 842 Ὀδωνοί, χφ. 906 Τσακωνιά (Βάτικα - Χαβουτσί), χφ. 910 Κῶς, χφ. 1008 καὶ χφ. 1070 Ἀντρεάντων Πόντου, χφ. 1067 Πόντος, χφ. 1255 Μάνη (Ξεχώρι), χφ. 1280 Μεγανήσι, χφ. 1292 Κέρκυρα, χφ. 1294 Σίφνος, χφ. 1350 Ἀγ. Εὐστράτιος, χφ. 1355 Θάσος, χφ. 1401 Ἀνδρος, χφ. 1410 Τσακωνιά, χφ. 395 Μακεδονία (Σιάτιστα), χφ. 396 Χίος, χφ. 787 Ἰθάκη, χφ. 1254 Ζάκυνθος, χφ. 1277 Λευκάδα, χφ. 1316 Χίος, χφ. 1333 νομὸς Ροδόπης. Ἡ κ. Μαρία Παππᾶ διεκπεραίωσε τὴν ἐπικοινωνία τοῦ Προγράμματος μετὰ τὴν «Κοινωνία τῆς Πληροφορίας» καὶ διευθέτησε τὰ οἰκονομικὰ ἔγγραφα του.

Ἀτομικὸ ἔργο τῶν ἐρευνητῶν καὶ ὑπαλλήλων τοῦ Κέντρου

Οἱ ἐρευνητὲς πῆραν μέρος σὲ συνέδρια τῆς ἡμεδαπῆς καὶ ἀλλοδαπῆς με σημαντικὲς ἀνακοινώσεις. Τὸ διοικητικὸ προσωπικὸ στήριξε τὸ Συνέδριο πού ὀργάνωσε τὸ Κέντρο καὶ κάθε ἄλλη ἐκδήλωση.

[Ἑλευθερία Γιακουμάκη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

Έγιναν τὰ ἐγκαίνια τοῦ κτηρίου τῆς Ἡπίτου 3, στίς 2 Ἰουνίου 2006, παρουσία τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας κ. Κάρουλου Παπούλια καὶ ἔκθεση μὲ κατ' ἐπιλογὴν ἀντικείμενα τῆς Μουσειακῆς Συλλογῆς στίς αἴθουσες τοῦ ἴσογείου τοῦ κτηρίου, καθὼς καὶ ἡμερίδα μὲ θέμα «Τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας καὶ ἡ ἐπιτόπια ἔρευνα» (3 Ἰουνίου 2006).

Έγιναν ἐπίσης τὰ ἐγκαίνια τοῦ Μουσείου τῶν Ἀκριτῶν τῆς Εὐρώπης στὸ πλαίσιο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Προγράμματος ACRINET στὴν Παλαιοχώρα τοῦ νομοῦ Χανίων Κρήτης.

Ἡ Ἑκθεση «Ἑλαίας ἐγκώμιον», ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε τὸ 2004 στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, παρουσιάστηκε τὸ 2006 στὴ Λάρισα, στὸ Πανθεσσαλικὸ Στάδιο τοῦ Βόλου, στὸ Εὐρωπαϊκὸ Πολιτιστικὸ Κέντρο Δελφῶν, καὶ στὸ κτήριο τοῦ Ο.Η.Ε. στὴ Νέα Ὑόρκη (1 Σεπτεμβρίου-25 Ὀκτωβρίου) σὲ συνεργασία μὲ τὴ Γενικὴ Γραμματεία Ὀλυμπιακῆς Ἀξιοποίησης, τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ τὴ Μόνιμη Ἀντιπροσωπεΐα τῆς Ἑλλάδος στὰ Ἡνωμένα Ἐθνη.

Κυκλοφόρησε στὰ ἑλληνικὰ καὶ ἀγγλικά ὁ Ὁδηγὸς τῆς Ἑκθεσῆς «Ἑλαίας ἐγκώμιον» ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο. Ἐπανεκδόθηκε τὸ βιβλίο «Ὡδὴ στὴν Ἑλιά /Ode to the Olive Tree».

Κυκλοφόρησε, στὰ ἑλληνικὰ καὶ ἀγγλικά, ἐπίσης ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, ἀναθεωρημένη καὶ ἐμπλουτισμένη ἡ ἔκδοση ἐνημερωτικοῦ Δελτίου τοῦ Κέντρου Λαογραφίας.

Ἀρχισε καὶ προχώρησε ἡ ὑλοποίηση τοῦ προγράμματος «Ἀνάπτυξη Ἐθνικοῦ Κέντρου Τεκμηρίωσης τοῦ Λαϊκοῦ Πολιτισμοῦ» στὸ πλαίσιο τῆς «Κοινωνίας τῆς Πληροφορίας».

Ὅργάνωσε διημερίδα μὲ θέμα: «Πανόραμα ἐθνογραφικοῦ κινηματογράφου» στὸ Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο (25-26 Φεβρ. 2006).

Συμμετεῖχε μὲ ἀνακοινώσεις τῆς Διευθύντριας καὶ ἐρευνητῶν στὸ 16th International Ethnological Food Research Conference (in Association with SIEF), Innsbruck/Merano (25 Σεπτ.- 1η Ὀκτ.).

Ἀνέλαβε ἐπισήμως τὴ διοργάνωση τῆς 15ης Διεθνoῦς Συνάντησης τῆς

Διεθνούς Έταιρείας των Λαϊκών Διηγήσεων (ISFNR) στην Αθήνα (21-27 Ιουνίου 2009).

Παρέσχε την επιστημονική στήριξη του για την οργάνωση του 1ου Διεθνούς Εκπαιδευτικού Συνεδρίου: Λαϊκός Πολιτισμός και Εκπαίδευση, Βόλος (29 Σεπτ.-1η Οκτ. 2006).

Ήταν κύριος συνδιοργανωτής του Συνεδρίου προς τιμήν της Πόπης Ζώρα με θέμα «Λαϊκή τέχνη: νέα εύρηματα-νέες ερμηνείες». Νέο Κτήριο Μουσείου Μπενάκη (2-5 Νοεμβρίου 2006).

Παρέσχε επιστημονική υποστήριξη σε προτάσεις για την πιστοποίηση παραδοσιακών Προϊόντων Όνομασίας Προελεύσεως (Π.Ο.Π.).

Η διευθύντρια και έρευνήτρες του Κέντρου εκτός από την αρχειακή εργασία πραγματοποίησαν τις έντεταλμένες 20ήμερες έρευνητικές αποστολές για έπιτόπια έρευνα σε διάφορους νομούς της χώρας και έπ' ευκαιρία αποστολές για την καταγραφή λαογραφικών θεμάτων.

[Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Κατὰ τὸ 2006 ἐκδόθηκε ὁ ὄγδος τόμος τοῦ περιοδικοῦ *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, πὺν περιέχει τὰ Πρακτικά τοῦ ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου «Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία, 16ος – 19ος αἰ.», τὸ ὁποῖο ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ ΚΕΜΝΕ. Τὸ Κέντρο σὲ συνεργασία μὲ τὸ Κέντρον Ἑρέυνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ (ΚΕΙΝΕ), προώθησε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ πρόγραμμα «Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ συγκρότηση Ἑλληνικοῦ Κράτους μὲ βάση ἱστορικὰ ἀρχεῖα 18ου – 19ου αἰώνα», τὸ ὁποῖο ἐντάσσεται στὸ Πρόγραμμα «Κοινωνία τῆς Πληροφορίας» καὶ ἀποβλέπει στὴν ψηφιοποίηση ἀρχαιακοῦ ὕλικου πὺν ἀπο-
κεῖται στὰ ἐν λόγω ἐρευνητικὰ Κέντρα.

Εἰδικότερα, κατὰ τὸ ἔτος 2006 πραγματοποιήθηκαν οἱ ἐξῆς ἐργασίες:

α) Ὁ Διευθυντὴς τοῦ ΚΕΜΝΕ Κωνσταντῖνος Λάμπας δημοσίευσε τίς παρακάτω ἐργασίες: 1) «Ἡ Πατριαρχικὴ Τυπογραφία τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ὁ τεχνικὸς ἐξοπλισμὸς τῆς στὰ 1820», *Ὁ Ἑρηνιστὴς* 25 (2005), σ. 261-279· 2) «Ἑπτανήσιοι φοιτητὲς στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν τὸν 19ο αἰώνα. Μιὰ στατιστικὴ προσέγγιση», Πρακτικά τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου *Ἡ Ἑνωση τῆς Ἑπτανήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα, 1864-2004*, τ. Β', Ἀθήνα 2006, σ. 289-298· 3) «Κοινωνικὲς ἱεραρχίες καὶ ἰδεολογία στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 8 (2006), σ. 245-256· 4) «Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Καΐρη στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821», *Ἀλληλογραφία Θεόφιλου Καΐρη*, ἐπιμ. Δ. Ι. Κυρτάτα, Ἄνδρος, Καίρειος Βιβλιοθήκη, 2006, σ. 71-92.

β) Ἡ ἐρευνήτρια Πηνελόπη Στάθη δημοσίευσε τίς ἐξῆς ἐργασίες: 1) «Provincial Bishops of the Orthodox Church as Members of the Ottoman Elite (Eighteenth-Nineteenth Centuries)», *Provincial elites in the Ottoman Empire*, Ρέθυμνο 2005, σ. 77-87· 2) «Γράμματα καὶ Πρόσωπα στὸ 18ο αἰώνα. Ἀλληλογραφία ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου Κωνσταντινούπολης», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 8 (2006), σ. 91-108· 3) «A Greek Patriarchal Letter for Evliya Celebi», *Archivum Ottomanicum* 23 (2005/06), σ. 263-268.

γ) Ἡ ἐρευνήτρια Ρόδη Ἀγγελικὴ Σταμούλη ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μελέτη ἀρ-

χειακού υλικού από την Πρέβεζα και τη Λευκάδα, καθώς και με την επιμέλεια των υπό εκτύπωση Πρακτικών της Ημερίδας στη μνήμη του Μανούσου Ι. Μανουσάκα, που οργανώθηκε από το ΚΕΜΝΕ και το Ίνστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.

δ) Η έρευνήτρια Όλγα Αλεξανδροπούλου συνέχισε τις εργασίες της για τον ρωσικό περιηγητισμό στη νοτιοανατολική Ευρώπη και ανατολική Μεσόγειο, καθώς και για τις έλληνορωσικές σχέσεις στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα. Επίσης ασχολήθηκε με την έπεξεργασία υλικού για τον άγιορείτη λόγιο Κοσμά Ίδριτη και τη συμβολή του στις επαφές της ορθόδοξης Ανατολής με τη Ρωσία (τέλη 17ου - αρχές 18ου αιώνα). Πραγματοποίησε ερευνητική αποστολή στη Μόσχα (5-20 Οκτωβρίου 2006) και εργάστηκε στην Κεντρική Κρατική Βιβλιοθήκη της Ρωσίας και την Ιστορική Βιβλιοθήκη προκειμένου να συλλέξει πηγές για τον ρωσικό περιηγητισμό στον ελληνικό κόσμο.

ε) Ο έρευνητής Χαρίτων Καρανάσιος ασχολήθηκε με το πρόγραμμα του ΚΕΜΝΕ «Αλληλογραφία Αναστασίου Γορδίου». Στο πλαίσιο του προγράμματος περάτωσε τα σχόλια όλων των επιστολών. Κατά τη διάρκεια αποστολής στη Λάρισα (22-26 Μαΐου 2006), περιέγραψε και φωτογράφησε τα 17 χειρόγραφα της «Δημόσιας Βιβλιοθήκης Λάρισας», ενώ κατά τη διάρκεια αποστολής στο Άγιον Όρος (22 Οκτωβρίου - 2 Νοεμβρίου 2006) εργάστηκε στη μονή Ίβήρων για την περιγραφή μέρους των ακατάγραφων κωδίκων της εν λόγω μονής. Δημοσίευσε τις εξής εργασίες: 1) «Μορφή, περιεχόμενο και χρήση των επιστολών του Αναστασίου Γορδίου», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 8 (2005), σ. 55-70 και 2) «Η εκπαίδευση» στη σειρά *Ιστορία των Ελλήνων*, α' έκδ. Αθήνα 2006, τ. 8: *Ο Έλληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (1453-1821)*, σ. 358-403.

στ) Ο έρευνητής Κωνσταντίνος Λαμπρινός συνέχισε τη μελέτη της νομικοκοινωνικής και διοικητικής οργάνωσης της μεσαιάς τάξης στην Κρήτη κατά την ύστερη βενετική περίοδο (16ος-17ος αϊ.) βάσει ποικίλου τεκμηριωτικού υλικού από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας. Επίσης έπεξεργάστηκε μεγάλο αριθμό εγγράφων από το ίδιο Αρχείο σχετικών με τη συγκρότηση και τον κοινωνικοπολιτικό μετασχηματισμό των προνομιούχων ομάδων της βενετοκρατικής υπαίθρου (16ος-17ος αϊ.) και προώθησε την έπεξεργασία (μεταγραφή, έλεγχος μεταγραφών, περιλήψεις πράξεων) του ιταλικού συμβολαιογραφικού καταστήχου του συμβολαιογράφου της δουκικής καγκελλαρίας του Χάνδακα Michel Gradenigo (1593-1617). Κατά τη διάρκεια ερευνητικής αποστολής του στη Βενετία (3-18 Σεπτεμβρίου 2006) εντόπισε στο Κρατικό Αρχείο της πόλης νέο

ύλικό σχετικό με την κοινωνία και την οικονομία της βενετικής Κρήτης, ενώ παράλληλα μελέτησε στη βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών βιβλιογραφία για ζητήματα κοινωνικής ιστορίας στη βενετική επικράτεια.

ζ) Η έρευνήτρια Δέσποινα Βλάχη πραγματοποίησε στο διάστημα 19-26 Νοεμβρίου 2006 έρευνητική αποστολή στο Λονδίνο με σκοπό τη διερεύνηση δύο μεγάλων αρχειακών ενοτήτων της περιόδου 1630-1825 (State Papers 97/ Turkey και 105/ Levant Company), μέρος των οποίων υπάρχει σε μικροφωτογραφημένη μορφή στο KEMNE. Η ίδια επεξεργάστηκε ύλικό για τη συγγραφή άρθρου με θέμα «Εμπόριο και Διπλωματία στην Ανατολική Μεσόγειο: η Levant Company στη Θεσσαλονίκη κατά τον 18ο-19ο αιώνα» και μελέτησε κώδικες της αλληλογραφίας του εμπόρου Μιχαήλ Βασιλείου στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Αθήνα), με σκοπό τη συγκέντρωση ύλικου για την αλληλογραφία του Βασιλείου με γυναίκες του οικογενειακού, συγγενικού και κοινωνικού του περιβάλλοντος. Δημοσίευσε τις εξής εργασίες: 1) «Έλληνες εκτός οθωμανικής και βενετικής επικράτειας, 1453-1821», *Ιστορία των Ελλήνων*, α' έκδ. Αθήνα 2006, τ. 8: *Ο Έλληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (1453-1821)*, σ. 590-638· 2) «Imperial Tactics against a Maritime Power: fourteen reasons for which the Sublime Porte declared war against Republic of Venice in December 1714», στο Maria Christina Chatziioannou – Gelina Harlaftis (eds), *Following the Nereids. Sea Routes and Maritime Business, 16th-20th centuries*, Αθήνα 2006, σ. 43-61· 3) «Workshop: New Research on Gender and Business History», University of Athens, 19-20 May 2006, *European Business History Association Newsletter*, no 23, 2006, σ. 6-8.

[Κων. Λάμπας]

**ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ**

---

1. Συνεχίστηκαν τὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα τοῦ Κέντρου.
2. Ἐκδόθηκε ὁ 5ος τόμος τοῦ ἔργου “Ἐπιτομὲς ἐγγράφων τοῦ Βρετανικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Γενικὴ Ἀλληλογραφία / Ἑλλάς”.
3. Ἐκδόθηκαν μὲ ἐυθύνη τοῦ Κέντρου σὲ δύο τόμους τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου «Ἡ Ἑνωσις τῆς Ἑπτανήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα, 1864-2004», ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν Ἀθήνα (24-27 Φεβρ. 2004).
4. Ὁλοκληρώθηκε καὶ ἀναρτήθηκε στὸ διαδίκτυο ὁ δικτυακὸς τόπος τοῦ Κέντρου.

[Ελένη Γαρδίκια - Κατσιαδάκη]

**ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ (ΚΕΕΛΓ)**

Τὸ Κέντρον Ἑρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας δημοσίευσε τὰ ἑξῆς:

1) *Μενάνδρου Σαμία*, Εἰσαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Ὑπόμνημα Χριστίνας Δεδούση, (ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ Α. ΜΑΝΟΥΣΗ, ἀρ. 8), Ἀθῆναι 2006, σσ. XIV+39*+328 ISBN: 960-404-086-3 ISSN: 1106-5931.

2) *Ἀνακρέων*. Εἰσαγωγή - Κείμενο - Μετάφραση - Σχόλια Ἀλεξάνδρας Ροζοκόκη, (ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ Α. ΜΑΝΟΥΣΗ, ἀρ. 9), Ἀθῆναι 2006, σσ. 62*+300 ISBN: 960-404-085-5 ISSN: 1106-5931.

3) Ἰωάννας Παπαδοπούλου, *Οἱ ἀντιφωνίες στὰ χορικά τοῦ Αἰσχύλου*, (ΠΟΝΗΜΑΤΑ, ἀρ. 6), Ἀθῆναι 2006, σσ. XVI+563 ISBN: 960-404-079-0 ISSN: 1790-0913.

4) *Πλωτίνου Ἐννεὰς πρώτη*. Ἀρχαῖο κείμενο, μετάφραση, σχόλια Παύλου Καλλιγᾶ. Δεύτερη ἔκδοσις, (ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ Α. ΜΑΝΟΥΣΗ, ἀρ. 2), Ἀθῆναι 2006, σσ. 381 ISBN: 960-404-099-5 ISSN: 1106-5931.

[Κωνσταντῖνος Οἰκονομάκος]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΛΟΓΙΣΜΩΝ

Συνεχίστηκε η έρευνα του ημερήσιου τύπου και η αλλαγή ξένων λέξεων, οι οποίες δὲν ἔχουν ἀκόμη καθιερωθεῖ κυρίως ἀπὸ τὸν τομέα τῶν Ὑπολογιστῶν καὶ τῆς Οἰκονομίας. Τὸ Κέντρο διατύπωσε τὶς ἐλληνικὲς ἀντιστοιχίες τους, οἱ ὁποῖες θὰ προταθοῦν γιὰ καθιέρωση, ὅπως:

Α. Ἀποδόσεις ὄρων Οἰκονομίας:

Book value → λογιστικὴ ἀξία, brand equity → ἀξία σήματος, broker → χρηματιστής, clearing house → ἐκκαθαριστικὸς ὀργανισμὸς, business park → ἐπιχειρηματικὸ πάρκο, business plan → ἐπιχειρηματικὸς σχεδιασμὸς, consensus → μέση ἐκτίμηση / συμφωνία, content providing → ἡλεκτρονικὴ διακίνηση πληροφοριῶν, cross selling → παράλληλη πώληση, dividend yield → μερισματικὴ ἀπόδοση, hedging book → βιβλίο διασφάλισης τιμῶν, hoarding → ἀποθησαύριση, leisure retailing → λιανικὴ ψυχαγωγία, long θέσεις → εὐρεῖς θέσεις, margin account → λογαριασμοὶ μὲ πίστωση, momentum → δυναμικὴ, offsetting transactions → πράξεις μηδενισμοῦ θέσης, ownership society → κοινωνία κατεχόντων, rerating → ἀνοδικὴ προσαρμογή, securisation → τιτλοποίηση, short θέσεις → μικρὲς θέσεις, speculator → κερδοσκόπος, structured products → σύνθετες ἐπενδύσεις, subhub → περιφερειακὸς κόμβος, total package solution → ὁλοκληρωμένες λύσεις.

Β. Ἀποδόσεις ὄρων Ἑλεκτρονικῶν Ὑπολογιστῶν καὶ Τεχνολογίας:

Brainwear → νοητικὸ δυναμικό, broadband connection → εὐρυζωνικὴ σύνδεση, recycle bin → κάδος ἀνακύκλωσης, smart classrooms → ἑξυπνες τάξεις, video on demand → βίντεο κατ' ἐπιλογὴν, urban-games → βιντεοπαιχνίδια πόλης, speech recognition → (ἡλεκτρονικὴ) ἀναγνώριση ὁμιλίας.

Γ. Ἐπιστημάνθηκαν ἀθησαύριστοι νεολογισμοὶ ποὺ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ Λεξικά Μπαμπινιώτη (ἐκδοση 2002), Τριανταφυλλίδη (ἐκδοση 1998), Μεῖζον Ἑλληνικὸ Λεξικὸ (ἐκδοση 1997). Ἐνδεικτικὰ μνημονεύονται:

Βιοτράπεζα, βιομετρικὸ (διαβάτηριο), εὐρωκαταδίκη, εὐρωνοικοκυριό, θερ-

μοδάνειο, μερισματοφόρος, μηχανόσημο, νανομνήμη, νανοσυγχρονισμός, νευροπλοηγός, οίκοκαύσιμα, οίκομετανάστης, οίκοϊστορικός, παραισιπράκτορας, πετρελαιοπιθανός, ρυπόσημο, στερεοδιάταξη, υπεράτομο, υπερμόριο, υπερχώρος, υποαποδίδω, φοροβάρη, φοροέσοδα, φωτονικός υπολογιστής, χρονοαπόσταση.

Δ. Παρεδώθηκε στο τυπογραφείο για εκτύπωση δίτομο έργο του κ. Τίτου Γιοχάλα για τή γλώσσα τής Ίδρας.

[Τίτος Π. Γιοχάλας]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

I. Στο πλαίσιο του **Νεολιθικού προγράμματος** του Κέντρου, η έρευνήτρια κ. Λαΐα Όρφανίδη-Γεωργιάδη συνέχισε τη μελέτη των πήλινων και λίθινων ειδωλίων της συλλογής Α. Μπάστη και άλλων συλλογών στη Θεσσαλία.

II. Στο **Κρητομυκηναϊκό Πρόγραμμα** η έρευνήτρια κ. Δέσποινα Δανιηλίδου συνέχισε την ενημέρωση του γενικού “Βιβλιογραφικού Αρχείου της Προϊστορικής Ελλάδος”, που καταρτίζεται στο Κέντρο, καθώς και των επί μέρους θεματικών και τοπογραφικών καταλόγων του (προστέθηκαν 150 περίπου νέα δελτία). Επίσης, συμμετέσχε στο ερευνητικό πρόγραμμα της τελικής δημοσίευσης των παλαιών ανασκαφών των Μυκηνών υπό την εποπτεία του Ακαδημαϊκού κ. Σπ. Ίακωβίδη. Μελετήθηκαν, καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν 6.860 όστρακα, 23 άγγεια, 102 ειδώλια και αρκετά μικροαντικείμενα.

Ο έρευντής κ. Χρήστος Μπουλώτης ασχολήθηκε με την καταγραφή και μελέτη του υλικού των ανασκαφών στον προϊστορικό οικισμό Κουκονήσι Λήμνου, έρευνα η οποία εντάσσεται στα προγράμματα της Επιτροπής Έρευνών της Ακαδημίας Αθηνών. Σχετικές με την έρευνά του αυτή ήταν δύο ανακοινώσεις του: α) “Το Κουκονήσι στην Μέση Έποχή του Χαλκού” στο Διεθνές Συνέδριο “Μεσοελλαδικά: La Grece continentale au Bronze Moyen” που όργανωσε η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή (Αθήνα, 8-12/5/06) και β) “Από την Μινωική Κρήτη στο Κουκονήσι” στο I Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Χανιά, 1-8/10/06).

III. Στο **Κλασσικό Πρόγραμμα** η Διευθύντρια του Κέντρου κ. Μαρία Πιπιλή ασχολήθηκε με την εκπόνηση τεύχους της σειράς Corpus Vasorum Antiquorum που θα περιλαμβάνει άγγεια Ίδιωτικών Αθηναϊκών Συλλογών και είχε τη γενική εποπτεία της έκδοσης τευχών των σειρών Corpus Vasorum Antiquorum και Sylloge Nummorum Graecorum που ετοιμάζουν άλλοι συγγραφείς.

Η έρευνήτρια κ. Βασιλική Μαχαίρα, στο πλαίσιο της εκπόνησης του καταλόγου των ελληνιστικών γλυπτών της Ρόδου, πραγματοποίησε επιστημονική

ἀποστολή στὴ Ρόδο γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν γλυπτῶν ποὺ περιλαμβάνονται στὸν περατωθέντα Α' τόμο, καθὼς καὶ γιὰ τὴν προετοιμασία τοῦ Β' τόμου.

Ἡ ἐρευνήτρια κ. Βικτωρία Σαμπετάι παρέδωσε στὸ τυπογραφεῖο τεῦχος τῆς σειρᾶς *Corpus Vasorum Antiquorum* ποὺ περιλαμβάνει ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Μπενάκη. Ἐπίσης, ἐξετέλεσε ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ στὴν Βοιωτία προκειμένου νὰ μελετήσῃ κεραμικὴ στὸ Μουσεῖο Θηβῶν.

IV. Διεθνῆ Προγράμματα τῆς Ἀκαδημίας ποὺ τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Κ.Ε.Α.

1. *Corpus Vasorum Antiquorum*

Κατατέθηκε στὸ τυπογραφεῖο τὸ τεῦχος “Ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Μπενάκη” (ὑπὸ Β. Σαμπετάι) καὶ παραδόθηκε πρὸς ἔκδοση τὸ τεῦχος “Ἀγγεῖα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ρόδου” (ὑπὸ Α. Λαιμοῦ). Συνεχίσθηκε ἡ ἐτοιμασία τῶν τευχῶν: “Ἀγγεῖα Ἰδιωτικῶν Ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν” καὶ “Μελανόμορφα ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Μπενάκη” (ὑπὸ Μ. Πιπιλῆ), “Ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Κυκλαδικῆς Τέχνης” (ὑπὸ Κ. Καθάριου), “Πελίκες τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου” (ὑπὸ Γ. Καββαδία) καὶ “Ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Ἐλευσίνος” (ὑπὸ Μ. Τιβέριου).

2. *Sylloge Nummorum Graecorum*

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια τοῦ τεύχους τῶν Η. Τσούρτη καὶ Μ.-D. Trifiro “Νομισματικὸ Μουσεῖο: Συλλογὴ Ἀ. Σούτζου” (στὰ ἀγγλικά). Συνεχίσθηκε ἡ ἐτοιμασία τῶν τευχῶν “Νομισματικὸ Μουσεῖο: Συλλογὴ Ἀ. Χρηστομάνου” (6' μέρος) (ὑπὸ Μ. Οἰκονομίδου καὶ Π. Τσέλεκα) καὶ “Νομισματικά τῆς Συλλογῆς τῆς Alpha Bank” (ὑπὸ Δ. Τσαγκάρη).

[Μαρία Πιπιλῆ]

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Στὸ Κέντρο κατὰ τὸ 2006 ἐργάσθησαν οἱ ἐρευνητὲς κ.κ. Ἰωάννα Μπίθα (διευθύνουσα), Σταματία Καλαντζοπούλου, Ἰωάννης Βιταλιώτης καὶ κ. Ἰωάννα Χριστοφοράκη. Στὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα ἐπίσης συνεργάσθησαν ἡ βιβλιοθηκονόμος κ. Εὐγενία Κουρέτα, οἱ ἀρχαιολόγοι κ.κ. Οὐρανία Καραγιάννη, Ἰωάννης Βαξεβάνης, Ἑλένη Παπαθασιλείου, Ἀγγελικὴ Κατσιώτη, ἡ ἀρχιτέκτων κ. Παναγιώτα Ζαχοπούλου καὶ ὁ φωτογράφος κ. Νίκος Κασέρης.

Κατὰ τὸ 2006 τὸ Κέντρο Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης προώθησε τὰ κύρια ἐρευνητικὰ του προγράμματα, ποὺ ἀφοροῦν στὴ σύνταξη τῶν Εὐρετηρίων Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν γιὰ τὰ νησιά Σύμη, Τήλο, Χάλκη καὶ Ρόδο τῆς Δωδεκανήσου, τὰ Ἴονια Νησιά καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης. Συνέχισε τὴ σύνταξη σὲ συνοπτικὴ μορφή τοῦ Γενικοῦ Εὐρετηρίου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος. Γιὰ τὴν προαγωγή τῶν παραπάνω προγραμμάτων πραγματοποιοῦσε ἐρευνητικὲς ἀποστολὲς στὴ Ρόδο, στὴν Κέρκυρα καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ Θράκη μὲ σκοπὸ τὴν ἔρευνα, ἐντοπισμὸ, καταγραφή, φωτογράφιση καὶ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τῶν τοιχογραφημένων ναῶν.

Ἐπίσης συμμετεῖχε στὶς ἀνασκαφὲς ποὺ διεξάγει τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Ἀλβανικῆς Ἀκαδημίας στὴν περιοχὴ τῶν Ἀγίων Σαράντα μὲ πεδίο ἐργασίας τὴ μελέτη τῶν εὐρισκομένων τοιχογραφιῶν.

Συγκέντρωσε, συνέταξε καὶ δημοσίευσε τὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 2001-2005 γιὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχαιολογία καὶ τέχνη.

Στὸ πλαίσιο τῆς ἐρεύνης «Ἀγωνιύμια καὶ ἐπιγραφὲς εἰληταρίων σὲ ἔργα τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς τέχνης», ἐκπονήθηκε ἡλεκτρονικὸ πρόγραμμα γιὰ τὴν εἰσαγωγή καὶ τὴ διαχείριση τῶν δεδομένων, τὸ ὁποῖο ἄρχισε νὰ πλουτίζεται.

Προώθησε τὸ πρόγραμμα «Ἀναφορὲς βυζαντινῶν μνημείων σὲ περιηγητικὰ κείμενα». Συνεργάσθηκε μὲ τὸ Ἰδρυμα Ὅρους Σινᾶ - Σιναΐτικὸ Ἀρχεῖο Μνημείων (Ἔργο: Κοινωνία τῆς Πληροφορίας, «Τεκμηρίωση, Ψῆφιοποίηση καὶ Ἀνάδειξη Μνημείων τῆς Σιναΐτικῆς Κληρονομιάς») γιὰ τὴν ἐκπόνηση ἡλεκτρονι-

κοῦ προγράμματος, τὸ ὁποῖο θὰ διαχειρίζεται τὰ δεδομένα τῶν εἰκονογραφικῶν κύκλων.

Ἐγινε ἡ ἐτήσια διάλεξη ἡ ἀφιερωμένη στὴ μνήμη τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Μανό-
λη Χατζηδάκη καὶ μίλησε ὁ Ἔφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων κ.
Χαράλαμπος Πέννας μὲ θέμα «Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Κρήνας στὴ Χίο. Μαρτυ-
ρία γιὰ τὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ στὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνα»
(Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, 28 Φεβρουαρίου 2006).

[Ἰωάννα Μπίθα]

Εἴρηπὲθ πῖον

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. — Ἡ Calcatio στὴν βυζαντινὴ καὶ τὴν μεταβυζαντινὴ τέχνη (The Calcatio in Byzantine and Postbyzantine Art)	127
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. — Προσφώνηση κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχή τοῦ Ξένου Ἑταίρου κ. Jacques Jouanna στὴν Ἀκαδημία	153
ΓΑΡΔΙΚΑ-ΚΑΤΣΙΑΔΑΚΗ ΕΛΕΝΗ. — Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρέυνας τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 2006	216
ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ. — Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρέυνας τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων – Ι.Λ.Ν.Ε. κατὰ τὸ ἔτος 2006 ..	207
ΓΙΟΧΑΛΑΣ ΤΙΤΟΣ Π. — Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρέυνας Ἐπιστημονικῶν Ὁρῶν καὶ Νεολογισμῶν κατὰ τὸ ἔτος 2006	218
ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ ΣΠΥΡΟΣ Α. — Ἡ ἀναγνώριση Ἡλέκτρας καὶ Ὁρέστη στοὺς τρεῖς Ἑλληνες Τραγικούς. Ὀμιλία κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ στὴν Ἀκαδημία ..	24
JOUANNA JACQUES. — L'homme et la nature dans la médecine grecque. Ὀμιλία τοῦ Ξένου Ἑταίρου κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ στὴν Ἀκαδημία	158
ΚΟΝΟΜΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ Ξένου Ἑταίρου κ. Jacques Jouanna κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ στὴν Ἀκαδημία	154
ΚΟΝΟΜΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Κωνσταντίνου Μητῆ, <i>Ἱστορικά, ἀρχαιολογικά καὶ λαογραφικά τῆς Καρπάθου</i> , Κάρπαθος 2005, σσ. 277	177
ΚΟΝΟΜΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ. — Παρουσίαση τῆς πραγματείας τῶν κ. Μανόλη Παπαθωμόπουλου (ἐκδ.), Μανόλη Βαρθούνη (σχόλ.), <i>Βερναδάκειος Μαγικός Κώδικας. Εἰσάγωγον τῆς Μαγείας τῆς πάλαι ποτέ</i> , Ἀθήνα 2006. Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 61	181
ΛΑΪΟΤ ΑΓΓΕΛΙΚΗ. — Μεταξὺ παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης: Εἶχαν οἰκονομία οἱ βυζαντινὲς πόλεις;	85
ΛΑΠΠΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρέυνας τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 2006	213
ΜΠΙΘΑ ΙΩΑΝΝΑ. — Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης κατὰ τὸ ἔτος 2006	222

ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Έκθεση των πεπραγμένων του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας (ΚΕΕΛΓ) κατά το έτος 2006	217
ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΣ ΜΕΝΕΛΑΟΣ. — Ακμή της Παρακμής	191
ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. — Pierre Amandry (31.12.1912 – 21.2.2006)	9
ΠΙΠΙΛΗ ΜΑΡΙΑ. — Έκθεση των πεπραγμένων του Κέντρου Έρευνας της Αρχαϊότητος κατά το έτος 2006	220
ΠΟΛΥΜΕΡΟΤ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ. — Έκθεση των πεπραγμένων του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Λαογραφίας κατά το έτος 2006	211
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛ. — Παρουσίαση των βιβλίων: 1. Αθανασίου Ριζάκη, Σοφίας Ζουμπάκη, με συνεργασία Μαρίας Καντιρέα, <i>Roman Peloponnese I, Roman Personal Names in their Social Context (Achaia, Arcadia, Argolis, Corinthia and Eleia)</i> , 2. Αθανασίου Ριζάκη, Σοφίας Ζουμπάκη και Κλαούντιας Λεπενιώτη, <i>Roman Peloponnese II, Roman Personal Names in their Social Context (Lakonia and Messenia)</i> , 3. Σοφίας Ζουμπάκη, <i>Elis und Olympia in der Kaiserzeit. Das Leben einer Gesellschaft, zwischen Stadt und Heiligtum auf prosopographischer Grundlage</i> , 4. Σοφίας Ζουμπάκη, <i>Prosopographie der Eleer, bis zum 1. Jh. v. Chr.</i>	57
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛ. — Μία φάση της ιστορίας του ονόματος Έλληνες (βάσει των ήσιόδειων γενεαλογικών αποσπασμάτων 5, 7, 9, 10, 10(a), 162 και 234 M-W) (Une phase de l'histoire du nom Έλληνες)	63
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛ. — Οι Αιολίδαι στο ήσιόδειο απόσπασμα 10 (a) M-W (Les Eolides dans Hésiode, fr. 10 (a) M-W)	73
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛ – ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. — Παρουσίαση του βιβλίου των Λουΐζας Λουκοπούλου, Αντιγόνης Ζουρνατζή, Μαρίας Γαβριέλλας Παρισάκη και Σελήνης Ψωμά, Έπιγραφές της Θράκης του Αιγαίου	45
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛ – ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. — Παρουσίαση του βιβλίου των Γιάννη Μειμάρη και Καλλιόπης Κρητικιάκου-Νικολαοπούλου, <i>Inscriptions from Palaestina Tertia, vol. Ia: The Greek Inscriptions from Ghor es-Safi (Byzantine Zoora)</i>	51
ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Παρουσίαση του ακαδημαϊκού κ. Σπύρου Εὐαγγελάτου κατά την επίσημη υποδοχή του στην Ακαδημία	21

ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Spiros Vrionis, <i>The mechanism of catastrophe: The Turkish pogrom of September 6-7, 1955, and the destruction of the Greek community of Istambul</i> , New York, 2005	184
ΣΤΕΦΑΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. — Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Σπύρου Α. Εὐαγγελάτου	19
ΧΡΗΣΤΟῦ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ. — Ρέμπραντ. Ζωὴ καὶ ἔργο μιᾶς μεγαλοφυΐας. 400 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του	189

ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΣΠ. ΛΕΝΗΣ
Ίσοκράτους 5, Ν. Ήράκλειο 141 21
Τηλ.-Fax: 210 2827415 • e-mail: leon@ath.forthnet.gr

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
PRESS
CHICAGO, ILLINOIS 60607-7099
U.S.A. AND CANADA

